

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Lesthaeghe, R. – Moors, G.: Életpálya váltások és értékorientáció: szelekció és adaptáció</i>	405
<i>Szukicsné Serfőző Klára: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben</i>	445

KÖZLEMÉNYEK

<i>Heinz Ervin: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt</i>	477
<i>Szászi Ádám – Szászi Ferenc: A bevándorlás jogi szabályozásának változásai Magyarországon (1945–1998)</i>	499
<i>Szauer Erzsébet: A csecsemőhalandóság és a terhesgondozás területi alakulása a '90-es években</i>	514

FIGYELŐ

<i>Azilum. Beszélgetés Dányi Dezsővel</i>	529
Dr. Dányi Dezső (1921–2000)	535

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Calot, G. – Sardon, J. P.: Les perspectives démographiques européennes. (Európai demográfiai perspektívák.) Futuribles, 1999/244. 5–17. p. (Sz. E.)</i>	539
<i>Vano, B.: Buducnost populacnych prognóz na Slovensku. (A népesség előrejelzésének jövője a Szlovák Köztársaságban.) Slovenska Statistika a Demografia, 2000/3. 20–23. p. (Á. E.)</i>	539
<i>Zamfirescu, A. M.: Unele aspecte teoretice ale îmbătrânirii populației. (A népesség öregedésének néhány elméleti szempontja.) Revista română de statistica, 2000/5. 13–34. p. (Sz. Zs.)</i>	540
<i>Reday-Mulvey, G.: Gradual retirement in Europe. (Fokozatos nyugdíjba vonulás Európában.) Journal of Aging and Social Policy, 2000/2–3. 49–60. p. (M. Á.)</i> ..	541
<i>Schmähl, W.: Increasing life expectancy, retirement age, and pension reform in the German context. (Növekvő várható élettartam, nyugdíjba vonulási kor és nyugdíjreform Németország példáján.) Journal of Aging and Social Policy, 2000/2–3. 61–70. p. (M. Á.)</i>	542
<i>Dumont, G. F.: L'Union européenne en panne ... d'accroissement naturel? (Az Európai Unió csődje ... a természetes szaporodás terén?) Population et Avenir, 2000/648. 6–7. p. (Sz. E.)</i>	543

<i>Keilman, N. – Pham, D. Q.</i> : Predictive intervals for age-specific fertility. (A korszpecifikus termékenység előrejelzésének időintervallumai.) <i>European Journal of Population</i> , 2000/1. 41–66 p. (Sz. K.).....	544
<i>Weaver, D. A.</i> : The accuracy of survey-reported marital status: evidence from survey records matched to social security records. (A családi állapot bevallásának pontossága: a társadalombiztosítási nyilvántartás és a kérdőívre adott válaszok összehasonlításának eredményei.) <i>Demography</i> , 2000/3. 395–399. p. (M. Á.).....	545
<i>Chambaz, C.</i> : Les familles monoparentales en Europe: des réalités multiples. (Egyszülős családok az Európai Unióban: a valóság sokfélesége.) <i>Études et Résultats</i> , 2000/66. 1–8. p. (Sz. E.).....	546
<i>Jenkins, J. M.</i> : Marital conflict and children's emotions. – The development of an anger organization. (A házasságon belüli konfliktusok és a gyermekek érzelmei. – Hogyan alakul a harag megélése?) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 2000/3. 723–736. p. (Sz. K.).....	547
<i>DeMaris, A.</i> : Till discord do us part: The role of physical and verbal conflict in union disruption. (A fizikai és verbális konfliktusok szerepe az együttélés felbomlásában.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 2000/3. 683–692. p. (Sz. K.).....	548
<i>Paley, B. – Conger, R. D. – Harold, G. T.</i> : Parents' affect, adolescent cognitive representation, and adolescent social development. (Szülői hatások, a serdülőkorúak kognitív képzetek és szociális fejlődése.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 2000/3. 761–776. p. (M. Á.).....	549
<i>Chesnais, J. C.</i> : L'homicide et le suicide dans le monde industriel. (Gyilkosságok és öngyilkosságok az iparilag fejlett országokban.) <i>Population</i> , 1999/1. 127–130. p. (Sz. E.).....	549

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie.....	550
Demography.....	551
European Journal of Population.....	552
Journal of Marriage and the Family.....	552
Population.....	554
Population and Development Review.....	555
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft.....	555

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Lesthaeghe, R. – Moors, G.</i> : Life course transition and value orientations: selection and adaptation	405
<i>Klára Serfőző</i> : Some characteristics of changes in fertility during the last eight decades	445

ARTICLES

<i>Ervin Heinz</i> : Population policy measures before 1945	477
<i>Ádám Szászi – Ferenc Szászi</i> : Changes in legal regulations of immigration in Hungary (1945–1998)	499
<i>Erzsébet Szauer</i> : Regional changes of infant mortality and prenatal care in the nineties	514

CHRONICLE

Asylum. Talk with <i>Dezső Dányi</i>	529
In memoriam <i>Dezső Dányi</i> (1921–2000).....	535

REVIEW

ARTICLES

<i>Calot, G. – Sardon, J. P.</i> : Les perspectives démographiques européennes. (European demographic perspectives.) <i>Futuribles</i> , 1999/244. 5–17. p. (<i>E. Sz.</i>) .	539
<i>Vano, B.</i> : Buducnost populacnych prognóz na Slovensku. (Forecasting the future population in the Slovak Republic.) <i>Slovenska Statistika</i> , 2000/3. 20–23. p. (<i>E. Á.</i>).....	539
<i>Zamfirescu, A. M.</i> : Unele aspecte teoretice ale îmbătrânirii populației. (Some theoretical aspects of population ageing.) <i>Revista română de statistica</i> , 2000/5. 13–34. p. (<i>Zs. Sz.</i>).....	540
<i>Reday-Mulvey, G.</i> : Gradual retirement in Europe. <i>Journal of Aging and Social Policy</i> , 2000/2–3. 49–60. p. (<i>Á. M.</i>).....	541
<i>Schmähl, W.</i> : Increasing life expectancy, retirement age, and pension reform in the German context. <i>Journal of Aging and Social Policy</i> , 2000/2–3. 61–70. p. (<i>Á. M.</i>).....	542
<i>Dumont, G. F.</i> : L'Union européenne en panne ... d'accroissement naturel? (Decline of natural population increase in the European Union.) <i>Population et Avenir</i> , 2000/648. 6–7. p. (<i>E. Sz.</i>).....	543
<i>Keilman, N. – Pham, D. Q.</i> : Predictive intervals for age-specific fertility. <i>European Journal of Population</i> , 2000/1. 41–66 p. (<i>K. Sz.</i>).....	544
<i>Weaver, D. A.</i> : The accuracy of survey-reported marital status: evidence from survey records matched to social security records. <i>Demography</i> , 2000/3. 395–399. p. (<i>Á. M.</i>).....	545

<i>Chambaz, C.</i> : Les familles monoparentales en Europe: des réalités multiples. (One-parent families in the European Union.) Études et Résultats, 2000/66. 1–8. p. (E. Sz.).....	546
<i>Jenkins, J. M.</i> : Marital conflict and children's emotions. – The development of an anger organization. Journal of Marriage and the Family, 2000/3. 723–736. p. (K. Sz.).....	547
<i>DeMaris, A.</i> : Till discord do us part: The role of physical and verbal conflict in union disruption. Journal of Marriage and the Family, 2000/3. 683–692. p. (K. Sz.).....	548
<i>Paley, B. – Conger, R. D. – Harold, G. T.</i> : Parents' affect, adolescent cognitive representation, and adolescent social development. Journal of Marriage and the Family, 2000/3. 761–776. p. (A. M.)	549
<i>Chesnais, J. C.</i> : L'homicide et le suicide dans le monde industriel. (Murders and suicides in the industrially developed countries.) Population, 1999/1. 127–130. p. (E. Sz.).....	549

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie.....	550
Demography.....	551
European Journal of Population.....	552
Journal of Marriage and the Family.....	552
Population.....	554
Population and Development Review.....	555
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	555

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

ÉLETPÁLYA VÁLTÁSOK ÉS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ: SZELEKCIÓ ÉS ADAPTÁCIÓ

LESTHAEGHE, R. – MOORS, G.

1. Bevezetés

E cikk négy részből áll. Először rövid áttekintést adunk az értékorientáció kérdéskörének a társadalomtudományi paradigmákban elfoglalt helyéről. Ez lehetőséget ad arra, hogy álláspontunkat mindjárt az elején tisztázzuk. Tovább lépve képet adunk arról, hogy a szociológia és a demográfia különböző területein a kutatók hogyan és miért adnak kiemelt helyet az értékorientációnak. A továbbiakban arra a rekurziós modellre összpontosítunk, amelyben

a) az értékorientáció hozzájárul ahhoz, hogy mikroszinten választhassunk és ezzel a makroszinten megváltoztassuk a társadalmi struktúrát (*szelekció*), és

b) maguk az értékorientációk is átalakulnak, adaptálódnak (*adaptáció*), amire korábbi szelekciók vagy strukturális változások adtak alkalmat.

Mikroszintre vonatkozóan a szelekció és adaptáció e kettős folyamatát panel-vizsgálatok empirikus eredményeivel fogjuk bemutatni. Ugyanis a panel-vizsgálatok a leginkább alkalmasak az ok-okozati láncolatok időbeni dinamikájának megragadására. Ennél a pontnál különös figyelmet szentelünk egyfelől az értékek, a generációk közötti értékrendek életpálya-választásokat befolyásoló szerepének, fókuszban a háztartásformációval. Ugyancsak nagy figyelemmel leszünk az olyan az életpálya-döntésekre is, amelyek a korábbi értékek állandósítására, vagy azok újragondolására, új orientációk kialakítására ösztönözhetnek. Ez a rekurziós modell lesz segítségünkre az utolsó fejezetben, hogy felleljük a szelekció és adaptáció nyomait egy olyan adatbázison, amit megismételt keresztmetszeti felvételek alapján állítottunk össze. Ebben az empirikus fejezetben azt fogjuk dokumentálni, mennyire nem csak a család témájára koncentrált attitűd befolyásolja a háztartás formájának megválasztását, hanem ennél is fontosabb módon, a jóval szélesebb eszmei, „értelmet adó” dimenziók a vallás, etika, politika vagy munkaügy szférájából ugyanúgy részei és velejárói ennek a folyamatnak.

2. Túl a struktúra-kultúra kettősön

Éppen úgy, mint a „veleszületett adottság kontra tanítás” vitában, rendszerint a kultúrát és a társadalmi struktúrát, vagy a kultúrát és a gazdaságot általában szembeállítják egymással. A vita nagy része abból a versengésből származik, ami a társadalomtudományi paradigmák között és a társadalomtudományos tanok balkanizálódása között áll fenn. Általában háromféle típusú hozzáállás figyelhető meg akkor, amikor az értékek magyarázó szerepéről van szó: *tagadó*, *jelentéktelennek tartó* és *hangsúlyozó* (Moors, 1999).

Az értékek magyarázó jelentőségét *tagadó* álláspont legradikálisabb típusa az, amely hirdeti, hogy az értékorientációt egyáltalán nem kell figyelembe venni. Nemcsak az előnyök racionális számbavételének elsőbbségén alapuló neoklasszikus közgazdasági közelítés (pl. *Becker* és *Stigler*, 1977), hanem az olyan oldalhajítások, mint a tranzakciós költség-megközelítés (pl. *Ben Porath*, 1980; *Polak*, 1985) sem tudja, hogy mit kezdjen az eszmei alapú döntésekkel. Kétségtelen, hogy a modern közgazdasági elmélet felismeri az ízlést vagy a preferenciák-szükségletek kettősét, de a preferenciák *struktúrája* (ha nem úgy kezelik, mint véletlenszerű zavart), vagy a szükségletek *specifikus típusai* (a materiálisaktól vagy a társadalmi tőkével kapcsolatosaktól eltérőek) még egyáltalán nem számítanak központi kérdéseknek.

Igaz viszont, hogy újabban több közgazdász is felveti a nem materiális szükségletek mérésével kapcsolatos, nehéz kérdéseket. A gyermekek értékét tekintve például fejest ugranak a gyermekek pszichológiai hasznosítása kérdésébe, vagy a szülőség „egzisztenciális” értelmezésébe. Lehet, hogy a gyermekeket már régóta nem tekintik a háztartás tevékenységében nyújtott szolgáltatások tevékeny szereplőjének az iparosodott világban, és korai önállósulásuk miatt már nem jelentenek „társadalmi tőkét” sem saját szüleiknek. És miért tekintené *Becker* „altruista családfője” a mások jólétét a saját hasznossági szerepéhez tartozónak? Gondolhatunk az ő szempontjukból számos „haszonra”, de ezek megjelenhetnek többféle eszmei célt meghatározó kifejezésben, mint az önérték, biztonság, a társadalmi helyzet megbecsülése, feladat teljesítése, belső harmónia, igaz barátság és összetartozás, hatalom vagy öröm megnyilvánulása. Ettől kezdve az „érték”, „nyereség” és „hasznosság” fogalmainak mindegyike megkívánja, hogy számításba vegyük azokat, melyek kapcsolódnak ahhoz, amit *Rokeach* (1973) úgy nevezett, hogy a „lét kívánatos végső állapota”. Ezen felül, ha az alapvető anyagi igények (létfenntartás, biztonság) ki vannak elégítve, előjöhetnek új igények (pl. *Maslow*, 1954), melyek egyre jobban megfogalmazhatók és besorolhatók az egzisztenciális igények sorába.

Összefoglalva, ha a neoklasszikus közgazdaságtan és a társadalom átalakulásának elmélete a múltban kevésbé hasznosította pszichológiai értelemben az értékorientációt, erre egyre nagyobb szükség lesz a jövőben, amikor új témákhoz nyúlunk, melyeknél a „hasznosságot” már nem csak anyagi értelemben kell

számításba venni. A „kultúra” valószínűleg újra teret nyer. Viszont a közgazdasági elmélet mindig első helyet adott az alternatívák közötti választásnak. A *Rokeach*-féle „lét végső állapotai” mindegyikét nem lehet egy időben választani. Ebből a szempontból azoknak, akik helyet adnak az eszmei tényezőknak, inkább a *versengő alternatívák mikro-modelljei* felé kell fordulniuk, semmint hogy az egymás melletti értékorientációk elemzéseire szánják magukat (*Barber, 1998*).

A régebbi szociológiai elméletek notórius módon tagadták a kultúra fontosságát. Ezt vagy a neomarxista szemlélet alapján hirdették, ami szerint „nem az ember tudata határozza meg a léte, hanem ellenkezőleg, a társadalmi lét az, ami meghatározza a tudatot”, vagy azon elgondolás alapján, hogy az értékrendet csak magából a viselkedésből lehet levezetni, és az ilyen értékekre való hivatkozás pusztán szociológiai tautológia, felesleges szószaporítás. Az előbbi szemléletnek hosszú tradíciója van a történelemben, és különösen az európai történelemben, de a szociológia több szála is ezeken a vonalakon fut. A jelenlegi etnikai kisebbségekkel foglalkozó tanulmányok egy része például az ilyen kisebbségeket „alsó osztálynak” tekinti, ami csak az „alsó osztályt” termeli újra (pl. *Castles & Kossack, 1973*), de a további „kulturális” specifikációt a társadalmi kizárás vagy megkülönböztető integráció folyamatában csak marginális jelentőségűnek tartja. A második fajta szemlélet lényegében módszertani kritikát ajánl az értékek mérésére és megfigyelésére vonatkozóan, de pl. az etnomódszertani iskola erősen bíráló minden méréssel kapcsolatban, és nemcsak az érték mérése tekintetében.

Az értékek *eljelentéktelenítése* (trivializálása) többféleképpen nyilvánulhat meg. Történhet úgy, hogy „kimagyarazzák”, vagy „konstansnak” tekintik, vagy exogénnek, külső eredetűnek. A racionális döntéseméleten belül az exogén jelleg meglehetősen határozott: az ésszerűség, racionalitás természetes vonás és nem társadalmi alkotás. Viszont az értékek fontosságának túlhangsúlyozása is vezethet a jelentéktelenné tevéshez. Ezt *T. Parson* munkáiban lehet kimutatni, aki erősen tiltakozott az éppen említett „természetes racionalitás” ellen. Azután az értékek teleológiai szerepe része lehet a jelentéktelenné tételnek a *Parson*-féle funkcionalizmusban, célszerűségi elvben: az értékek a magatartást definícióval határozzák meg, és a megfigyelhető realitást beleszorítják egy eleve elgondolt modellbe (*Spates, 1983*). Bár elméletileg hangsúlyozzák az értékeket, empirikusan mégis jelentéktelenné tekintik.

Az értékvizsgálatok empirikus hagyományai és az ezekhez tartozó trendek nyilvánvalóan *hangsúlyozni* igyekeznek az értékek szerepét a magatartás irányításában, anélkül azonban, hogy aláírnák a funkcionalista determinizmust. Az értékek fogalmi meghatározása nehéz feladat marad. Sok kutató intuitív jelleget ítélt az értékek fogalmát (*Almond és Wilson, 1988*), és lehet, hogy az empirikus tradíció még jobban összekeverte a dolgokat azzal, hogy olyan fogalmak özönére utalt, mint a normák, hiedelmek, szükségletek, igények, orien-

tációk, preferenciák, viselkedési valószínűségek stb. (Lautmann, 1971). De a gondolatmenetnek alapvetően két vonala van. Az első visszamegy Kluckhohn definíciójához (1951: 395), aki szerint „*az érték a kívánatosnak egy olyan fogalma ..., ami befolyásolja a szelekciót a rendelkezésre álló módozatok, eszközök és a tevékenység céljai között*”. Ez elég misztikus definíció, gyökerei visszanyúlnak a funkcionális antropológiába. A második hagyomány visszavezethető Rokeach (1968, 1973) társadalompszichológushoz, aki szerint „*az értékek megerősítik azt a hiedelmet, hogy a magatartás egyik módját a személynek vagy a társadalomnak előnyben kell részesítenie a magatartás ellentétes vagy fordított módjával, vagy a lét végső állapotával szemben*” (1973: 5). Rokeach szemléletének nagy előnye, hogy elkerüli azt, hogy a definíció szerves részeként olyan megoldásokat adjon, melyek empirikusan megkérdőjelezhetők – mint a cselekvésre való hivatkozás. Kluckhohn azt hangsúlyozza, hogy az értékek kulturális szükségszerűségek a társadalmi kohézió megteremtésében; Rokeach úgy tekinti az értékeket, mint *lehetőségek* gyűjteményét egy fenomenológikus világban, ahol az egyénnek értelmet kell adnia cselekvéseinek. Mindemellett Rokeach az értékeket maradandónak tekinti, de ismételten kiemeli, hogy ezt nem kell teljes stabilitásnak tartani. Ez az empirikus vizsgálatok számára nyitott kérdés (lásd később).

A zavar elkerülése végett cövekeljünk le az „absztrakciós létra” elvénél. A csúcson látjuk az *érték* vagy *értékorientáció* általánosabb és elvontabb fogalmát, hozzáátéve a Rokeach-féle értelmezést. Tehát az értékek *hiedelmeken* (vagy keményebben: meggyőződéseken) alapulnak, vagy végső állapothoz viszonyított választáson, mint: „minden ember egyenlő” (egyenlőség), „a boldogság fontosabb mint a gazdagság”, vagy „végül Isten fogja elbírálni tetteinket” (igazság, feloldozás) stb. Rokeach listáján találkozunk olyannal is, hogy kényelem, érett szerelem, a szépség megbecsülése, belső harmónia (= a belső konfliktusoktól való mentesség), önbecsülés, a beteljesülés érzése, biztonság, izgalom, öröm, társadalmi elismertség, igaz barátság, békesség és bölcsesség (az élet érett megértése).

Az *attitűd* kifejezést úgy fogjuk használni, mint első lépést lefelé az absztrakció létráján, vagyis amikor a *hatás-specifikus véleményeket* vesszük tekintetbe. Itt hivatkozhatunk politikai, etikai, társadalmi, vallási, családi vagy munkaügyi hozzáállásra. A magatartás nem von magával szankciókat. A *normák* viszont olyan *helyzet-specifikus viselkedési szabályok*, melyek előírják vagy tiltanak, és ha megsértik azokat, szankciók következhetnek. A normák lehetnek általánosabbak vagy egy adott társadalmi helyzetre nézve partikulárisabbak, és az alkalmazás területe tágulhat vagy szűkülhet. A normák belsővé tétele hozzájárulhat az értékorientáció definiálásához.

Az értékek témája része egy szélesebb körű vitának, mely arról szól, hogy mi a szerepe a kultúrának a társadalom-demográfiában (Hammel, 1990). Egyfelől nyilvánvaló, hogy nem lehet elhanyagolni a strukturális magyarázat-típu-

sok fontosságát. Például: nem lehet figyelmen kívül hagyni a neoklasszikus közgazdasági elmélet magyarázó szerepét, a tranzakciós költségeket, vagy a csereelméletet, vagy éppen *Easterlin* közgazdasági depriváció elméletét (*Lesthaeghe*, 1998). *Pollack* és *Watkins* (1993) azt bizonygatták, hogy a kulturális és a gazdasági megközelítés akkor egyeztethető össze, ha valójában konzisztensek, ekvivalensek egymással, vagy ha a kulturális magyarázat arra tesz kísérletet, hogy meghatározza a közgazdaságtani racionális döntésemélet érvényességi körét. Mi ennél sokkal tovább megyünk: szerintünk a kétfajta megközelítés összeegyeztethető akkor is, ha egymást kiegészítik, vagy ha az egyik részelméletben meghatározott mechanizmusok olyan mechanizmusokat aktíválnak, vagy őket olyan mechanizmusok aktiválják, melyeket a másik részelmélethez tartozónak tekintünk. A logika szabályai, mint például a *Lakatos* (1970, 1978) által javasoltak, nagy segítséget nyújthatnak egy olyan átfogóbb elmélet kialakításában, amelyben a rekurzív kapcsolatok és a komplementaritás kidolgozása teljes (*Lesthaeghe*, 1998). Más szavakkal, a struktúra-kultúra kettéosztását mi a múlt mesterséges képződményének tekintjük.

3. Az eszmei tényező: empirikus kutatási kérdések és hagyományok

Ebben a fejezetben röviden áttekintünk néhány olyan kutatási területet, melyekben az eszmei tényező kiemelkedő helyet kapott. A következő területeket tárgyaljuk:

1. kulturális váltás, mint nem-redundáns tényező a történelmi „modernizációs” folyamatban;
2. az értékek szerepe a szocializációban, és az értékorientáció generációk közötti átadása;
3. az életkori, naptári és kohorsz hatások dinamikája, és az értékek tartóságának kérdése;
4. értékek és az életpálya kifejlődése.

3.1 Eredmények a „modernizációs” folyamatok kvantitatív vizsgálataiból

Mind a történelem, mind a szociológia hosszú küzdelmet vívott a struktúra és a kultúra sajátos szerepével kapcsolatban, melyeket a modern világ felé tartó fejlődés során betöltöttek. A történelemben mind a neomarxista szemlélet, mind az enyhébb változatok révén hosszú időn át uralta a terepet a társadalmi-gazdasági és technológiai tényezők hangsúlyozása. Többek között a francia „Annales” iskola és a tudományos felfedezések történelmi leírásai lassan lecsipegettek erről a piedesztálról azzal, hogy rámutattak az eszmei dolgok befolyására mind vallási, mind világi vonalon. Jelenleg kiegyensúlyozottabb és holisztikusabb

szemléletek nyernek teret. A szociológiában hosszú hagyománya van a *Weber*-féle szemléletnek, ami a középpontba helyezi a társadalmi rend különböző ideológiáinak szerepét és ezek támaszait a modern intézmények megalakításában, de egyes részterületeken, melyek a nyugati, és különösen a nem-nyugati társadalmak II. világháború utáni változásaival foglalkoztak, a strukturális magyarázatokat gyakran elégnak tekintették. Ezek általában olyan tényezőket figyeltek meg, mint a változó termelési mód, társadalmi rétegződés és növekedés az oktatás, urbanizáció, központ-periféria vonatkozások és a gazdasági globalizáció területén.

A társadalmi demográfia területe sem menekült meg ezektől a vitáktól. Strukturális és kultúrára hivatkozó narratívák a változó termékenységről és háztartás-összetételéről egymás mellett éltek (egy alapos vitával kapcsolatban lásd pl. *Kirk*, 1996 és *van de Kaa*, 1996). A társadalmi demográfia elsőrendű vizsgálati tereppé vált. Történeti demográfiai tanulmányok, különösen azok, melyek képesek voltak mérni kulturális összefüggéseket (mint például a szekularizációs vizsgálatok) közelebb tudtak kerülni ahhoz, hogy statisztikai módszerekkel határozzák meg a strukturális modernizáció és kulturális átalakulások szerepét. Mindezen szempontoknál az európai heterogenitás adta a vizsgálati terepet (például *Livi-Bacci*, 1971, 1977; *Lesthaeghe* és *Wilson*, 1986; *Lesthaeghe*, 1977; *Galloway et al.*, 1994). A környezeti korrelációk használata és a kollinearitás problematikája az előrejelzésekben kemény diót jelentettek a kutatás számára, amelyeket a mai napig nem tudtak megfelelően megoldani a demográfiai változások mikroszintű tanulmányozásával sem. Ezekhez egyszerűen hiányoztak a megfelelő magyarázó változók az egyén szintjén. A regionális aggregátumok vizsgálata viszont arra utalt, hogy mindannyiszor, amikor megfelelő közelítő összefüggés található, a kulturális változás egyszerűen nem nélkülözhető tényező. Ez vezetett *A. J. Coale* fogalom-meghatározásához (1973). *Coale* szerint három előfeltételnek együttesen kell teljesülnie a termékenység változásához. Ezek a következők:

1. *készség*, vagy az előnyök és hátrányok értékelésének kedvező alakulása;
2. *szándék*, vagy az etikai és vallási elfogadhatóság, ami az alternatív magatartási minták fokozatos legitimációjához vezet;
3. *képesség*, vagy a „technikai” eszközök elérhetősége és feltárása, melyek az új célhoz vezetnek.

Ez a „készség, szándék és képesség” (angol rövidítése RWA) fogalom-együttes nem csak arra való, hogy a figyelmet ráirányítsa a gazdasági és kulturális tényezőkre egy holisztikusabb keretben, hanem ezzel egyenrangúan arra is, hogy megragadja a változási folyamatokat akadályozó szűk keresztmetszeteket (*Lesthaeghe* és *Vanderhoeft*, 1997), továbbá, hogy vizsgálja a terjedés módozatait. Ezen túlmenően *Coale* három előfeltétele – melyeket felírhatunk a halmazelméletben szokásos módon $S = R \cap W \cap A$ alakban, ahol „S” a „siker” vagy „eredmény” jelölésére szolgál – ráirányítja a figyelmet arra, hogy a válto-

zás meghatározóit olyan feltételeknek tekintjük, amelyek lehetnek *elégésesek, szükségesek vagy nem lényegesek*. Ez a Boole-féle halmazelméleti értelmezés széles utat nyitott az empirikus bizonyításnak is, kiegészítve a klasszikus regresszió-elemzést (a francia termékenységi átmenet alkalmazására lásd *Lesthaeghe*, 1992).

A modernizáció folyamatához kötött értékek vizsgálatának másik útját követték a fejlődő országokban, vagy az újabban iparosodókban. Ezekben a vizsgálatokban az értékorientáció már mérhetővé vált az egyén szintjén, de sajnos az értékekből származtatható magatartás-előrejelzést nem lehet véghezvinni a megfelelő panelvizsgálatok hiányában. Ezen a területen klasszikusnak tekinthető *Inkeles és Smith* (1974) összehasonlító vizsgálata az „egyéni modernizálás”-ról hat országban (Banglades, Nigéria, India, Argentína, Chile és Izrael), és *Bulatao* (1979) összehasonlító vizsgálata a gyermekek értékrendjéről (Indonézia, Fülöp-szigetek, Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, Thaiföld, Törökország, USA és Nyugat-Németország). A magatartásbeli elemek széles körű alkalmazására került sor ezekben a társadalom-pszichológiai vizsgálatokban abból a célból, hogy kialakítsák a mennyiségileg egyenlő fontosságú értékorientációk listáját. *Inkeles és Smith* következtetéseit (1974: 313) érdemes itt megemlíteni, mivel ezek egyike sem vesztett jelentőségéből harminc év múltán sem.

„A politikán túl a modern ember megmutatta, hogy képes a hagyományos embertől eltérően cselekedni sok olyan tevékenység esetében, amely gyakorlati értelemmel bír a társadalmi modernizáció folyamatában. A modern ember gyorsabban alkalmazkodik a technológiai újításokhoz, és képes elfogadni a születésszabályozó módszereket; biztatja fiát, hogy jusson amilyen messze csak lehet az iskolázottságban, ... és megengedi feleségének, leányának, hogy elmenjen otthonról a gazdasági életben való aktívabb részvétel érdekében. Ebben és számtalan egyéb módon ..., a hozzáállásában és értékrendjében modern ember úgy cselekszik, hogy támogassa a modern intézményeket és megkönnyítse a társadalom általános modernizálódását.”

De ugyanilyen jelentős volt e szerzők kiegyensúlyozott megközelítésében az, hogy elutasították az ilyen társadalom-pszichológiai mechanizmusok és a strukturális hatások merev elkülönítését (313):

„Ezt mondván nem vetjük föl a naiv pszichológiai determinizmus valamilyen formáját. Tudatában vagyunk igenis annak, hogy egy modern tudat nem lehet egyedül modernné egy nemzetet.”

Ezért *Inkeles – Smith* megfogalmazásában az értékek új orientálása nem redundáns és mégis szükséges feltétel, de semmiképpen nem elégséges.

Egészében, az értékorientáció korai vizsgálatait és kapcsolásukat új magatartásformák elfogadásához készítette elő az utat a komplex folyamat holisztikusabb megértéséhez. Viszont ők még nem tudták megfogni a mechanizmusok pontosabb természetét, és általános korrelációkkal kellett dolgozniuk. Tulajdonképpen azonban minden ilyen „modernizációs” vizsgálat megjósolta – és ez

eléggé helyesnek tűnik – az individualizmus növekedését, és hogy visszaesik a tradícióba és annak illetékességbe fektetett bizalom.

3.2 Az értékek szerepe a szocializációban és az életpálya vonalának alakulásában

A vizsgálódások teljesen eltérő irányát követték a nyugati sajtóban közölt tanulmányok közül azok, melyek az értékek szerepével és az értékek generációk közötti átadásával foglalkoztak. Az ilyen tanulmányok közül a legelőrehaladottabbak gyorsan felismerték, hogy panel vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy a pusztán statisztikai társításokon túljussunk. Ezenkívül számos e kategóriába tartozó tanulmány sokkal szélesebb következtetéseket nyújt, és általában mutatja az „eszmeiség” emelkedését.

Az értékek generációk közötti átadását általában – mind a történeti, mind a jelenlegi szociológiai elméletben – egyfajta rögzítő kapocsnak tartják a társadalmi rend reprodukcióját tekintve. A társadalmi osztálykülönbségeket a szocializációs értékek szempontjából Európában vissza lehet vezetni legalább a XVI. századig, és ezek nagyon maradandók az időben, mint azt több, a gyermekkora vonatkozó történelmi vizsgálat ékesszólóan dokumentálta (például *Ariès*, 1962; *Stone*, 1977; *Vinovkis*, 1987). Ebben az időszakban az értékek fokozatosan és lényegesen eltávolodtak a hangsúlyos alvetettségű önrányítás, autonómia irányába. Ez a változás a modern fejlődés pszichológiai pillérje lett (lásd *Piaget*, 1932). Nyilvánvaló, hogy ez a trend összecseng a gyermekek gazdasági hasznosságának drámai csökkenésével, és azzal a fejlődéssel, ami bekövetkezett „a gazdaságilag haszontalan, de emocionálisan felbecsülhetetlen gyermek” fogalma irányában (*Zelizer*, 1985). De ez a változás párhuzamosan fut egy ugyanolyan hosszú eszmei fejlődéssel is, amit a bűnön, félelmen, a büntethetőségen és elmarasztaláson alapuló vallásos és szekuláris intézményes ellenőrzés hanyatlása kísér (*Delumeau*, 1983). Innen aztán egy pár történelmi zátonyon keresztül eljutunk az autonómia éledéséhez. A gyökerek tehát a XIX. század ipari és a XX. század oktatási forradalmát messze megelőzve alakultak ki.

A szocializációs értékek statisztikai és felvételen alapuló vizsgálata valóban leszámol *Robert* és *Helen Lynd* Middletown-tanulmányával (1929). Ezek a szerzők összeállítottak egy tucat jellemvonást, vagy „kvalitásokat, melyeket hangsúlyozni kell fiaink és lányaink nevelésében”, amit még mindig használnak a *European and World Values Studies*-ben. *Lyndék* bizonyították, hogy az konformitásra vonatkozó régi családi nyomás ereje fokozatosan lecsökkent az új felelősségi formák kialakulásával (ami megkívánja az autonómiát) és amelyeket az iskolákban hangsúlyoznak. Ezenkívül az ilyen iskolai hatások abban is hatékonyak, hogy tudatosítják a gyermekek fejlődési jellemzőit a közösség minden társadalmi osztályára vonatkozóan. Az iskolák a szülőket is újraszocializálták, és csökkentették az osztálykülönbségeket is. Viszont *Lyndék* támadá-

sára válaszként a NORC országos felmérésben az 1960-as évektől az 1980-asokig (Kohn, 1977) és Detroitban hasonló időszakra vonatkozóan (Alwin, 1989, 1990) azt jelezték, hogy továbbéltek a társadalmi osztályok közötti különbségek, hangsúlyozva a konformitást az autonómiával szemben. Ám ugyanakkor azt is megerősítették, hogy az autonómia irányában megmutatkozó szilárd trendek szintén felgyorsultak, hangsúlyozva az egyén szabadságát minden intézményes támogatással vagy ellenőrzéssel szemben az 1960-as évek óta. Nyilvánvaló, hogy az ilyen megállapítások szigorúbb vizsgálatokra ösztönöztek – elsősorban a periódus, élekor és kohorsz hatások tekintetében, és ebből a szempontból a szocializációs értékekre vonatkozó irodalom felzárkózott a „politikai kohorsz” vizsgálatokhoz (Alwin, 1992). Ezt később röviden át is fogjuk tekinteni. De ez előtt a figyelmet fel kell hívni a bonyolultabb, kifinomultabb panel vizsgálatok eredményeire.

A panel vizsgálat nemcsak a trendek koherens mérésénél hasznos, de teljességgel nélkülözhetetlen abból a szempontból is, hogy felbontsuk az összetett kapcsolatokat *szelekciós hatásokra és a megerősítés és adaptáció ezeket kiegészítő rekurziós hatásaira*. A panel adatok elemzése többnyire a szelekcióra összpontosítanak. A háztartások kialakulása terén a panelt arra használták, hogy erős szelekciós hatásokat állapítsanak meg, melyek egyszerre strukturális és eszmei tényezők alapján működnek. Ilyen szelekciós hatások:

- A szülői háztartás szerkezete, a szülők házassági problémái, a szülők társadalmi-gazdasági státusa vagy az etnikum hatása az otthont elhagyó gyermekek korára és az elhagyás formájára. Az elemzések első ilyen sorozatának egyike a *Panel Study of Income Dynamics (PSID)*, amely rámutatott, hogy az USA-ban a hátrányos szülői előzmények egyfelől korábbi otthonelhagyáshoz vezetnek, másfelől a következőkhöz: gyakoribb élettársi kapcsolat, a serdülőkori terhesség és magányos anyaság nagyobb kockázata (McLanahan, 1985; Michael és Tuma, 1985; Sandefur és McLanahan, 1999). Ezeket a megállapításokat sokszor megerősítették, és természetesen más társadalmakra vonatkozóan is (Kiernan, 1992; Liefbroer, 1991; Gecas és Seff, 1990; Cherlin et al. 1995; Wu és Martinson, 1991).
- A szülői háztartás szerkezete és társadalmi-gazdasági jellemzőinek hatása a gyermekek szocializálódási változóira, beleértve magatartásuk kialakulását, valamint oktatásban való részvételüket és eredményeiket. Ezekben a vonatkozásokban más panelvizsgálatok – és különösen az amerikaiak hasznosak voltak abban, hogy dokumentáljanak ilyen szelekciós hatásokat. A *National Longitudinal Study of the High School Class of 1972*, és a *National Longitudinal Surveys of Young Men and Young Women* vizsgálatok egy sor kitűnő elemzést nyújtottak a szelekciós hatásokról a magatartással, kilátásokkal és az otthon elhagyásában megnyilvánuló tényleges viselkedéssel összefüggésben (pl. Kobrin –

Goldscheider és Da Vanzo, 1986; Waite et al. 1986; Goldscheider és Goldscheider, 1989, 1993). Még alkalmasabb a generációk közötti hatások vizsgálatára a *Detroit Panel of Parents and Children*, amiben nemcsak az 1961 júliusában szült nőket követték számos hullámban, hanem gyermekeik sorsát is, akik 1980-ban érték el a fiatal felnőtt kort. A Detroit-panellal ki lehetett mutatni, hogy a társadalmi-gazdasági jellemzők, amit a szülők saját életében korábban mértek, fontosabb hatást gyakoroltak a gyermekeik ismeret-fejlődésére és iskolai eredményeire, mint későbbi társadalmi-gazdasági változásaik (*Alwin és Thornton, 1984*). Ezenfelül nagy hatása volt a még hagyományosabb szülői értékeknek és különösen a templomba járásnak a gyermek értékrendjére, továbbá a gyermekek korai tevékenységeire: az otthon elhagyása, a házasság előtti nemi élet és az együttélés területén (például *Thornton és Camburn, 1987, 1989; Thornton, 1991, 1992; Weinstein és Thornton, 1989; Thornton, Axinn és Hill, 1992*). Világos, hogy a szülői értékeknek meghatározó szerepe van a gyermeki értékek kialakulásában és mind e kettőnek a tényleges gyermeki magatartásában. Az ilyen megállapítások ellene vannak annak a kritikának, hogy az eszmei tényezők pusztán szószaporítást eredményeznek. A Detroit-panellal végzett újabb elemzések arra mutatnak rá, hogy több dimenzió is szerepel az olyan döntések meghozatalában, mint a szülői tevékenység időzítése és a háztartás kialakítása (*Barber, 1998, 1999*). Ezek közé a dimenziók közé tartozik az iskolával kapcsolatos magatartás, munka és fogyasztási ráfordítás, az életpálya és az anyagi elemek körvonalazása, ami hozzátartozik az alternatív életstílus kialakításához (lásd még *Crimmins et al., Easterlin és Crimmins, 1991; Marini, 1990*). Az ilyen életstílusok *versengő alternatívák*, és az őket elfogadó attitűdök szintén előrejelzői az eredménynek. Még tovább menve, az egyének ex ante tudatában vannak az életstílusok közti választásból adódó lehetőségek okozta *szerepválasztásnak* és *szerepkonfliktusoknak*. Korábbi értékorientációk előre jelezhetik a kiválasztást a háztartás kialakításának alternatív ösvényein az életpálya megszervezésének plurális modelljei értelmében és az egyéni autonómia magas fokán. Végül, a német *Bielefeld Panel* elemzése azt mutatja, hogy van egy közvetlenül előremutató láncszem az egyéni autonómiától és a nemek szerint kialakult különböző szemléletektől a háztartás kialakítása és a termékenység tekintetében bekövetkező magatartás között (*Moors, 1996, 1997*). Az életstílus kiválasztása – ami megnyilvánul az életvitelben és anyagi szempontoknál – úgy tűnik, mélyebben gyökerezik az eszmei nézetekben, a *Rokeach*-féle „végállapotban” és az egyének saját társadalmi helyzetükről alkotott önképében. Ezek segítenek megmagyarázni azt, hogy egy sor, inkább politikai jellegű magatartás (például a politikai párt-preferenciára vonatkozó, „poszt-materialista”,

toleráns, tiltakozási hajlamú, az intézményekben bízó, közösségi szemléletű stb.) egyformán beletartozik az ilyen szelekciós és adaptációs folyamatokba, melyek kapcsolatosak a demográfiai eredményekkel (pl. *Lesthaeghe és Meekers*, 1986; *Lesthaeghe és Surkyn*, 1988; *Lesthaeghe és Moors*, 1994). Végül nemcsak az elsődleges kapcsolatok szűkebb szférájában szereplő függő változókról van itt szó, melyeket általában vizsgálnak a demográfusok, hanem ez szélesebb körben érvényes minden olyan szempontra is, amelyek kapcsolódnak a társadalmi kohézióhoz.

Az eddig áttekintett panel vizsgálatok legtöbbje főleg az értékorientáció előrejelzési jelentőségével foglalkozott, hogy azok mennyiben befolyásolják az idők során a különböző életviteli utak későbbi kiválasztását. Nem dokumentáltak ilyen alaposan az értékadaptáció témáját (sem tagadásának újra megerősödését, sem fordított okozati hatását). Sokatmondóak azonban azok a ritka empirikus példák is, melyek a fordított okozati összefüggésekről is beszélnek. Az USA-ban a *National Longitudinal Surveys of Young Men and Young Women* nemcsak arra utalt, hogy az individualista értékorientációk a fiatal felnőttek között növelték a valószínűségét nemcsak annak a fordulatnak, hogy a szülői otthontól távol éljenek, hanem annak is, hogy az ilyen fordulat lényegesen megerősíti a magatartást és annak kilátásait, és hogy tovább fognak távolodni a hagyományos családi orientációtól (*Waite, Kobrin – Goldscheider és Witsberger*, 1986). Ezenkívül az ilyen fordulatok előmozdították a kevésbé hagyományos nézeteket a nemek szerepével kapcsolatban és a nagyobb toleranciát a nem konvencionális magatartási formák iránt. Szerzők ezt a hatást nemcsak a szülői ellenőrzés csökkenésének tulajdonították, hanem a különéléshez kapcsolódó tanulási tapasztalatoknak is. Ezeknek a tapasztalatoknak a velejárója viszont a házimunka és felelősség kérdése (háztartásvezetés, pénzügyi intézkedések, önkontroll) valamint az általánosabb társadalmi szférák kérdése (új társkapcsolatok). Mint *Marini* mondta (1984) az értékek és normák előrevezetik a későbbi magatartást, de maguk is változnak a magatartás változása szerint.

Megkapó példát ad az értékek újbóli érvényesülésére a Detroit-panel, amikor azzal a kapcsolattal foglalkozik, ami fiatal felnőttek vallásossága és magatartása, és a házasság előtti nemi életre vonatkozó véleménye között fennáll (*Thornton és Camburn*, 1989). Maga a vallásosság – inkább mint a felekezethez tartozás – valóban előrejelző erejű a korlátozottabb házasság előtti nemi élettel kapcsolatban, de az ilyen szexuális magatartás lényegesen csökkentette a valláshoz való viszonyulást. Ez azt is sugallja, hogy van egy visszaforduló spirál, amiben a szekularizáció elősegíti a nem hagyományos életrendet és az ilyen életmódválasztás táplálja a további szekularizációt (*Thornton*, 1985).

Az életpálya döntést követő „érték tagadás”-ra ad példát a *Bielefeld Panel* (Moors, 1988): azok a nők, akik kilépnek az együttélésből és házasságra lépnek, módosítják a gazdasági autonómiára és a személyes szabadság választására vonatkozó nézetüket, míg azok, akik megmaradnak az együttélésben, megerősítik véleményüket. Hasonlóképpen, a házasságba és a szülői szerepbe való belépés a klasszikus családi értékekhez való visszatérést jelenti, míg az együttélés folytatása tovább tolja a nőt a másik irányba.

Az ismétlődő folyamat azonban valószínűleg sokkal összetettebb annál, amit a panel vizsgálatok mérései „enyhén hullámzóként” jelölnek. Legvalószínűbb, hogy az emberek már előre módosították értékorientációikat, mielőtt bizonyos kritikus életvitel-választás elé kerültek, és az is valószínű, hogy ez párosul a társaság csoportstruktúrájának megváltozásával. Ekkor a „vélemények új körét” választják, ami jobban megfelel az új szelekció irányának. Ebben a vonatkozásban a rekurzív modell csak nyers statisztikai válasz a *várható (újra)szocializálódás* sokkal bonyolultabb pszichológiai és társadalmi folyamatára. Végül, ez a folyamat valószínűleg folytatódik a szelekció vagy a cselekvés megtörténte után, és akkor visszaható, *utólagos racionalizáció* alakját ölti fel.

3.3 Az életkor, periódus és kohorsz hatás dinamikája és az értékállandóság

A szociológia más részei, és különösen a politikatudomány, nem sokat foglalkozott a szelekció és adaptáció dinamikájával mikroszinten, hanem inkább az egész élettartam alatt történő értékorientációk szilárdságával és tartósságával; a differenciálás pedig generációk szerint, időspecifikus politikai és gazdasági események szerint történt. E három tényezőt általában APC-ként ismerik (angol rövidítése az Age-Period-Cohort, Életkor-Időszak-Kohorsz hármassnak). Az APC hatások közvetlenül alkalmasak a társadalmi szintű változások dinamikájának pontosabb megértéséhez. *Mannheim Károly* (1928) modelljében találunk egy különleges elemet, a generációs egység fogalmát, ami az „alakító évek” során átélt közös tapasztalatokból fejlődött ki, és jellemzője a magas érték- és preferencia-állandóság az élet folyamán (az úgynevezett „politikai generáció”), szemben a pusztán demográfiai értelmű születési kohorsszal (*Klecka*, 1971). Ebben a modellben az orientációk változása az egész társadalomban csupán a generációk egymást követésének eredménye: a régi értékek kihálnak a régebbi kohorszokkal együtt, az új értékeket az újonnan jövők hozzák magukkal abban a folyamatban, ami „társadalmi metabolizmusnak” hívnak (*Ryder*, 1965). Nyilván *Auguste Comte* már jól ismerte ezt, minthogy 1839-ben azt írta: „társadalmi fejlődésünk a halálon múlik” (idézte *Firebaugh*, 1997: 30). Egy másik szélsőség szerint az értékek, vélemények stabilitása azáltal teremthető meg, ha minden egymást követő generáció pusztán adaptálja az (előző) nézeteit, végigjárja

az élet útját úgy, hogy csak a közvetlen elődök lábnyomát követi. Természetesen mindenféle összetettebb eredmény is lehetséges. Például egy generális változást úgy is el lehet érni, hogy megérkeznek az új generációk, de úgy is, hogy egyedi mozgás történik a kohorszon *belül*, ugyanabba az irányba hatóak, vagy éppen ellenkező irányultságúak. Az USA-ban 1972 és 1988 között végzett ismételt felmérésekből úgy látszott, hogy a nemek szerepére vonatkozó magatartás gyorsabban változott a felnőtt népesség egészében, mint a továbbélő felnőtteknél (*Firebaugh*, 1997). Nyilvánvaló, hogy a népességi szintű és az egyéni változások ugyanabba az irányba mutattak: a *Firebaugh* (1997: 34) által vizsgált négyféle nemhez kötött szerep közül háromnál kiderült, hogy a 16 év alatt történt általános változás közel fele történt kohorszváltozás miatt, és mindegy fele kohorszon belüli egyéni mozgás miatt. Csak egy témánál volt sokkal kisebb a kohorszon belüli mozgás, és ez a következő volt: „A nők emocionálisan éppen úgy alkalmasak politikai állásra, mint a férfiak.”

Az APC modellek alkalmazása ismételt keresztmetszeti felvételekre azonban jelentős problémákat okozott. Először kiderült, hogy ilyen modelleket nem lehet alkalmazni olyan esetekben, amikor az egymást követő felmérések túl nagy területre szóródnak, vagy a felmérések közötti időtartam túl nagy. E fejezet empirikus részében éppen emiatt nem fogunk vállalkozni APC-alkalmazásra, egyszerűen azért, mert az általunk használható *European Values Studies* 10 éves időközökben kerül felvételre és eddig csak három hulláma volt. Másodszor, ha az APC pusztán „kronológiai” meghatározásra szűkített, vagyis ha az „életkor” kronológiai kor, és a periódus csak a mérés éve, akkor a „kohorsz” mint születési év egyszerűen: P – A, tehát a három tényező összefügg! Ennek következtében a teljes változás szétbontása három különböző hatásra természetesen lehetetlen. Vagy a három közül egyet el kell vetni, vagy a változók pusztán kronológiai meghatározását meg kell változtatni.

Firebaugh (1937: 31–32.) átfogalmazta az APC modellt úgy, hogy felbontotta ortogonálisan a *kohorszon belüli* és a *kohorszok közötti* hatásokat, s ezzel lehetővé vált, hogy világosan szétválassza az általános változást kohorszon belüli egyéni mozgásra és az egymást követő kohorszok által magyarázott részre. Ezt a közelítést használta *Alwin* (1991) számos amerikai mutatóra (pártpreferencia, párthoz való kapcsolódás és liberális-konzervatív önértékelés), valamint a nők egymással konfliktusba kerülő nemi szerepeiről alkotott véleményekre (család kontra munkahelyi kötődés), és a jóléti és kisebbségi programra költött közpénzekre vonatkozó hozzáállásra. 1970-től 1988-ig tartó vizsgálatokból kiderült, hogy az idősebb kohorszoktól a fiatalabbakig rendszeresen emelkedett a liberálisabb irányzat, de hatásában nem maradt el a kohorszon belüli egyéni változtatások szerepe sem. Például a fiatalabb kohorszok kevésbé kötődtek politikai párthoz, mint az idősebb generációk, de a kötődés mindegyik kohorszban nőtt az idők során. Hasonlóképpen, a fiatalabb kohorszok kevésbé voltak hajlamosak arra, hogy helyeseljék a jóléti ráfordításokat, de mindegyik

kohorszban nagyobb volt az eltolódás az ilyen kiadások nagyobb megbecsülése irányában. Csak a nők szerepének esetében volt a kohorszon belüli és kohorszok közötti változások iránya azonos irányú, vagyis távolodó a hagyományos szereptől. Mint a *Firebaugh* elemzése szerinti példában (lásd fentebb), a kohorszváltás hatása csaknem 20 éven át közeledett ahhoz, hogy magyarázza az általános eltolódás felét (*Alwin*, 1991).

A *Dutch Cultural Planbureau* adatai azt mutatták az 1970-től 1985-ig terjedő időszakban végrehajtott ismételt keresztmetszeti felvételek alapján (*van Ryssele*, 1989), hogy a „bal-jobb” folyamat két dimenziója erősen ellentétes profilt mutat. A kulturális mutatók, melyek az autonómiára, a nemek egyenlőségére és toleranciára vonatkoznak (nem tekintélyi elv alapú neveltetés, a nemek egyenlősége, véleményszabadság, a harmadik világ támogatása, tolerancia a szexuális kisebbséggel szemben), pontosan helyezkednek el és differenciálódnak kohorszok szerint, sok mutató esetében ugyanolyan módon, mint *Inglehart* poszt-materialista indikátorai az első hat EU-országban (*Inglehart* 1970, 1985, 1990). Ez egybeesik *Firebaugh* és *Alwin* eredményeivel, melyeket az USA-ban érték el a női emancipáció témájában. Ezek után – úgy látszik – egy csomó érték-dimenzió létezik, melyek tipikusan a határozott individualizmushoz és a *Maslow*-féle „felsőbb rend”-hez, vagy egzisztenciális szükségességhez kapcsolódnak, és amelyeknél a generációváltások jelentősen hozzájárultak az értékorientáció általános eltolódásához. Az is várható, hogy a szekularizáció és a munkával való elégedettség szempontjai (*Kohn*, 1997) hasonló mozgást követnek. A holland felvétel poszt-materialista adatszoportja (egyenlőség jövedelemben és vagyonban, az állam beavatkozása a jövedelem újraelosztásába és általában a gazdaságba, a felsőbb oktatás demokratizálásának támogatása, és a szakszervezet harciassága) viszont nem mutatott ilyen kohorsz szerinti differenciálódást, de minden kohorszban kimutatható a kohorszon belüli áramlás a gazdasági-politikai jobb oldal felé az 1970–1985 közötti időszakban. Ezenkívül, ez a kohorszon belüli mozgás egyformán módosul a felvételek mind az öt időközében, és ugyanolyan nagyságú a fiatalabb, középső és az idősebb kohorszokban is.

Az ismételt keresztmetszeti és a két dimenzióban való – vagyis a kohorszon belüli és a kohorszok közötti – bontásból származó eredmények, úgy tűnik, a nyugati „kulturális forradalom” szempontjai szerint alakulnak (szekularizálódás, kifejezett individualizmus, autonómia és az intézmények illetékességére való reagálás, a nemek egyenlősége, tolerancia a kisebbségek felé), és a kohorsz modellnek megfelelően fejlődnek, legalábbis az 1990-es évek elejéig. A társadalmi metabolizmus és a generációs követés ezért nem elhanyagolható része ezeken a területeken az összváltozásoknak. Ez azonban nem érvényes más szempontokra, melyekre nézve a kohorszokon belüli elmozdulás sokkal fontosabb. Az utóbbi kategóriába tartoznak az európai jóléti államokban az

állami beavatkozás iránti magatartás és a gazdasági egyenlőségre való törekvések, mint a holland adatok is mutatták.

Az eddig használt példák azt mutatják, hogy az APC-probléma megoldása *Firebaugh* nyomán elég sok és hasznos információt nyújt. Az APC probléma egyéb megoldási lehetőségei a kronológiai változásoktól eltérő változók használatából indulnak ki. Ennek az a nagy előnye, hogy már a kezdetnél meghatározza, hogy pontosan milyen történelmi szempontokat kell számításba venni, ha az életkor, időszak vagy generáció fogalmával van dolgunk. A kronológiai születési kohorszot ily módon át lehet alakítani olyan generációkká, melyeknek hasonló tapasztalatai voltak későbbi magatartásukat jelentősen formáló évek alatt; például a gazdasági válság idején nőttek fel, vagy háború vagy munkanélküliség idején, szemben azokkal, amelyek meghatározó benyomásokat a fogyasztói jelleg emelkedésének időszakában kaptak. Hasonló meghatározásokat „direkt mérések” útján is meg lehet kísérelni, mint *Easterlin* relatív kohorszmérete, vagy a kohorsz iskolázottságának növekedése. A kronológiai életkort kategóriális változókká lehet transzformálni, melyek az életpályagörbét háztartási helyzet vagy munkaügyi tapasztalat alapján fogják fel. A mérés évét is típusba lehet sorolni politikai vagy gazdasági jelzők segítségével (politikai zűrzavar évei, infláció vagy munkanélküliségi arányok). Az elmélettől függetlenül a három APC-komponens bármelyikére vonatkozó „direkt mérések” ilyen formái változhatnak olyan jelenségek szerint, melyeket meg kell magyarázni. Az olyan direkt mérések azonban, melyek igencsak „egy vonalba” esnek, nem túl sok hasznot ígérnek, sőt téves becsléseket is eredményezhetnek. Tanácsos, hogy a szempontok korlátozottabb számát fogjuk meg, ezeket összesítsük megfelelő „kötegekbe” életkor, időszak és kohorszok szerint. Végül, a minta méretének elég nagyoknak kell lenni a felvétel mindegyik hullámában.

Bizonyos központi kérdések is vizsgálhatók a panel-elemzések segítségével. Ezek között az egyéni értékek stabilitásának hipotézise (stabilitás az időben, vagy a felnőtt élet nagy részében) volt az első, amit empirikusan tesztelni kellett. A legkorábbi tanulmányok egyike visszamegy *Newcomb* (1943), akinek elemzése fiatal nők politikai véleményéről szól egy amerikai kollégiumban (Bennington college). Mindegyik lány gazdag és konzervatív háttérből jött, és *Newcomb* bizonyította, hogy magatartásuk egészen rugalmasnak mutatkozott, abba az irányba mozdult, hogy támogassák *Roosevelt* „New Deal-jét”. 1961-ben, 25 évvel később *Newcomb* és kollégái újra megkérdezték az előbbi diákokat, és jelentős állandóságot találtak korábbi hozzáállásuk, politikai meggyőződésük tekintetében. Ezen felül azok, akik jelentős állandóságot mutattak, hasonló meggyőződésű férjket is választottak. 1984-ben *Alwin* és kollégái megszervezték a kapcsolatfelvételt (1992) az eredeti résztvevők közül 335 túlélővel, és azt találták, hogy politikai hozzáállásuk kitartott öregkorukig! Nagyon hasonló eredmények származtak a *National Election Study (NES)*-ből is a pártpreferenciákkal és a támogatás intenzitásával kapcsolatban (*Alwin et al.*, 1992),

azzal a kivétellel azonban, hogy a támogatás intenzitása 60 éves koron túl csökkent. Ez összhangban volt *Sears* korábbi (1981) gondolataival arról, hogy az értékek stabilitásának időszaka után jöhet egy olyan fázis, ahol a vélemény változása jobban előtérbe kerül, a későbbi felnőttkorban.

Rokeach „végső állapot” tárházát is vizsgálták az állandóság szempontjából egy hétéves kéthullámú panelben. Az egyéni besorolások 12 témája mutatott lényeges változásokat az idő során bekövetkezett összefüggésekben. A legerősebb korrelációt az „üdvösség” témájánál találták (0,68): akár törődtek a vallásos „végállapottal”, vagy sem, nézeteiket csak kevesen akarták megváltoztatni. Sokkal gyengébb stabilitást (0,3 alatti korrelációt) találtak az olyan témákban, mint „szabadság”, „igaz barátság”, a „béke világa”, „bölcsség” és még meglepőbb módon „a teljesítés érzése” témáiban. Annak ellenére, hogy a 18 téma összes besorolása nagyon keveset változott 1968-tól 1981-ig, mégis úgy tűnt, voltak egyéni fluktuációk (lásd *Converse*, 1964; *Inglehart*, 1985).

Az egyéni stabilitás kérdésének megoldása abban látszik, hogy az eredmények nagyban függenek a szóban forgó értékorientáció pontosságától, és feltételezzük, hogy a témától és annak megfogalmazásától is. Másrészt viszont, ha az egyéni folyamat meglehetősen véletlenszerű is, az egyedi eltolódások kölcsönösen kompenzálhatók anélkül, hogy jelentős változásokat okozhatnának az olyan összesítésekben, mint kohorsz, vagy társadalmi osztály. Mind a *Rokeach*-itemek panel vizsgálata, mind a *Maslow*-i magasabb renddel kapcsolatos kohorsz-rétegződés arra utal, hogy egy aggregált stabilitás valóban sok esetben eredményezhet megoldást, de ez nem garantálható.

3.4 Értékek és megnyilvánulásuk az élet során: alapvető hatások

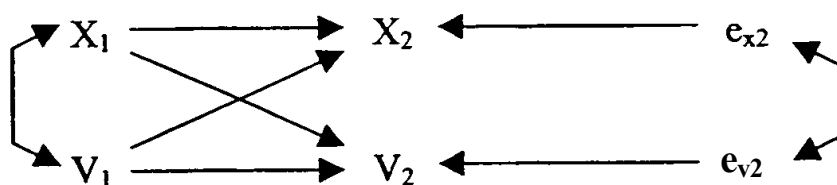
Mint említettük, bármely dinamikai elemzés az értékorientáció szerepéről az életvitel során megkívánja panel adatok használatát, ahol minden magyarázó változót megfigyelnek a különböző felvételi hullámokban, de legalább két alkalommal. Am önmagukban a panelek sem elégségesek. Mivel minket az események vagy lehetőségek érdekelnek, ezért lényeges, hogy mind az előzetes magyarázó változókon alapuló szelekciónak a következményei, mind a változók következő változásainak feltételezett okai szerepeljenek és mérjük azokat. Ezek természetesen visszatekintő mérések és megkíséreljük az idetartozó események előfordulását és pontos dátumát felhasználni. Az alább következő ábra mutatja a szükséges alapvető összetevőket. *X*-szel jelöltük a „strukturális” változókat (mint a társadalmi-gazdasági vagy bármely más pozícióra vonatkozó változót) és *V*-vel az értékorientációra (vagy témára) vonatkozókat. A számmal aluljelzettek mutatják a hullám sorszámát, az *i* index mutatja, hogy *X* és *V* változókra vonatkozó adatsoraink vannak.

1. hullám	Közbülső esemény, lehetőség	2. hullám
X_{i1}	E	X_{i2}
V_{i1}		V_{i2}

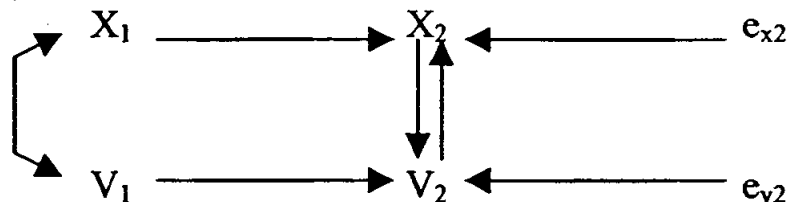
Az E esemény vagy dichotom (0, 1), vagy polytom (többosztatú, versenyző kockázatok) lehet.

A klasszikus panel elemzésben nincs ilyen közbülső E esemény, az elemzés tipikusan *a*) a kereszt-késleltetésű hatások modelljében, vagy *b*) a szinkronizált hatások modelljében (Finkel, 1995: 4-16.) halad előre. Az út ábrák a következők:

a) kereszt-késleltetésű

b) szinkron hatás

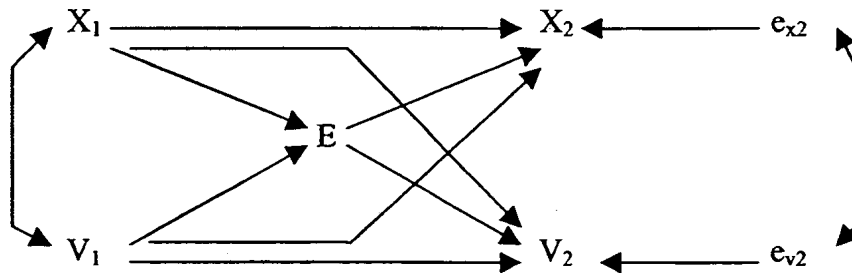

A két modell eléggé különböző. A kereszt-késleltetésű modell egyszerűen becsülhető OLS-sel, ami hozzájárult népszerűségéhez, de a kereszt-késleltetésű hatások valószínűleg gyengék, ha a panel hullámok időben viszonylag távol esnek egymástól. A szinkron-hatások modellje elfogadhatóbb, ha a reakciók X_2 és V_2 között közvetlenebbek, de nyilvánvalóan a becslési eljárás összetettebb (instrumentális változók szükségesek, 2SLS¹). A nyereség azonban az, hogy az e_{x2} és az e_{v2} zajok korrelálatlanok.

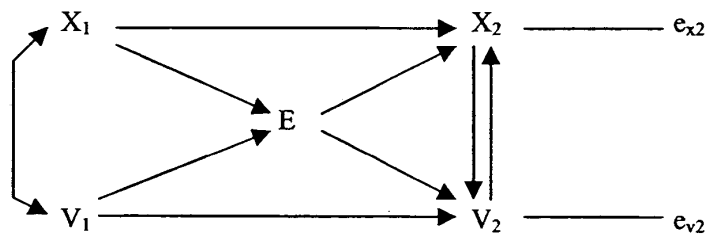
A mi elemzési problémánk legegyszerűbb alakjában a két hullám közti változó modellje. Az ok-diagram csak a két előző ábra kiterjesztése:

¹ Az OLS az Ordinary Least Squares, a 2SLS a Two-Stage Least-Squares rövidítése (legkisebb négyzetek módszerén alapuló becslések, *A Szerk.*)

a) kereszt-késleltetésű

b) a szinkron

Az első ábrán E -t pontosan úgy tekinthetjük, mint a közbülső változók egyikét, mely a kereszt-késleltetés hatását eredményezi. Ha kiderül továbbá, hogy a közvetlen utaknak X_1 -től V_2 -ig és V_1 -től X_2 -ig zéró hatásúak, akkor E lenne a kereszt-késleltetés hatás fő oka. A b) alapmodellben E okoz egy kereszt-késleltetésű hatást, de nyitva marad terep az X_2 és V_2 közötti szinkron hatásoknak is. Ismét legkönnyebb kiszámítani a tisztán kereszt-késleltetésű modellt, de a zavaró tényezők valószínűleg korreláltak lesznek. Viszont ez a korreláltság, ha összehasonlítjuk $r_{x_1v_1}$ -gyel, rámutat az X_1 és V_1 közötti kapcsolat relatív nagyságára, ami a modellben meghatározott stabilitási és kereszt-késleltetésű hatásoknak tudható be. Ha ez nem nagyon lényeges, jelentheti, hogy alulértékeljük a kereszt-késleltetésű hatásokat, és a hatások a valóságban jobban szinkron jellegűek. Egy tipikus modell szinkron hatásokkal, LISREL-lel becslve található Thornton és Camburn klasszikus tanulmányában (1989), melyben megállapították a vallási szertartásokon való részvétel és a házasság előtti szex közötti összefüggés rekurzív jellegét.

A kereszt-késleltetésű modell strukturális egyenletei E -vel:

a) szelekció:

$$E = b_0 + b_1X_1 + b_2V_1 + e_E \quad 1. \text{ számú egyenlet}$$

b) alkalmazás:

$$V_2 = b_3 + b_4 X_1 + b_5 V_1 + b_6 E + e_{v_2} \text{ 2. számú egyenlet}$$

$$X_2 = b_7 + b_8 X_1 + b_9 V_1 + b_{10} E + e_{x_2} \text{ 3. számú egyenlet}$$

A modellben szereplő koefficienseket (együtthatókat) három klasszikus regresszióval lehet számítani, ha E dichotóm (0, 1) és nem túl nagy a ferdesége. A standardizált együtthatók (béták) jó kiindulópontokat adhatnak a hatások relatív fontosságáról. A való életben azonban a kutatók az X és V változók egész sorozatát használni akarják az 1. számú egyenlettel jellemzett szelekció vizsgálata során. Mivel E gyakorlatilag mindig dichotóm vagy polytóm, gyakran használnak a paraméterek számításánál logisztikus regressziót. A logisztikus regresszió azonban akadály, ha valaki egyszerre akarja számítani az egész modellt és nem pont csak a szelekciós egyenletet. Ez gyakran arra vezette a kutatókat, hogy feldarabolják a teljesebb modellt és szem elől tévesztették a tényt, hogy strukturális egyenletekre van szükség. Ha fenti 2. és 3. számú alkalmazási egyenleteket nézzük, a V_2 és X_2 gyakran folyamatos változók (pl. z-score-ral standardizált változók), és ekkor klasszikus regressziót választanak. Ily módon a különböző módszerek választása tovább csökkentheti az áttekinthetőséget. Ez nem komoly probléma, ha valakit csak a modell egy része érdekel, de nem elegáns akkor, ha a szelekció és adaptáció teljes dinamikáját és eredményét akarja látni. A strukturális egyenlet-modellek, mint amilyenek a LISREL-ben, JEM-ben vagy variánsaikban vannak, ezért megfelelőbbek, mivel ezekbe be lehet építeni speciális témákat is, úgy mint a látens változókat mutatóikkal együtt, és ha szükséges, még a szinkron hatásokat is.

4. Az életpálya szelekciója és az adaptáció nyomában: Belga fiatal felnőttek értékrend-dimenziói, 1981–1999

Az életpálya szelekció és adaptáció nyomai egyértelműen láthatóak az *European Values Studies (EVS)* belga részének vizsgálataiban, amit 1981-ben, 1990-ben és 1999-ben végeztek el. Mint korábban rámutattunk, az ilyen ismételt keresztmetszeti felvételek nem teszik lehetővé, hogy elválasszuk az érték-alapú szelekciós hatásokat a későbbi érték-korrekcióktól (megerősítés vagy tagadás) a sajátos életciklus átmenetek függvényében. Viszont az értékeknek és magyarázó változóknak klasszikus többváltozós elemzése átfogja a teljes kapcsolatot az egyes változók között, mint az életkor, háztartási helyzet, vagy társadalmi-gazdasági helyzet, és ezek a nyomai a valóságos visszatérő mechanizmusnak. Például, ha az átmenet a szülőkkel való együttéléstől az egyedül élés felé történik, vagy a kisebb vallásosság házasság nélküli együttéléssel van kapcsolatban, vagy egy kevésbé konvencionális háztartási pozíció tovább erősíti a szekularizációt, akkor a két összesített hatás negatív társulást jelent ilyen élet-

körülmények és a vallásosság között bármely keresztmetszetben. Az ellenkező érvényes két pozitív hatásra is, például, hogy közvetlenül a házasságba megy, a nagy fokú vallásosságból származó előrejelzés alapján, és hogy maga a házasság kisebb szekularizációhoz vezet. A nyomok zavarosabbak, ha a kiválasztás és az új beilleszkedés hatásai ellenkező irányba történnek. Ekkor a keresztmetszetek gyengébb kapcsolatot jelentenek minden értékrend és magyarázó változó között.

Ismételt keresztmetszeti felvételek adatai, mint az is, amit a példában használtunk, nemcsak azt engedik meg, hogy feltárjuk a tényleges két-utas okozati mechanizmust az értékek széles dimenzióiban, hanem lehetővé teszik a következő kettős megközelítést is:

- a) a teljes kapcsolat erőssége megmutatja, hogy mely érték-dimenziók játszanak erősebb szerepet a kiválasztás-alkalmazkodás folyamatában másoknál, és
- b) hogy a magyarázó változók (melyek tipikusan a jelen helyzetet mérik) és a felvétel éve közötti interakció melyik irányba mutat, a stabilitás vagy a változás felé. Például lehet, hogy a házasságkötés előtti együttélés irányába hatók harminc évvel ezelőtt erős értékorientációra utaltak, de némelyikük, vagy sokuk sokat veszített előrejelző erejéből mára, amikor az együttélés elterjedtebb és elfogadottabb.

Ezért az ismételt keresztmetszeti felvételek csak az általános kapcsolatok feltárásában vannak hátrányban, viszont képesek megragadni az idő folyamán bekövetkezett változásokat a magyarázó változóknak.

Ennek bemutatására az *EVS* belga részének 1981, 1990 és 1999-es adatait használjuk a felvétel idején 20–29 éves fiatal felnőttekre vonatkozóan. Ez az a korcsoport, melyben a legtöbb, egész életre kiható változás történik, együtt az értékorientáció kialakításával és megszilárdulásával. Az elemzés első részében többszörös klasszifikációs elemzést alkalmazunk (MCA – Multiple Classification Analysis) a kiválasztott témákban, melyek a gyermekek jelentőségére, a generációk közötti kötelességekre és a házassággal kapcsolatos magatartásra, attitűdre vonatkoznak. Az MCA eredmények mindegyik magyarázó változó esetében nettó módon (a többi magyarázó változó hatását kiszűrve) értendők, és ezt a nettó hatást a átlagértéktől való százalékpontos eltéréssel fejeztük ki.

Az elemzés második részében a vallási, etikai és politikai orientációkat mutatjuk be. Az elemzés alapja többszörös mutatók és skálák, melyeket egy feltáró jellegű faktorelemzést követően szerkesztettünk. Itt az MCA-eredményeket standard eltéréssel fejeztük ki. A magyarázó változók mindkét elemzés esetében azonosak. Megjegyezzük, hogy nem szándékozunk közvetlen oksági értelmezést fűzni az MCA-eredményekhez abban az értelemben, hogy a magyarázó változók pusztán oki előzményei lennének az értékorientációknak. Az MCA-eredmények *egyszerűen az adott attitűd felül- vagy alulreprezentáltságát*

mutatják egy-egy magyarázó változónál a többi magyarázó változó, mint kontrollváltozók jelenlétében.

A modellbe bevont magyarázó változók:

- *életkor* években (20–29) és *négyzetes kor*, folytonos kontrollváltozók.
- *háztartási pozíció*, 6 osztállyal: szülőkkel él, egyedül él, együttélés gyermekek nélkül, nem házas gyermekekkel (vagyis főleg együttélők, és kisebb mértékben magányos anyák is), házaspárok gyermekkel, vagy gyermekek nélkül.
- *nem*
- *jelenlegi foglalkoztatottság* a nem aktívakkal együtt (diákok, házi-asszonyok és háztartásbeli férfiak, munkanélküliek).
- *foglalkozás*, jelenlegi vagy utolsó foglalkozás (munkanélküliek vagy korábban foglalkoztatottak esetében), és egyéb kategória a diákok és még nem aktívak számára.
- *életkor a tanulás befejezésekor* három csoportban: 16-ig (nem befejezett középiskola), 17–18 (középiskola), 19+ (középiskola után), és jelenleg felsőoktatási hallgató (20+ éves).
- *a megfigyelés éve*, 1980, 1990 és 1999. Ez is jelzi, hogy az adatokat e 3 évre együtt fogjuk elemezni.

Az első csoportban elemezendő hét téma:

- állítás, hogy a nőnek kellene a gyermekek életük teljességéhez (=1), minden más válasz, beleértve a „nem tudja” is (=0);
- az a vélemény, hogy gyermekekre van szükség a házasság sikeréhez (igen = 1, nem = 0);
- egyetértés, erős egyetértés (=1) azzal a véleménnyel, hogy a gyermeknek mindig szeretni és tisztelni kell szüleit, akkor is, ha utóbbi nem érdemlí, minden egyéb válasszal ellentétben (=0);
- egyetértés (=1) azzal az állítással, hogy a szülőknek mindig meg kell tenni, amit lehet gyerekeik érdekében, még saját jólétük árán is, szemben minden más válasszal (=0);
- nem ért egyet (=1) azzal az állítással, hogy a házasság időszerűtlen intézmény, szemben minden egyéb vélemény (=0);
- az a vélemény, hogy a hűség szükséges a házasság sikeréhez (idézve = 1, nem idézve = 0),
- nem helyesli (=1), hogy a nő választhatja az anyaságot anélkül is, hogy tartós kapcsolata lenne a férfival, szemben minden egyéb válasz (=0).

Lényeges, hogy ezt a hét itemet a kérdőív különböző részeiből emeltük ki, és nem lehet összevonni ezeket –meggyőző módon– egy szűkebb skálába.

Az MCA-eredmények az 1. táblában szerepelnek. A legfontosabb magyarázó változó számunkra a jelenlegi háztartási helyzet, mivel ez kell mutassa az értékek és az életmód-változások közötti rekurzív hatások működésének nyo-

maid. Különösen kiemeljük a közbülső életmódokat, mint az egyedül élést vagy a gyermek nélküli élettársi kapcsolatot, ahol feltételezhetően gyengébb az orientáció a család és a gyermekek iránt. Viszont a házaspárok vagy szülőpárok bizonyára erősebb „családi” értékeket mutatnak fel. Ez a várakozásunk egyértelműen adódott azokból a véleményekből, hogy a gyermekek és a hűség lényeges a házasság sikerességében, illetve hogy a házasság nem idejétmúlt intézmény (lásd a 2, 5 és 6 itemeket az 1. táblában, ahol a béta együtthatók: .21, .28 és .16).

Ezekben a példákban azok a válaszadók mutatnak legnagyobb negatív eltérést az átlagtól a házassággal és szülői helyzet támogatásával kapcsolatos hagyományos hozzáállással kapcsolatban, akik egyedül élnek és különösen azok, akik gyermekek nélkül élnek együttélésben. Az ő negatív eltéréseik még hangsúlyosabbak azoknál a válaszadóknál, akik még együtt élnek szüleikkel, ami arra mutat, hogy mind az egyedül élésről, mind az együttélésről azt hallották, hogy azok kevésbé familiáris orientációk, és hogy ezek az értékek ezzel a választással még jobban felerősödnek. Viszont a házasságra és szülői szerepre való vállalkozás megerősíti akár a házasság intézményének, akár a szülői szerepnek a támogatását. Ez utóbbi az 1. item eredményeiből fakad, ahol a nem házas vagy magányos szülők különösen hangsúlyozzák a gyermekek szerepét, hasznát az élet teljessége tekintetében. A magányos anyaság (7. téma) elmarasztalása kevésbé diszkrimináló, csak gyermeket nevelő házaspárok fejeztek ki magasabb „nemtetszést”.

1. A gyermekek, házasság és generációk közötti kötelezettségekre vonatkozó értékek változójának nettó hatása,
MCA eredmények a 20–29 éves belga válaszolók szerint, mintavételek (1981, 1990, 1999):
százalékpontos eltérések az átlagtól

Net effects of covariates on value items concerning the need for children, marriage and intergenerational duties, MCA
results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples (1981, 1990, 1999):
percentage points deviation from the mean

Változó	1. A nők szükségesnek tartják a gyermeket az élet teljességéhez Átlag = 34%	2. Gyermekekre van szükség a házasság sikeréhez Átlag = 50%	3. A gyermekek szeressék és tiszteljék szüleiket feltétel nélkül Átlag = 65%	4. A szülők feltétel nélküli kötelezettsége ellátni a gyermeket Átlag = 63%	5. A házasság nem idejétmúlt intézmény Átlag = 70%	6. A hűség szükséges a házasság sikeréhez Átlag = 86%	7. Nem helyesli az egyedülálló anyaságot Átlag = 35%	Minta- nagyság N = 750
<i>1. Pozíció a háztartásban (béta együttható)</i>	<i>(.12 ns)</i>	<i>(.20***)</i>	<i>(.10 ns)</i>	<i>(.11 ns)</i>	<i>(.28***)</i>	<i>(.16**)</i>	<i>(.06 ns)</i>	
– szülőkkel él	-6	-4	1	-2	-4	-3	-3	278
– egyedül él	8	-9	-7	-10	-6	-11	-2	57
– együttélés, 0 gyermek	-1	-19	-13	-2	-25	-6	2	62
– nem házas + gyermek	13	2	5	-9	-23	3	2	40
– házas, 0 gyermek	-3	-6	2	2	.13	6	-1	89
– házas + gyermekek	4	15	3	7	.12	5	4	225
<i>2. A vizsgálat éve</i>	<i>(.09 ns)</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.10*)</i>	<i>(.25***)</i>	<i>(.02 ns)</i>	<i>(.15***)</i>	<i>(.07 ns)</i>	
– 1981	7	-6	5	-8	-1	-3	-5	191
– 1990	-1	0	2	-8	0	-3	2	332
– 1999	-4	5	-7	18	0	8	2	227
<i>3. Neme</i>	<i>(.10**)</i>	<i>(.08*)</i>	<i>(.00 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.06 ns)</i>	
– férfi	5	-4	0	2	-2	-1	3	367
– nő	-5	4	0	-2	2	1	-3	383

1. táblázat folytatása

Változó	1. A nők szükségesnek tartják a gyermeket az élet teljességéhez Átlag = 34%	2. Gyermekekre van szükség a házasság sikeréhez Átlag = 50%	3. A gyermekek szeressék és tiszteljék szüleiket feltétel nélkül Átlag = 65%	4. A szülők feltétel nélküli kötelessége ellátni a gyermeket Átlag = 63%	5. A házasság nem idejétmúlt intézmény Átlag = 70%	6. A hűség szükséges a házasság sikeréhez Átlag = 86%	7. Nem helyesli az egyedülálló anyaságot Átlag = 35%	Mintanagyság N = 750
<i>4. Foglalkoztatottság</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.00 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.11*)</i>	<i>(.12*)</i>	<i>(.03 ns)</i>	
– dolgozik	-2	0	-2	1	4	3	1	441
– nem dolgozik	3	0	3	-2	-6	-5	-2	310
<i>5. Foglalkozás</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>.04 ns)</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.14*)</i>	<i>(.04 ns)</i>	<i>(.10 ns)</i>	<i>(.10 ns)</i>	
– felsőbb értelmiségi (szellemi)	11	1	-1	-4	-4	-7	11	71
– közép- és alsóbb értelmiségi (szellemi)	-1	-1	-1	-10	0	-3	-7	186
– fizikai	-3	3	5	3	0	1	-3	240
– egyéb	1	-2	-4	5	2	3	4	254
<i>6. Kora az oktatás végén</i>	<i>(.12*)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.01 ns)</i>	<i>(.09 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	
– 16 év vagy alatta	6	-5	-2	3	-1	3	3	131
– 17–18 év	7	0	4	-1	0	-5	0	196
– 19+	-5	2	-1	0	0	1	1	424
<i>R² & szignifikancia modell</i>	<i>.05*</i>	<i>.06***</i>	<i>.04 ns</i>	<i>.07***</i>	<i>.08***</i>	<i>.06*</i>	<i>.02 ns</i>	

Megjegyzés: A modell kontrollálva van a korra és az életkor négyzetére.
ns = nem szignifikáns, * = $p \leq .05$; ** = $p \leq .01$; *** = $p \leq .001$.

Azok a kérdések, melyek a generációk közötti kölcsönös kötelességekre vonatkoznak, külön is a legjobban elemezhetők, mivel a rájuk vonatkozó eredmények nem szimmetrikusak. Az idők során a fiatal felnőttek alulértékelték a szüleik iránti feltétel nélküli támogatást, de ugyanakkor ők elvárták a feltétel nélküli támogatást tőlük (lásd a „felvétel éve” c. változó eredményeinél). Mint várható volt, az egyedül élő, vagy gyermekek nélkül együttélők válasza negatív irányba térnek el az átlagtól, viszont a nem házasok, vagy magányos szülők több feltétel nélküli megbecsülést várnak a gyermekektől, de kevésbé hajlamosak ilyen támogatást adni viszonzásképpen. Mint várható volt, a házaspárok és szülők fejezik ki legerősebben véleményüket a feltétel nélküli generációk közötti támogatással kapcsolatban, mindegyik irányba.

Eltérő trend mutatkozik annál a két kérdésnél, ami a gyermek hasznosságának nem anyagi szempontjaira vonatkozik. Úgy tűnik, talajt veszített az a vélemény, hogy a gyermek lényeges a nő életének teljessége szempontjából, viszont több hangsúlyt kapott a gyermeknek az a funkciója, hogy hasznára van a házasságnak. Ugyanez érvényes – és még hangsúlyosabban – a házasságon belüli hűség témájára is. Bár kevesebben lépnek manapság házasságra, a vélemény úgy nyer teret, hogy a házasság – ha az jónak ígérkezik – szilárd alapokat kíván meg az egyéni kötelezettségek terén. Ismét meg kell jegyezni, hogy ezeket a trendeket a jelenlegi életmód vagy a családi állapot hatásának kiszűrése után értékeltük, és így ezek valóságosak, nem egyszerűen az idő során bekövetkezett eltéréseknek a minta összetételében mutatkozó (mellék)hatásai.

Végül, a nemhez és a társadalmi-gazdasági pozícióhoz kapcsolódó különbségek csak ritkán szignifikánsak, ez most is így van, a legfontosabb kivétel az, hogy az értelmiségi foglalkozásokban élők kevésbé értenek egyet azzal a véleménnyel, hogy a szülők feltétel nélküli kötelessége támogatni a gyermeket, mint azok, akik fizikai foglalkozásúak vagy tanulók, s akik lehet, hogy jobban függenek az ilyen támogatástól.

A szelekció és adaptáció kettős folyamatának nyomai ugyanígy láthatók egyéb értékorientációknál, és legvilágosabban az etika és polgári erkölcs területén és a különböző politikai indítékoknál. Politológusok ritkán helyezik a hangsúlyt a szelekció és adaptáció dinamikájára az élet folyamán történt események függvényeként, és még kevésbé az olyan eseményekre, mint az otthon elhagyása és az életmód kialakítása. Ugyanez érvényes a szociológiai, a kultúrával vagy a vallással foglalkozó szakirodalomra. Kilenc különböző értékdimenzió eredményei azt jelzik, hogy ez az elhanyagolás nem igazolható.

Rátérve a kettes számú elemzésre, tizenegy értékorientációt vizsgáltunk:

- *Hagyományos vallásos hiedelmek*, ide tartozik a hit a mennyországban (faktorsúlya = .84), a pokolban (-71), bűnben (.69), a halál utáni életben (.66) és Istenben (.56). A skála nagy állandóságot mutat, a Cronbach-féle alfa = .82.

- *Egyéni vallásosság* (alfa = .88): ez a skála a válaszadó állításán alapszik, miszerint a vallásos érzések az erő és vigasztalás forrásai (.72), van az imának és meditációnak jelentősége (.64), és hogy Isten fontos helyet foglal el az életében (.59)
- *Konzervatív etika*, ami szerint el kell utasítani az élet és halál ügyébe való beavatkozást, mint az abortusz (.65), eutanázia (.59) és öngyilkosság (-.50). Ez a skála tartalmazza továbbá a hagyományos etika olyan szempontjait is, mint a válás elutasítása (.72) és a homoszexualitás (.55), (alfa = .76).
- *Polgári erkölcs*, ide tartozik a társadalmi normákhoz való szigorú ragaszkodás, amit az a vélemény fejez ki, hogy semmi sem igazolhatja a következőket: megvesztegetés elfogadása (.57), eltulajdonítás (tulajdonos tudta nélkül „kölcsonveszi”) (.56), állami juttatások kérése olyanér, ami nem jár neki (.52), enyhe drogok használata (.50), adócsalás (.45) (alfa = .66).
- *Faji és egyéb kisebbségekkel szembeni intolerancia*: (alfa = .81), ez a skála azon az állításon alapul, hogy a következő csoportok nem kívánták szomszédul azokat: akik különböző fajúak (.72), külföldi munkások és bevándorlók (.70), bűnügyi előéletű személyek (.46), nagycsaládok (.43), vagy emocionális problémákkal terhelt emberek (.41).
- *A politikai szélsőségek elutasítása*, ez egyformán alapul azokon a kategóriákon, melyeket nem kívántak szomszédnak, de ebben a példában szerepelnek személyek, akik a politikai jobbszárny (.82) és a balszárnyhoz (.77) tartozó politikai meggyőződésűek (alfa = .67).
- *Tiltakozási hajlandóság*, amit a részvétel vagy hajlandóság a részvételre mutat arra vonatkozóan, hogy résztvegyen épületek vagy gyárak elfoglalásában (.74), vagy sztrájkban (.71), demonstrációban (.68), bojkotthoz való csatlakozásban (.66) és petíciók aláírásában (.50) (alfa = .79).
- *Nem bízik az intézményekben*, ami a bizalom megnyilvánulásának négy fokozatát jelzi a következő intézményekkel, azok működésével kapcsolatban: parlament (.60), közigazgatás (.56), sajtó (.51), szakszervezetek (.51) és a rendőrség (.50). A skála (alfa = .72) méri a bizalmatlanságot ezekkel az intézményekkel szemben („egyáltalán semmi bizalom” a legmagasabb besorolás).
- *Posztmaterializmus Inglehart (1970) négyteteles skálája* alapján, mely két „poszt-materialista” tételt tartalmaz (PM = posztmaterialista) úgy, mint „több beleszólást a kormányzati döntésekbe”, és „a szólásszabadság védelme”, melyek politikai prioritások, szemben két „materialista” (M) tétellel, melyek a következők: „fenntartani a rendet az országban”, és „küzdeni az árak emelkedése ellen”. Itt az *Inglehart*-skála hagyományos besorolási eljárást követtük, melyben a válaszolók két PM-tételt választottak ki a négy közül, melyek a +1 besorolást kapták szemben a

két M-tétellel a -1 ponttal és azokkal, melyeknek kevert (vegyes) választása nulla pontot kapott.

- *Kifejezetten munka-értékek*, melyeknek alapjai a fontosnak tartott munkaügyi, foglalkozási elemek: lehetőség a kezdeményezésre (.64), a munka és a képességek találkozása (.63), olyan foglalkozás, ahol el lehet érni valamit (.57), felelősség (.55), ami együttjár érdekes szereppel (.53), a társadalom számára hasznos tevékenység (.47), találkozás emberekkel (.50), mások által tisztelt munka (.43), fejlesztési lehetőségek (.41) és kellemes munkatársak (.31). Ez a skála (alfája = .81) méri azokat a nem materiális tételket, melyek a munkával (foglalkozással) való elégedettséggel függenek össze, és értelmezése a kifejezett individualizmus mértéke.
- *Materiális foglalkozási motivációk*, szintén fontosnak tekintett elemeken alapszanak, de összekapcsolódnak materiális és nem kifejezetten a munkához kötődő szempontokkal: sok szabadság (szabad nap) (.69), jó időtöltés (.61), nem túl nagy nyomás, terhelés(.52), és foglalkoztatási biztonság (.44) (alfa = .67).

Az MCA eredményeket a 2., 3. és 4. tábla mutatja. Ezekben a táblákban minden skála sztenderdizált (z-score), kivéve az *Inglehart*-féle poszt-materialista skálát, amire konvencionális besorolást választottunk: többletét vagy hiányát a „tisztá” M-es válaszadók százalékának azokhoz képest, akik „tisztá” PM-profillal rendelkeznek.

Az a várakozásunk, hogy létezik egy kettős és egymást kölcsönösen megerősítő szelekciós / adaptációs folyamat azoknál, akik elhagyva az otthont azt választják, hogy egyedül élnek vagy együttélésére lépnek. Először is ők felülreprezentáltak az összes többi magyarázó változóban a szélesebb körű értékorientáció alapján, ahol hangsúlyos a szekularizáció, az egyedi etikai autonómia, tolerancia és nincs kizárva a poszt-materializmus és a kifejezett individualizmus a politikában és a munkával kapcsolatos értékek tekintetében. Másodszor az efféle életmódba való átmenet megerősíti ugyanazt az értékorientációt (elfogadás = megerősítés). Ennek következtében azt várjuk, hogy a válaszolók, akik ezekben a háztartási pozíciókban vannak, egész világosan megmutatkoznak majd a keresztmetszeti felvételeknél. Ezenfelül, azok a személyek, akik egyedül élnek, vagy együttélésben (gyermek nélkül) várhatóan magasabb besorolást érnek el ezeknél az értékorientációknál, mint azok, akik még szüleikkel élnek együtt, ami valóban arra utalna, hogy működik egy szelekciós hatás a várható irányba.

2. A vallásos és etikai érték-dimenziós változók nettó hatása, MCA eredmények a 20–29 éves belga válaszolók összesített mintáiban (1981, 1990, 1999): eltérések az átlagtól szigmában

Net effects of covariates on religious and ethical value dimensions, MCA-results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples (1981, 1990, 1999): deviations from the mean in sigma

Változó	1. Vallásosság: hagyományos hiedelmek	2. Vallásosság: értelme az egyén életében	3. Etika, elutasítás az élet/halál kontrollálása kérdésében	4. Polgári erkölcs: a deviancia elfogadhatatlansága	A minta nagysága N = 805
<i>1. Háztartásbeli pozíció (beta együtttható.)</i>	<i>(.07 ns)</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.13 ns)</i>	<i>(.19***)</i>	
– szülőkkel él	-.04	.00	-.06	-.14	305
– egyedül él	-.09	.02	-.10	-.25	66
– együttél gyermekek nélkül	-.02	-.15	-.27	-.23	66
– nem házas + gyermekek	-.13	-.20	.10	.17	42
– házas, gyermek nélkül	-.06	.07	.11	.26	93
– házas gyermekekkel	.08	.05	.06	.19	233
<i>2. A vizsgálat éve</i>	<i>(.11*)</i>	<i>(.15***)</i>	<i>(.20***)</i>	<i>(.09 ns)</i>	
– 1981	-.01	.23	.29	.13	203
– 1990	.09	-.09	-.10	-.08	365
– 1999	-.12	-.06	-.10	.07	237
<i>3. Neme</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.00 ns)</i>	<i>(.06 ns)</i>	
– férfi	.04	-.05	.00	-.06	413
– nő	-.04	.06	.00	.06	393
<i>4. Foglalkoztatottság</i>	<i>(.02 ns)</i>	<i>(.07 ns)</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.04 ns)</i>	
– foglalkoztatott	-.01	-.05	-.05	.03	474
– nincs foglalkoztatásban	.02	.07	.07	-.04	331
<i>5. Foglalkozás</i>	<i>(.10 ns)</i>	<i>(.15**)</i>	<i>(.07 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	
– felsőbb szintű szellemi	.08	.02	-.00	.09	76
– középső és alacsony szellemi	-.06	.21	-.02	.05	198
– fizikai	.10	-.15	.08	-.02	258
– egyéb	-.07	-.01	-.06	-.04	273
<i>6. Kora az iskolázottság végén</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.11*)</i>	<i>(.14 ns)</i>	
– 16 év vagy alatta	.04	-.16	.02	-.05	137
– 17 – 18 év	-.10	.00	.15	.07	205
– 19+	.03	.04	-.07	-.02	463
<i>R² & szignifikáns modell</i>	<i>.03 ns</i>	<i>.08***</i>	<i>.10***</i>	<i>.07*</i>	

Megjegyzés: A modell az életkorra és a kor négyzetére kontrollált.
ns = nem szignifikáns, * = p≤05; ** = p≤01; *** = p≤001.

3. A politikai dimenziókra vonatkozó magyarázó változók nettó hatásai, MCA eredmények belga 20–29 éves válaszolók 1981, 1990 és 1999. évi együttes mintájában; eltérések az átlagtól szigmában

Net effects of covariates on political dimensions, MCA-results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples

(1981, 1990, 1999): deviations from the mean in sigma

Változó	5. Faji és egyéb kisebbsé- gekkel szembeni intolerancia	6. A politikai szélsőségek elutasítása	7. Tiltakozási hajlandóság	8. Bizalmat- lanság az intézmé- nyekben	9. Posztmate- rializmus, eltérés az átlagtól %- ban.
<i>1. Háztartásbeli pozíció (béta együttható.)</i>	<i>(.09 ns)</i>	<i>(.12*)</i>	<i>(.20***)</i>	<i>(.14*)</i>	<i>(.18**)</i>
– szülőkkel él	.05	-.07	.09	-.08	7
– egyedül él	-.11	.19	.28	.36	22
– együttél gyermekek nélkül	-.06	.05	.33	.09	5
– nem házas + gyermekek	.23	-.34	-.17	.06	0
– házas, gyermek nélkül	-.01	.03	-.14	.09	-.12
– házas gyermekekkel	-.05	.07	-.20	-.06	-.13
<i>2. A vizsgálat éve</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.29***)</i>	<i>(.13***)</i>	<i>(.02 ns)</i>	<i>(.13***)</i>
– 1981	-.12	-.34	-.19	.02	-.11
– 1990	.04	.03	.01	.01	8
– 1999	.04	.24	.15	-.03	3
<i>3. Neme</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.14***)</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.12***)</i>
– férfi	-.02	.03	.13	.06	7
– nő	.02	-.03	-.14	-.06	-.8
<i>4. Foglalkoztatottság</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.10*)</i>	<i>(.01 ns)</i>	<i>(.04 ns)</i>
– foglalkoztatott	.03	.02	-.08	-.01	2
– nincs foglalkoztatásban	-.04	-.03	.12	.01	-.3
<i>5. Foglalkozás</i>	<i>(.04 ns)</i>	<i>(.15**)</i>	<i>(.13**)</i>	<i>(.10 ns)</i>	<i>(.13*)</i>
– felsőbb szintű szellemi	.03	-.03	-.07	.25	-.3
– középső és alacsony szellemi	.00	.21	.21	-.06	5
– fizikai	.04	-.16	-.10	-.06	-.11
– egyéb	-.05	.00	-.04	-.03	8
<i>6. Kora az iskolázottság végén</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.13**)</i>	<i>(-.02 ns)</i>	<i>(.10*)</i>
– 16 év vagy alatta	.00	.01	-.05	.00	-.3
– 17 – 18 év	.08	-.08	-.19	.02	-.2
– 19+	-.04	.03	.10	-.01	5
<i>R² & szignifikáns modell</i>	<i>.03 ns</i>	<i>.10***</i>	<i>.14***</i>	<i>.03***</i>	<i>.11***</i>

Megjegyzés: A modell kontrollált az életkorra és a kor négyzetére. A mintanagyságát lásd az 1. táblában, N = 805, de N = 775 az Inglehart PM-skálánál.

ns = nem szignifikáns, * = p≤05; ** = p≤.01; *** = p≤.001.

4. A munka értelmére és a foglalkozással kapcsolatos elégedettség elemeire vonatkozó dimenziók magyarázó változóinak nettó hatásai, MCA eredmények belga 20–29 éves válaszolók 1981, 1990 és 1999. évi együttes mintájában; eltérések az átlagtól szigmában

Net effects of covariates on dimensions related to the meaning of work and elements of job satisfaction, MCA-results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples (1981, 1990, 1999): deviations from the mean in sigma

Változó	10. Munka- értékek	11. Materiális foglalkoztatási motivációk
1. Háztartásbeli pozíció(beta coeff.)	(.10 ns)	(.13*)
– szülőkkel él	.06	.01
– egyedül él	.14	-.27
– együttél gyermekek nélkül	.09	-.25
– nem házas + gyermekek	.11	.12
– házas, gyermek nélkül	-.07	.01
– házas gyermekekkel	-.14	.11
2. A vizsgálat éve	(.12***)	(.09*)
– 1981	-.20	.09
– 1990	.05	-.10
– 1999	.09	.08
3. Neme	(.05 ns)	(.01 ns)
– férfi	.05	-.01
– nő	-.05	.01
4. Foglalkoztatottság	(.02 ns)	(.06 ns)
– foglalkoztatott	-.02	.05
– nincs foglalkoztatásban	.03	-.07
5. Foglalkozás	(.13***)	(.20***)
– felsőbb szintű szellemi	.25	-.37
– középső és alacsony szellemi	.15	-.14
– fizikai	-.08	.24
– egyéb	-.10	-.02
6. Kora az iskolázottság végén	(.14***)	(.05 ns)
– 16 év vagy alatta	.05	.03
– 17 – 18 év	-.22	.07
– 19+	.11	-.04
R ² & szignifikáns modell	.10***	.09***

Megjegyzés: A modell kontrollált az életkorra és a kor négyzetére. A mintanagyságát lásd az 1. táblában, N = 805.

ns = nem szignifikáns, * = p≤0.05; ** = p≤0.01; *** = p≤0.001.

Viszont az is várható, hogy azok az egyének, akik a szülői ház elhagyásával egyidőben házasságra lépnek, határozottabban jellemezhetők a nagyobb vallásssággal, konvencionális etikával, kisebb toleranciával és több „materializmussal” (*Maslow* vagy *Inglehart* értelmében), kevésbé hangsúlyozzák a kifejezett individualizmust, több bizalommal viseltetnek az intézmények és nagyobb tisztelettel a hatóságok (hatalom) iránt. Maga a házasság is tovább erősíti ezeket az orientációkat úgy, hogy számukra is fennáll egy kettős, megerősítő hatás, csak éppen a másik irányba.

Azoknál, akik a házasságba és a szülői szerepbe egy „közbülső” életrenden át jutnak, előrejelzésünk az, hogy ők az eredetileg nem konvencionális orientációjukat egy konvencionálisabb felé terelik (alkalmazás = tagadás). A házasság, a szülővé válás azután egy konzervatív módosuláshoz vezet, az egész mérleg azonban kevésbé lesz hangsúlyos, mint azoknál, akik nem estek át a „közbülső” életformákon. Sajnos, az utóbbi elképzelést nem lehet vizsgálni a EVS belga adatainak segítségével, mert az 1980-es és 1990-es felvételek nem kérdeztek rá a korábbi állapotokra olyan tételekkel, hogy „valaha élt-e együttélésben”, „mindig egyedül élt”, vagy „elvált-e valaha”, vagy ilyen típusú kérdésekkel. Az eszmei vetület nyomai ezért kevésbé világosak ebben a keresztmetszetben, azaz azokéban, akik most együtt szerepelnek a jelenleg házas kategóriában. Az 1999-es hullámban a „valaha”-kérdéseket feltették Belgiumban és Hollandiában, de a 20–29 éves korcsoport tagjainak létszáma olyan kicsi a mintában, ami nem biztosítja, hogy ezeket a nemzeti adatsorokat (a két országét) az összesítésbe és az elemzésekbe célszerű lenne belevonni.

Az MCA-eredmények egybehangzóak ezekkel az elvárásokkal. A korra, nemre, iskolázottságra és társadalmi-gazdasági helyzetre vonatkozó összehasonlítások szerint, a fiatal belga felnőttek, akik egyedül élnek vagy megegyezéssel életközösségben, de még nem szülők, nagyon világosan elkülönülnek a három felvételi körben mind azoktól, akik még mindig a szüleikkel élnek (szelektációs hatás), mind azoktól, akik eljutottak a házasságig és különösen a szülői állapotig. Ennek okai a legvilágosabban a következők:

- kevésbé konvencionális etika (eltérés -10 -tól az egyedül élőknel és -27 szigma az együtt élőknel), mint bármely más kategória;
- a polgári erkölcs (moralitás) jelentékenyen kisebb hangsúlya (eltérés = -25 és -23 szigma);
- kisebb intolerancia az etnikai és társadalmi kisebbségek iránt (-11 és -06), és ellenkezőleg nagyobb elutasítás a politikai szélsőségek felé ($+19$ és $+05$), akik belgiumi értelemben többnyire az etnocentrikus típus szárnyához tartoznak;
- jelentősen nagyobb tiltakozási hajlam ($+28$ és $+33$ szigma), és nagyobb bizalmatlanság az intézmények iránt ($+36$ és $+09$ szigma);
- erősebb „poszt-materialista” jelleg, ami 22 és 5 százalékpontos többlet a PM-nél az M-mel szemben – az átlaghoz viszonyítva ($+7.2\%$);

- a kifejezett munka értékek erősebb hangsúlyozása (+.14 és +.09 szigma), és különösen sokkal gyengébb hivatkozás a materialista foglalkozási szempontok fontosságára (-.27 és -.25 szigma).

Ami a vallásosság dimenziót illeti, azok a fiatal felnőttek, akik egyedül vagy együttélésben élnek, alacsonyabb fokán állnak a tradicionális hitbeli skálának, mint az átlag (-.09 és -.02) szigma, de a háztartási pozíció szerint általános különbségek gyengébbek, mint az egyéb dimenzióknál. Ugyanez áll a vallásosság személyesebb értelmezésére, amire vonatkozóan úgy tűnik, még mindig működik az előre feltételezett szelekcióhatás azoknál, akik együtt élnek gyermek nélkül (-.15 szigma), de nem azoknál, akik egyedül élnek (+.02 szigma). Lehet, hogy az utóbbiak jobban igényelnek ilyen vallásos érzést ahhoz, hogy kompenzálják a nagyobb magányosságot és kisebb elégedettséget az élettel.

Azok a válaszadók, akik egyéb „nem-konvencionális” háztartási pozícióban vannak, például együttélők gyermekekkel (nem szükségszerűen sajátjukkal), vagy magányos szülők, szintén világosan kialakult jelleget mutatnak. Nagyon erősen kötődnek a hagyományos vallási hiedelmekhez (+.13 szigma), de alacsony a besorolásuk az egyéni vallásosság szintjén (-.20). Ezen kívül egyformán konvencionális szemléletük van az etikáról (+.10) és a polgári erkölcsről (+.17), több kifejezetten jobboldali meggyőződésük van (+.23 szigma a kisebbségekkel szembeni intoleranciánál és -.34 szigma a politikai szélsőségeség elutasításánál), jelentősen alacsonyabb az ellenállási hajlamuk, és - kevésbé meglepő módon - a legerősebben hangsúlyozzák a jó anyagi munkakörülmények fontosságát. Ez az a vonás, ami leginkább megfelel a belga társadalomban az alacsonyabb iskolázottságú fizikai foglalkozásúakénak (lásd az iskolázottságra és foglalkozásra vonatkozó eredményeket), de ezek a háztartási pozíció szerinti eredmények a csak *nettói (egyenleget)* a többi társadalmi rétegződési hatásnak.

Ami az egymást követő kohorszok trendjeit illeti, négy lényeges mintával találkozunk:

1. Állandó emelkedés 1981 óta a politikai szélsőségek elutasításában, és még inkább a tiltakozási hajlandóságban. A fiatalabb kohorszok egyre beszédesebbé válnak.
2. A legtöbb itt tekintetbe vett dimenziónál nagyobb ugrás a belépő kohorszoknál 1981 és 1990 között, ami azután az 1990-es fiatal felnőtteknél kiegyenlítődik. Az utóbbiak emlékeztetnek a közvetlen előbbiekre, amint azt vártuk egy korábbi elemzés során számos nagyobb országban (*Lesthaeghe* és *Moors*, 1995b). Ez a minta némi lendületvesztéssel leginkább alkalmazható az egyéni vallásos érzület csökkenésénél, az etika növekedésénél abba az irányba, hogy legyen nagyobb az élettel és halállal szembeni egyéni kontrol, a poszt-materialista jelleg növekedésénél és a kifejezetten munkaügyi értékek hangsúlyozásánál. Ez azt

- sugallja, hogy a „nagy csata” a több individualizmus és egyéni autonómiáért nagyrészt elmúlt az újabban belépő belga kohorszok számára.
3. Fordított trend, vagy legalábbis egy időszakos reakció van az utolsó kohorszok fiatal felnőttjei között a polgári erkölcs alacsonyabb standardjaival szemben és a munkáltatók vagy cégek által támasztott növekvő igényeivel szemben. Ezek a reakciók olyan formában jelentkeznek, hogy nagyobb hangsúlyt kap a sajátos társadalmi irányítás, és kevesebb az igény a munkaügyi feltételek terén. Mivel ezekben az értékorientációkban kevésbé mély az egyéni meggyőződés, lehet, hogy ezek inkább csak egy időleges periódus hatását tükrözik. Van egy másik fordított trend is, de ezúttal az ellenkező irányba mutatva, a hagyományos vallásos hiedelmek irányába. A szekularizáció a formális vallási hiedelmek e szempontjai szerint mérve, ismét gyorsabban haladt az 1990-es években, mint az előző évtizedben.
  4. Végül, lényegében egy lapos trend van az intézményekkel kapcsolatos bizalom terén. Viszont ez egy olyan vonás, amit csak a fiatal felnőttek között tapasztaltak. Idősebb válaszolók, és különösen az 50 évesnél idősebbek Belgiumban nagyon kifejezett és folyamatos növekedést jeleztek az intézményekkel szembeni bizalmatlanság terén, ami meghaladta a formális vallásosság értelmébe vetett hitük elvesztését is. Nyilvánvaló, hogy az intézményesség iránti bizalomvesztés életük későbbi szakaszában következett be azoknál a kohorszoknál, melyek még ismerték az 1960 előtti időket, míg a bizalom ilyen irányú alakulása már korábban elkezdődött az 1950 után születettek esetén.

Az MCA-táblákban bemutatott fő hatások mellett vizsgáltuk az összes két-irányú kapcsolatot a magyarázó változók között. Eközben különösen érdekelt bennünket az összefüggés, ami a felvételek éve és az „egyebek” között fennáll. Az 55 lehetséges összefüggés közül egy sem bizonyult szignifikánsnak még a .05 szinten sem. Ez arra utal, hogy a háztartási pozíció szerint a 11-féle értékorientáció, a nem és a társadalmi-gazdasági mutatók meglehetősen állandóak voltak az idők során a 20–29 évesen válaszolók esetén. A meglehetősen kicsi belga minta alapján nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a nem-konvencionális életrendben élők arányának növekedése hozzájárult volna ahhoz, hogy érzékelhetően új struktúrába rendeződött volna az értékek, értékelések alapján történő szelekció és adaptáció mechanizmusa. Szükséges az elemzés kiterjesztése más nyugat-európai országok összehasonlítható adataival ahhoz, hogy szilárdabb következtetéseket tehessünk az idők során elmozduló népességösszetétel hatásainak következményeit illetően.

Végül, eddig nem fordítottunk figyelmet az egyéb magyarázó változókra. Az MCA eredményekből (is) nyilvánvaló, hogy értékelhető hatása van az átmenethez kapcsolódó egyéb tényezőknek is, mint az iskoláztatás fejlődése, belépés a munkaerőbe, és a társadalmi-gazdasági státusz megszerzése. Ezeket a

változásokat is hozzá lehet kapcsolni az értéken alapuló szelekcióhoz, és meg lehet találni az ezt követő eszmei átrendeződést az egyén pozíciójában, de ez a téma meghaladja e cikk kereteit. A megfelelő eredmény felmutatásához egyformán szükség van arra is, hogy a paneladatokat értékelését inkább a társadalmi-gazdasági változásokkal vessük össze, mint a háztartási pozícióval.

5. Következtetések

A társadalomtudományokban több paradigma élt egymás mellett, és ezek vagy jelentéktelennek tartották az értékorientáció szerepét (például a neoklaszikus közgazdaságtan), vagy túlhangsúlyozták addig a pontig, ami már teleologikus elméletet eredményezett (pl. a funkcionális antropológia és a szociológia). A téma ilyen kezelése ma már idejétmúltnak tekinthető. A jelenlegi közelítések kifinomultabb modelleket használnak. Először a társadalompszichológia kínálkozik egy dinamikusabb modell megszerkesztésére, ahol az értékorientációnak hatása van szelekcióra, és vagy megerősíti, vagy megváltoztatja az efféle döntéseket. Ilyen modellben az időtengely (életrészek bontásban) hozzáadódik az értékek és döntések, vagy események közötti visszamenőleges kapcsolathoz. Továbbá a kohorszhatások és az értékek stabilitása a kohorszban segíti a kulturális reprodukció alternatív modelljeinek megértését.

Az antagonisztikus paradigmáktól való elszakadás jelentős támogatást kapott az empirikus kutatástól, ami ismételt keresztmetszeti felvételek és paneladatok statisztikai elemzésén alapul. Különösen az utóbbi volt hatékony annak bizonyításánál, hogy az értékorientációnak tagadhatatlan előrejelző ereje van a későbbi döntésekkel kapcsolatban (melyeknek el kellene hallgatniuk a kétkezdést). Ugyanakkor az ilyen elemzések azt is mutatták, hogy az értékek nem fagyottak, hanem alakíthatóak a korábbi döntések függvényében (ami óva int a túlzott lelkesedéstől is). Kevés kivétellel azonban a paneladatok felhasználói vagy a szelekciós hatást helyezik a középpontba (az értékek a későbbi események előrejelzői), vagy az adaptáció hatására (az események azok, melyek meghatározzák az értékorientáció változásait). A paneladatok elemzésének modelljei akár a keresztbeható, vagy a szimultán hatásokat, akár az eseményeket mint közbülső változókat alkalmazzák, teljesebb körű (holisztikusabb) közelítést engednek meg az ismétlődő okozati folyamat e kettős jellegével kapcsolatban. Ez most a megfelelő szoftver elérhetőségével fokozható. A paneladatok azonban költségesek és sok munkával gyűjthetők, és bár néhány szervező – különösen Európában – belevett az eddig használt kérdőívbe megfelelően kidolgozott értékcsoportokat, itt is van még helye a fejlesztésnek.

Ismételt keresztmetszeti felvételek nem teszik lehetővé az értékeken alapuló szelekció elkülönítését az *ex post* érték-adaptációtól. De ha egyszer már megértettük a rekurzív kapcsolat dinamikáját, hála a paneladatok elemzésének,

könnyebben feltárhatjuk az ilyen szelekció és adaptáció nyomait a keresztmetszetekben is, és akkor kisebb költséggel követhetünk összevontabb trendeket is. Röviden: a panelek lehetővé teszik, hogy felbontsuk a rekurzív kapcsolatokat, míg az ismételt keresztmetszeti felvételek az idő során bekövetkező átfogó eredményekre koncentrálnak, amelyben benne van az értékprofilok változása az egyéni helyzetváltozók függvényében.

Ebben a fejezetben az EVS belga részének három hulláma (1981, 1990, 1999) alapján bemutattuk, hogy a háztartások kialakulásának folyamata és az értékorientáció közötti általános kapcsolat különböző módozatai meglehetősen stabilak maradtak az idők során; és talán még fontosabb, hogy a nagyon különböző területeken szereplő értékek (vallás, etika, nemi szerepek, generációk közötti kapcsolat, politika és munka) mind beletartoznak a „szelekció/adaptáció” folyamatába. Végül, világos nyomai vannak annak is, hogy ez a mechanizmus nemcsak a háztartás kialakulásában és a demográfiai eredményekben működik, hanem a társadalmi-gazdasági pozíciók viszonylataiban is (iskolázottság, gazdasági aktivitás, foglalkozási kategória). Ha ez igaz, akkor az értékek szerepet játszanak az élet összes fontos döntésénél, és minden ilyen választás elvezet vagy a korábbi meggyőződések megerősítéséhez, vagy azok alkalmazkodásához. Ez jobban összhangban van a fenomenológiai pszichológia szempontjaival, mint a régi paradigmák túlegyszerűsített modelljei a közgazdaságtanban és a szociológiában.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, B. – B. Wilson (1988): *Values – A symposium*. Atlantic Highlands N.J., Humanities Press.
- Alwin, D. (1988): „From obedience to autonomy: changes in traits desired in children, 1924 to 1978.” *Public Opinion Quarterly* 52: 33–52.
- Alwin, D. (1989): „Changes in qualities valued in children in the United States, 1964 to 1984.” *Social Science Research* 44(2): 1–42.
- Alwin, D. (1990): „Historical changes in parental orientations to children.” *Sociological Studies of Child Development* 3: 65–86.
- Alwin, D. (1991): „Ageing, cohort and social change – An examination of the generational replacement model of social change.” *Utrecht University Master Class on Dynamics of Cohort Generation Research, Utrecht, Dec. 12–14, 1991*.
- Alwin, D. (1992): Attitude development in adulthood – The role of generational and life-cycle factors. *The relevance of attitude measurement in sociology*. D. Krebs – P. Schmidt. Frankfurt & New York, Springer Verlag: 57–89.
- Alwin, d. – A. Thornton (1984): „Family origins and the schooling process: early versus late influences of parental characteristics.” *American Sociology Review* 49: 784–802.
- Aquilino, W.S. (1991): „Family Structure and home-leaving: a further specification of the relationship.” *NSFH Working Paper 43, University of Wisconsin, Madison WI*.

- Ariès, P. (1962): *Centuries of childhood – A social history of family life*. New York, Random House.
- Axinn, W. – A. Thornton (1992): „The influence of parental resources on the timing of the transition to marriage.” *Social Science Research* 21: 261–285.
- Axinn, W.G. – A. Thornton (1993): „Mothers, children and cohabitation – The intergenerational effect of attitudes and behavior.” *American Sociological Review* 58: 233–246.
- Barber, J. (1999): „Intergenerational influences on the entry into parenthood: Mothers’ preferences for family and non-family behavior.” *Paper presented at the Annual Meetings of the Population Association of America, Los Angeles*.
- Barber, J.S. (1998): „Ideational influences on the transition to parenthood – Attitudes toward childbearing and competing alternatives.” *Paper presented at the Annual meetings of the Population Association of America, New York*.
- Beck, P. – M. Jennings (1975): „Parents as middlepersons in political socialization.” *The Journal of Politics* 37: 83–107.
- Becker, G.S. – G.J. Stigler (1977): „De gustibus non est disputandum.” *American Economic Review* 67(2): 76–90.
- Ben Porath, Y. (1980): „The F-connection: families, friends and firms.” *Population and Development Review* 6(1): 1–30.
- Bengtson, V.L. (1975): „Generation and family effects in value socialization.” *American Sociological Review* 40: 358–371.
- Bulatao, R.A. (1979): „On the nature of the transition in the value of children.” *Papers of the East-West Population Institute, 60-A, East-West Center, Honolulu*.
- Bumpass, L. (1990): „What’s happening to the family? Interactions between demographic and institutional changes.” *Demography* 27(4): 483–498.
- Castles, S. – G. Kozack (1973): *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. London, Oxford University Press.
- Cherlin, A., K. Kiernan, et al. (1995): „Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood.” *Demography* 32: 299–318.
- Clarkberg, M., R.M. Stolzenberg, et al. (1993): „Attitudes, values and the entrance into cohabitational unions.” Research report, *Population Research Center, NORC & The University of Chicago, Chicago IL*.
- Coale, A.J. (1973): „The demographic transition reconsidered.” *IUSSP: Proceedings of the International Population Conference, Liège: Eds. Ordina*.
- Converse, P. (1964): *The nature of belief systems among mass publics. Ideology and discontent*. D. Alter. New York, The Free Press: 201–261.
- Corijn, M. (1996): „Transition into adulthood in Flanders.” *NIDI-CBGS Monograph nr. 32, The Hague & Brussels*: 216 p.
- Crimmins, E., R. Easterlin, et al. (1991): „Preference change among American youth: family, work and goods aspirations, 1978–1986.” *Population and Development Review* 17: 115–133.
- de Feyter, H. (1991): „Voorlopers bij demografische veranderingen.” *NIDI-report 22, Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, The Hague*.
- Delumeau, J. (1983): *Le pêché et la peur – La culpabilisation en Occident, XIIIe-XVIIIe siècles*. Paris, Fayard.
- Easterlin, R. – E. Crimmins (1991): „Private materialism, personal self-fulfilment, family life and public interest: the nature, effects and causes of recent changes in the values of American youth.” *Public Opinion Quarterly* 55: 499–533.
- Finkel, S. E. (1995): *Causal analysis with panel data*. Thousand Oaks & London, Sage Publications.

- Firebaugh, G. (1997): *Analyzing repeated surveys*. Thousand Oaks & London, Sage Publications.
- Galloway, P., E. Hammel, et al. (1994): „Fertility decline in Prussia, 1875–1910: a pooled cross-section time series analysis.” *Population Studies* 48(1): 135–158.
- Gecas, V. – M. Seff (1990): „Families and adolescents – A review of the 1980s.” *Journal of Marriage and the Family* 52: 941–958.
- Goldscheider, F. – C. Goldscheider (1993): *Leaving home before marriage – Ethnicity, familism and generational relationships*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Goldscheider, F.K. – C. Goldscheider (1989): „Family structure and conflict: nest-leaving expectations of young adults and their parents.” *Journal of Marriage and the Family* 51: 87–97.
- Hammel, E.A. (1990): „A theory of culture for demography.” *Population and Development Review* 16: 455–485.
- Hammel, E.A. (1993): „Economics 1, culture 0 – Factors in early fertility decline in the Northwest Balkans.” *Working Paper 34, Program in Population Research, Berkeley: University of California*.
- Inglehart, R. (1970): *The silent revolution*. Princeton N.J., Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1985): „Aggregate stability and individual flux – The level of analysis paradox.” *American Political Science Review* 79: 97–116.
- Inglehart, R. (1990): *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton N.J., Princeton University Press.
- Kiernan, K. (1992) „The impact of family disruption in childhood on transitions made in young adult life.” *Population Studies* 46: 213–234.
- Kirk, D. (1996) „Demographic transition theory.” *Population Studies* 50(361–387).
- Klecka, W.R. (1971): „Applying political generations to the study of political behaviour – A cohort analysis.” *Public Opinion Quarterly* 35: 358–373.
- Kobrin-Goldscheider, F. – J. Davanzo (1986): „Semi-autonomy and leaving home in early adulthood.” *Social Forces* 65(1): 187–201.
- Kobrin-Goldscheider, F. – L. Waite (1987): „Nest-leaving patterns and the transition to marriage for young men and women.” *Journal of Marriage and the Family* 4: 507–516.
- Kohn, M.L. (1977): *Class and conformity – A study in values*. Chicago, Ill., University of Chicago Press.
- Lakatos, I. (1970): Falsification and the methodology of scientific research programmes. *Criticism and the growth of knowledge*. I. Lakatos – A. Musgrave. Cambridge, Cambridge University Press: 91–196.
- Lakatos, I. (1978): *The methodology of scientific research programmes*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lautmann, R. (1971): *Wert und Norm – Begriffenanalyse für die Soziologie*. Oplanden, West-deutschen Verlag.
- Lesthaeghe, R. (1977): *The decline of Belgian fertility, 1800–1970*. Princeton NJ, Princeton University Press.
- Lesthaeghe, R. (1992): Beyond economic reductionism: the transformation of the reproductive regimes in France and Belgium in the 18th and 19th centuries. *Fertility transition, family structure & population policy*. C. Goldscheider. Boulder Co., Westview Press: 1–44.
- Lesthaeghe, R. (1998): „On theory development – Application to the study of family formation.” *Population and Development Review* 24(1):1–14.
- Lesthaeghe, R. – D. Meekeers (1986): „Values changes and the dimensions of familism in the European Community.” *European Journal of Population* 2: 225–268.

- Lesthaeghe, R. – G. Moors (1994): „Living arrangements and parenthood – Do Values matter? *Values in Western Societies*. R. de Moor Tilburg, Tilburg University Press: 217–250.
- Lesthaeghe, R. – G. Moors (1995a): Living arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description for France, Germany, Belgium and the Netherlands 1990. *Europe's population in the 1990s*. D. Coleman, Oxford, Oxford University Press: chapter 6.
- Lesthaeghe, R. – G. Moors (1995b): Is there a new conservatism that will bring back the old family? Ideational trends and the stages of family formation in Germany, France, Belgium and the Netherlands, 1981–1990. *Evolution or revolution in European population*. Milan, Franco Angeli s.v.l.: 225–266.
- Lesthaeghe, R. – J. Surkyn (1988): „Cultural dynamics and economic theories of fertility change.” *Population and Development Review* 14(1): 1–45.
- Lesthaeghe, R. – C. Vanderhoeft (1997): Une conceptualisation des transitions vers de nouvelles formes de comportements. Théories, paradigmes et courants explicatifs en démographie. D. Tabutin, C. Courbin, G. Masuy-Stroobant – B. Schoumaker. Louvain-la-Neuve, Academia-Bruylant & Editions L'Harmattan: 279–306.
- Lesthaeghe, R. – C. Wilson (1986): Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe. The decline of fertility in Europe. A. J. Coale – S. C. Watkins. Princeton, Princeton University Press. 261–292.
- Liefbroer, A (1991): „Choosing between a married and an unmarried first union among young adults: a competing risk analysis.” *European Journal of Population* 7: 273–298.
- Liefbroer, a. (1999): From youth to adulthood – Understanding changing patterns of family formation from a life course perspective. *Population Issues – An interdisciplinary focus*. L. Van Wissen – P. Dykstra. New York, Plenum Press: 53–85.
- Liefbroer, A.C., M. Corijn, et al. (1996): “Similarity and diversity in the start of the family formation process in the Low Countries.” *Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien, CBGS-monografie 96-3*.
- Livi-Bacci, M. (1971): *A century of Portuguese fertility*. Princeton NJ, Princeton University Press.
- Livi-Bacci, M. (1977): *A history of Italian fertility during the last two centuries*. Princeton NJ, Princeton University Press.
- Lye, D.N. – I. Waldron (1993): “Correlates of attitudes toward cohabitation, family and gender roles.” *Seattle Population Research Center Working Paper 93-10, University of Washington & Battelle, Seattle, WA*.
- Mannheim, K. (1928): “Das Problem der Generationen.” *Kölner Vierteljahresheft für Soziologie* 7: 154–184, 309–330.
- Manting, D. (1994): „Dynamics in marriage and cohabitation – An inter-temporal life course analysis of first union formation and dissolution.” *PhD-dissertation*.
- Marini, M.M. (1984): „Age and sequencing norms in the transition to adulthood.” *Social Forces* 63: 229–244.
- Marini, M.M. (1990): “The rise of individualism in advanced industrial societies.” *Paper presented at the Annual Meetings of the Population Association of America, Toronto*.
- Markus, G.B. (1979): *Analyzing panel data*. Beverley Hills & London, Sage Publications.
- Maslow, A. (1954): *Motivation and personality*. New York, Harper and Row.
- Michael, R.T. – N. Tuma (1985): “Entry into marriage and parenthood by young men and women: the influence of family background.” *Demography* 22: 515–544.
- Miller, W.B. (1992): “Personality traits and developmental experiences as antecedents of childbearing motivation.” *Demography* 29(2): 265–285.

- Moors, G. (1996): "The valued child – The effects of values on the transition to motherhood." *Stockholm Research Reports in Demography, University of Stockholm* nr. 107.
- Moors, G. (1997): "The dynamics of values-based selection and values adaptation." *PhD-dissertation, Faculty of Economic, Social and Political Science, Vrije Universiteit Brussels*.
- Moors, G. (1998): "Valued choices and chosen values – On the recursive relationship between values orientations and family formation." *Unpublished – to be completed*.
- Moors, G. (1999): Family theory. the role of changing values. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, forthcoming.
- Newcomb, T. (1943): *Personality and social change – Attitude formation in a student community*. New York, Dryden Press.
- Newcomb, T., K. Koenig, et al. (1967): *Persistence and change – Bennington college and its students after 25 years*. New York, John Wiley & Sons.
- Oppenheim Mason, K. (1992): "Culture and fertility transition; thoughts on theories of fertility decline." *Genus* 40: 1–14.
- Piaget, J. (1932): *The moral development of the child*. New York, Free Press.
- Pollack, R. (1976): "Interdependent preferences." *American Economic Review* 66: 309–320.
- Pollack, R. A. (1985): "The transaction cost approach to families and households." *Journal of Economic Literature* 23: 581–608.
- Pollack, R.A. – S.C. Watkins (1993): "Cultural and economic approaches to fertility: a proper marriage or mesalliance?" *Population and Development Review* 19(3): 467–496.
- Preston, S. (1986): "Changing values and falling birth rates." *Population and Development Review* 12(supplement).
- Rokeach (1973): *The nature of human values*. New York, Free Press.
- Rokeach, M. (1979): *Understanding human values: individual and societal*. London, Collier Macmillan.
- Ryder, N.B. (1965): "The cohort as a concept in the study of social change." *American Sociological Review* 30: 843–861.
- Sandefur, G.D. – S.S. McLanahan (1990): "Family background, race and ethnicity and early family formation." *Institute for Research and Poverty, discussion paper 911-90, University of Wisconsin, Madison*.
- Sears, D.O. (1981): Life-stage effects on attitude change, especially among the elderly. *Aging and Social Change*. S. Kiesler. New York, Academic Press: 183–204.
- Spates, J.L. (1983): "The sociology of values." *Annual Review of Sociology* 9: 27–49.
- Stone, L. (1977): *The family – Sex and marriage in England, 1500–1800*. New York, Harper and Row.
- Thomson, E. – U. Colella (1992): "Cohabitation and marital stability – Quality or commitment?" *Journal of Marriage and the Family* 54: 259–267.
- Thornton, A. (1985): "Reciprocal influences of family and religion in a changing world." *Journal of Marriage and the Family* 47: 381–394.
- Thornton, A. (1991): "Influence of the marital history of parents of the marital and cohabitational experience of children." *American Journal of Sociology* 96: 868–894.
- Thornton, A. (1992): The influence of the parental family on the attitudes and behavior of children. *The changing American family: sociological and demographic perspectives*. S.J. South – S.E. Tolnay. Boulder CO, Westview Press: 247–266.
- Thornton, A., D.F. Alwint, et al. (1983): "Causes and consequences of sex-role attitudes and attitude change." *American Sociological Review* 48: 211–227.
- Thornton, A., W.G. Axinn, et al. (1992): "Reciprocal effects of religiosity, cohabitation and marriage." *American Journal of Sociology* 98(3): 628–651.

- Thornton, A. – D. Camburn (1987): “The influence of the family on premarital sexual attitudes and behavior.” *Demography* 24(3): 323–340.
- Thornton, A. – D. Camburn (1989): “Religious participation and adolescent sexual behavior and attitudes.” *Journal of Marriage and the Family* 51(641–653).
- Van Berkel - van Schaik, A. – L. van Snippenburg (1991): “Sociaal-historische generaties – Berbeelding of empirische werkelijkheid? Een toets van een generatiethese.” *Sociologische Gids* 38: 227–248.
- van de Kaa, D.J. (1996): “Anchored narratives: the story and findings of half a century of research into the determinants of fertility.” *Population Studies* 50: 389–432.
- van Ryssel, R. (1989): “Developments in attitudes and values orientations – A comparison between birth cohorts in the Netherlands over the period 1970–1985.” *Symposium on Life Histories and Generations, Netherlands Institute for Advanced Studies (NIAS), Wassenaar, June 22–23, 1989*.
- Vinovkis, M.A. (1987): Historical perspectives on the development of the family and parent-child interactions. *Parenting across the life span – Biosocial dimensions*. J.B. e.a. Lancaster. New York, Aldine – De Gruyter: 295–312.
- Waite, L., F. Kobrin-Goldscheider, et al. (1986): „Nonfamily living and the erosion of traditional family orientations among young adults.” *American Sociological Review* 51: 541–554.
- Weinstein, M. – A. Thornton (1989): “Mother-child relations and adolescent sexual attitudes and behavior.” *Demography* 26(4): 563–577.
- Wu, L.L. – C. Martinson (1991): “Family structure and the risk of a premarital birth.” *NSFH-working paper 45, Center for Demography and Ecology, University of Wisconsin, Madison WI*.
- Zeiler, V.A. (1985): *Pricing the priceless child – The changing social value of children*. New York, Basic Books.

Tárgyszavak:

Értékelemzés
Szociológia

**LIFE COURSE TRANSITION AND VALUE ORIENTATIONS:
SELECTION AND ADAPTATION**

A TERMÉKENYSÉG VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A LEGUTÓBBI NYOLC ÉVTIZEDBEN¹

SZUKICSNÉ SERFŐZŐ KLÁRA

A termékenység, a nők szülési kedve, hajlandósága vizsgálatának fontosságát nem szükséges hosszan ecsetelni, hiszen a szülőképes korú nők számával együtt a születésszámon keresztül a népességszám, népességösszetétel egyik meghatározója. A demográfiai jelenségek közül mind a közgondolkodásban, mind a tudományos életben hosszú ideig kiemelt figyelmet kapott. A vizsgált időszak során fel-fellobbanó népesedési viták egyik domináns eleme, gondolkunk csak a két világháború közötti egyke problémájára vagy a hatvanas évek „kicsi vagy kocsi” vitájára. Ugyanakkor az e téren bekövetkezett nagymértékű változások nyomán a szakemberek is elméletek sokaságával igyekeztek és igyekeznek fényt deríteni a befolyásoló tényezőkre, a változás mögötti okokra.

A tanulmány alapvetően a termékenység hosszú távú trendjeit mutatja be népmozgalmi adatok alapján, majd a népszámlálások adatait felhasználva egy kiválasztott ismérv – az iskolai végzettség – alapján kitér a nők termékenységi magatartásának különbségeire, illetve foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a nők iskolázottságának növekedése és a házassodási, családalapítási szokásokban bekövetkezett változások milyen hatást gyakoroltak a termékenység szintjére. Az utóbbi megközelítés azért fontos, mert lehetőséget ad az egyes csoportok magatartásváltozásából és az összetételváltozásból adódó hatások megkülönböztetésére, hiszen más jellegű tényezők állnak mögöttük.

A születési arányszám alakulása

A Trianontól napjainkig tartó időszak önmagában is nagyon hosszú, de a folyamat természete miatt érdemes egy röpké pillantást vetni az előzményekre. A nyers élveszületési arányszám – az 1000 lakosra jutó élveszületések száma – csökkenése az 1880-as évek derekán indult meg 45‰ körüli értékről, a századforduló előtti években 40‰ alá süllyedt (*Acsádi-Klinger, 1965*). A századfor-

¹ Készült a „Kárpát-medence népe a Millenniumon” c. 2000. november 9–10-i konferencián elhangzott előadás alapján.

duló óta történt változásokat az *I. ábrán* láthatjuk. Tehát a csökkenő tendencia – némi közbeeső stagnálás után – tovább folytatódott, az I. világháború kitörésekor az arányszám értéke 34‰ volt. A háború évei alatt évente átlagosan 125 ezerrel kevesebb gyermek született, az élveszületési arányszám 1918-ban 16,3‰-kel érte el mélypontját. A háborút követően fellendült a házassági és a születési mozgalom, néhány évig viszonylag magas volt a születési arányszám, de a háború előtti szintet már nem érte el. Legmagasabb értéke 1921-ben 31,8‰ volt.

A termékenység XIX. század nyolcvanas éveiben megkezdődött csökkenő tendenciája – kisebb ingadozásokkal – továbbra is érvényesült. A csökkenés mértékét tekintve kiemelkedő a harmincas évtized első fele. Néhány év alatt ötödével esett vissza az arányszám értéke, amiben a világgazdasági válság, a megnehezülő körülmények is szerepet játszottak. Bár az utána következő éveket a visszaesés megtorpanása, a stagnálás jellemezte, *a húszas, harmincas években a születési arányszám összességében 40%-kal lett alacsonyabb, s ez a tartós, nagymértékű csökkenés egyértelműen jellemző a két világháború közötti időszakra.*

A születési arányszám csökkenő tendenciája nem számított unikumnak, a többi európai ország fejlődését is ez jellemezte, legfeljebb a csökkenés mértéke tartozott a magasabbak közé. Ennek következtében az ország *első világháború előtt még magasnak számító élveszületési arányszáma a harmincas évek vége felé már inkább az alacsonyabbak közé tartozott.*

Ezeket a változásokat részben a gazdaság és társadalom modernizációs változásaival – a nem mezőgazdasági foglalkoztatás növekedésével, a városi népesség arányának növekedésével, az iskolai végzettség emelkedésével, a nők foglalkoztatásának növekedésével –, részben a világgazdasági válság hatásával magyarázhatjuk. A válság eltérően érintette a különböző társadalmi osztályokat, rétegeket, amelynek következtében a termékenység társadalmi differenciái tovább növekedtek (*Andorka, 1987*). A szellemi réteg és az egyénileg gazdálkodó parasztok gyermekszáma évtizedről évtizedre meredeken csökkent, és a nem mezőgazdasági munkásság egyes rétegeiben is megindult a csökkenés, a mezőgazdasági munkásság élveszületési arányszáma azonban megmaradt a századforduló körüli szinten. Ezeket a különbségeket a rétegek életkörülményeivel és aspirációival jól indokolhatjuk. A társadalom nagy többségében kialakult egy olyan érték- és normarendszer, amely a kisszámú gyermeket tartotta kívánatosnak.

A második világháború nem okozott olyan jellegű születéskieséseket, mint az első, s az utána következő időszakban sem történt látványos emelkedés. A görbe képe alapvetően az ötvenes évektől változott meg. *Az élveszületések aránya hullámszerűen alakult.* Az ötvenes évek elején megindult születésszám csökkenés a kormányzat figyelmét a népesedés kérdéseire irányította. A népesség szaporodásával kapcsolatos intézkedések azonban a szándékolt komplex

megközelítés ellenére – a szükséges feltételek hiányában – nem lehettek kielégítők, s így a büntetőjogszabályok kerültek előtérbe (Vukovich, 1996). A meglévő abortusztilalom korábinál szigorúbb betartatása hozta létre az *1954-es születési hullámhegyet*. Ekkor *20%-kal több* gyermek született, mint két évvel korábban, de az 1954-et megelőző és követő években is magas volt a születések száma. Mintegy *húsz évvel később ez a csúcs* a születési arányszámok alacsonyabb szintjén ugyan, de *megisméltődött*. Ebben szerepe volt a születéseket ösztönző népesedéspolitikai intézkedéseknek, illetve annak a ténynek, hogy ekkor értek szülőképes korba a korábban említett nagy létszámú kohorszok.

A születések arányának gyors megugrását mindkét esetben egy nyolc-kilenc évig tartó csökkenési folyamat követte, amelynek következtében a csúcsok még markánsabban kiemelkedővé váltak. Az 1954-es csúcs után a *mélypont 1962-ben* következett be. Ez alatt az időszak alatt *a születési arányszám 44%-kal esett vissza, s 12,9-es értékével világviszonylatban a legalacsonyabbnak számított* (Kamarás, 1997). A születések szempontjából ez azt jelentette, hogy 1962-ben 93 ezerrel kevesebb gyermek született, mint 1954-ben.

Az 1954-es csúcs egy kényszerítő jellegű beavatkozás nyomán alakult ki, az utána következő visszaesésben hasonlóképpen szerepe van e rendelkezés vis??szavonásának, az abortusz liberalizálásának, de az alapvetően csökkenő trend mögött a *lezajlott társadalmi-gazdasági változásokat, s ennek nyomán a családdal, gyermekkel, munkával kapcsolatos érték- és normamódosulásokat* kereshetjük. A változások közül is ki kell emelni a nők tömeges munkába állását, képzettségi szintjük növekedését.

A születések számának növelésére irányuló törekvések is a megoldást a nők anyai és munkavállalói szerepe összeegyeztetésének könnyebbítésében vélték megtalálni a gyés bevezetésével. Ennek nyomán némileg emelkedett az élveszületések aránya, de a kezdeti kis növekedést stagnálás követte. 1973-ban újabb ösztönző intézkedéseket vezettek be, és egy kissé szigorították az abortuszt is, amelynek következtében alakult ki a görbének – a már említett – második csúcsa. A csúcs utáni csökkenés időszaka a korábbihoz hasonló volt, mértéke azonban némileg mérsékeltebb. *1984. évi 11,8%-os érték* jelentette a görbe akkori minimumát, amely *több mint egyharmaddal volt alacsonyabb a csúcshoz képest*.

Az *1985-ben bevezetett gyed*, amely a képzetesebb, jobban kereső nők szüleit is ösztönözni kívánta, megállította az élveszületési arány csökkenését, s lényegében *1991-ig stabilizálta* azt. Az utána következő években egészen 1999-ig az élveszületési arányszám további csökkenésének vagyunk tanúi. Közel *negyedével lett alacsonyabb az értéke, s az 1999. évi 9,4%o alacsonyabb az eddigi minimumoknál*. Az időszak intézkedései közül meg kell említeni az 1995-ben elfogadott ún. „Bokros csomag”-ot, amely egy korábban biztosnak hitt, a gyermekszülést, -nevelést elősegítő, támogató rendszerhez nyúlt hozzá. Megszüntette a gyedet, jövedelemtől tette függővé a családi pótlékot, gyest. A

jelenlegi Kormány ilyen jellegű intézkedései már más szemléletet tükröznek, lényegében megtörtént a családtámogatási rendszer helyreállítása. Az intézkedések bevezetése óta azonban még nem telt el olyan hosszú időszak, hogy ennek hatását megalapozottan elemezni lehessen. A születések számának 2000-ben tapasztalt kismértékű emelkedése azonban némi reményre adhat alapot.

A születési arányszám értéke függ a népesség korösszetételétől, s az ennél valamivel finomabb mutató, az általános termékenységi arányszám is tartalmazza ezt a hatást. Ezért az időszak termékenységének alakulását a továbbiakban egy olyan mutatóval jellemezzük, amely mentes ettől.

A teljes termékenységi arányszám

A teljes termékenységi arányszám azt mutatja meg, hogy egy nő az adott évi termékenységi feltételek mellett élete folyamán hány gyermeknek adna életet. Ebben az esetben az 1920 előtti évekre csak a népszámlálás időpontjaira vonatkozóan vannak adataink, s a II. világháború idején is megszakad a görbe. Ennek ellenére első ránézésre – az I. világháború születéskiesésétől eltekintve – az élveszületések arányszámához nagyon hasonló képet láthatunk (*I. ábra*). Ennek oka lényegében az, hogy mindkét mutató a naptári éves változásokat tükrözi vissza, s érzékenyen reagál a szülések időzítéséből adódó hatásokra. Tehát az alapvetően tartósan csökkenő trend mellett ugyanúgy megtaláljuk az 1954, illetve 1975 körüli csúcsokat, illetve az ezeket követő visszaeséseket, amelyek a görbe jellegzetes képét adják.

A századfordulón a teljes termékenységi arányszám értéke még 5,32 volt, mely a húszas évek elejére 3,8-ra csökkent. Különösen az időszak második felében gyorsult fel a folyamat. A húszas évek közepétől egy évtizedig folytatódik a csökkenés. 1936-ban a termékenységi arányszám értéke már csak 2,42. A harmincas években a népesség jelentős részének gyermekszáma már nem érte el az egyszerű reprodukció szintjét, az igen magas termékenységű mezőgazdasági munkásság, amely az akkori társadalom kétötödét tette ki, egy ideig azonban pótolta még ezt a hiányt (*Andorka, 1987*). Érdemes megemlíteni, hogy 1940–1941-ben némileg magasabb termékenységi arányszámnál (2,48) az akkori halandósági viszonyok mellett a nettó reprodukciós együttható 1 alá került. Tehát az adott évi kor szerinti termékenységi és halandósági arányszámok állandósulása mellett a lánygyermek száma nem érte volna el a szülő női generáció létszámát. *A nettó reprodukciós együttható tartósan 1958-tól került 1 alá, s az 1974–1977 közötti éveket kivéve tartósan ott is maradt. Ez a hosszú ideje tartó, egyszerű reprodukciót nem biztosító termékenység népességfejlődésünk egyik sajátossága.*

Visszatérve a teljes termékenységi arányszám alakulására, az 1954-es csúcsnál 2,97 volt az értéke, s az 1962-es mélypontonál pedig 1,79-re esett vissza. A

következő hullámhegy – az alacsony szintből adódóan – már nem emelkedik ilyen magasra, 1975-ben 2,38-cal éri el tetőpontját, s visszaesését az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek elejéig lényegében az 1962. évi akkori minimum értéken, illetve némileg felette sikerült stabilizálni. 1992-től azonban ismét folyamatosan csökken a teljes termékenységi arányszám. 1999-ben értéke 1,29 – az eddigi magyarországi minimum –, s *állandósulása esetén minden második nő eggyel kevesebb gyermeket szülne, mint az évtized kezdetén. A születések száma mintegy 40%-kal marad el az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől.*

A teljes termékenységi arányszám, illetve a születési arányszám bemutatott tendenciáinak hasonlósága ellenére érdemes ismét felhívni a figyelmet arra, hogy az utóbbi a korösszetétel változás hatását is tartalmazza, s így, különösen hosszabb távon, eltérések lehetnek a két mutatószám alakulása között. A görbe jellegzetes változásai közül kettőt emelnénk ki. A 90-es években a teljes termékenységi arányszám nagyobb mértékű visszaesést jelez, mint az élveszületési arányszám. A korösszetétel változás, a termékeny korosztályok arányának növekedése a termékenység visszaesésének egy részét elfedte. Az 1975-től 1984-ig tartó időszakban pedig ennek éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, a korösszetétel változás még inkább felerősítette a folyamatot.

A teljes termékenységi arányszám kilencvenes évekbeli visszaesése nem magyar sajátosság, az átmeneti országok mindegyikét jellemzi (*II. ábra*). A csökkenés mértékét sem tekinthetjük kiemelkedőnek, hiszen közel 30%-os visszaesés következett be hazánkon kívül Ukrajnában, Romániában és Lengyelországban is. A többieknél pedig még nagyobb mértékű volt a változás. Sajátosnak tekinthetjük azonban a változások bekövetkezésének időszakát. Magyarországon kívül mindenhol az évtized első felében, tehát közvetlenül a rendszerváltozást követő időszakban történt a csökkenés döntő része. Nálunk a csökkenés jobban megoszlott, 1995 után az üteme még némileg fel is erősödött. Ennek következtében változott meg helyzetünk, hiszen az évtized közepén még úgy látszott, hogy a termékenység visszaesését tekintve még nálunk a legjobb a helyzet az átmeneti országok közül. Ebben feltehetően szerepe volt az akkor még változatlanul működő, a gyermekszülést, -nevelést támogató rendszernek. Az 1995 utáni változások kapcsán pedig gondolnunk kell az e téren bekövetkezett módosításokra, a megváltozott szemléletre.

A termékenység ilyen nagymértékű visszaesése a többi európai ország közül csak Svédországban következett be, kisebb visszaesések viszont máshol is előfordultak, de az országok zömét inkább a stagnálás jellemezte a kilencvenes években. Az 1998. évi adatok alapján Izland és Írország termékenysége 2 körüli értékével viszonylag magasnak számít, 1,6–1,8 között van Norvégia, Franciaország, Dánia, Finnország, Nagy-Britannia, Hollandia. A skála másik végén pedig Spanyolország áll 1,15-tel. A volt szocialista országok közül Lettország és Bulgária, illetve a korábbi NDK termékenysége még ennél is alacsonyabb, de a

többi ilyen ország is az alacsony termékenységűekhez tartozik. Az évtized kezdetén ezek az országok európai viszonylatban még többnyire magas termékenységűnek számítottak. Jelenleg Lengyelország teljes termékenységi arányszáma a legmagasabb (1,43) közülük. Termékenységi szintünk Romániáéval, illetve Ausztriáéval és az egyesített Németorszáéval azonos.

Kor szerinti termékenységi arányszámok

A termékenység hosszú távú trendjének bemutatása után nézzük meg, hogy milyen különbségek vannak az egyes korcsoportok termékenységének alakulásában, illetve hogyan változott szerepük az időszak során (*III. ábra*).

A 20–24 és 25–29 évesek magatartásának meghatározó jellege az egész időszak során érvényesül, s így nem csoda, hogy e korcsoportok görbéi a teljes termékenységi arányszám görbéjének jellegzetességeit – csökkenő trend, hullámhegyek, -völgyek – mutatják. Alacsonyabb szinten a 30–34 éveseknél is ezt találjuk. Ugyanakkor a különböző korcsoportok görbéi hol eltávolodnak, hol közelednek egymáshoz, sőt metszik egymást – jelezve a korcsoportok eltérő magatartásváltozását.

A két világháború közötti termékenységcsökkenés a 15–19 éveseket kivéve mindegyik korcsoportot érintette. *A korcsoport idősödésével egyre nagyobb mértékben csökkent a termékenységük.* A legidősebbeké kevesebb, mint felére esett vissza, de még a 20–24 éveseké is közel ötödével csökkent. A 25–29 évesek nagyobb termékenységcsökkenése következtében itt kezd eltávolodni egymástól e két korcsoport, s hosszú-hosszú évtizedeken keresztül érvényes volt, hogy *a legtermékenyebb korcsoport a 20–24 éveseké.* A századfordulón még nem így volt, de ami még ennél is sokkal fontosabb, az 1990-es években megindult termékenységcsökkenés időszakában a 20–24 évesek termékenysége sokkal gyorsabb ütemben csökkent, mint a 25–29 éveseké. Így fokozatos közeledés után *1995-ben megfordult a helyzet, s a 25–29 évesek termékenysége egyre nagyobb mértékben meghaladja a 20–24 évesekét.* Ugyanezen időszakhoz kapcsolódóan kell megemlíteni, hogy 30–34 éves korcsoportban némi emelkedés tapasztalható. A szülések későbbi életkorra halasztása következtében *az anyák átlagos életkora első gyermekük születésekor 1,7 évvel emelkedett a kilencvenes években, a házasság pedig több mint két évvel.* A nők jelenleg 24,7 éves korukban szülik meg első gyermeküket. Ez általában 0,5–1,5 évvel magasabb, mint a többi volt szocialista országban, ugyanakkor a nyugat-európai országok többségében ez az életkor már 27–28 évre tolódott ki. Ennek a folyamatnak a folytatódására nálunk is számítani lehet.

Visszatérve a korcsoportos termékenységi arányszámok alakulására, a 15–19 évesek termékenységével kapcsolatban nemcsak annak a két világháború közötti viszonylagos stabilitását kell észrevennünk, hanem a 30–34 és a 35–39

évesek termékenységének nagyarányú visszaesése következtében relatív helyzetük, termékenységet befolyásoló szerepük változását. A két világháború között termékenységük még messze az említett korcsoportoké alatt maradt. Az ötvenes évek közepétől a 35–39 évesekénél lett magasabb, majd a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek elejéig a 30–34 évesekéhez volt hasonló. Változást az 1973-as népesedéspolitikai intézkedések hoztak. *A fiatalabbakra nagyobb mértékben, tartósabban hatottak az intézkedések*, termékenységük egyértelműen meghaladta a 30–34 évesekét. Az ismételt *fordulópont 1989-ben* következett be a 15–19 évesek nagymérvű, folyamatos termékenység-csökkenése, illetve a 30–34 évesek termékenységének már említett emelkedése, stabilizációja következtében. A korcsoportok szerepének ez a módosulása is a *szülések későbbi időpontra tolódását* jelzi.

A korcsoportok termékenységének hullámszerű alakulása miatt nem könnyű a II. világháború utáni változásokat jellemezni, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy melyik szakaszról van szó. Mégis, ha a hosszú távú tendenciákra vagyunk kíváncsiak, a hullámhegyeken, -völgyeken túl, ebben az időszakban is alapvetően a *termékenység csökkenő tendenciája* rajzolódik ki *minden korcsoportban*. A 25–29 évesek termékenysége jelenleg kétharmada a II. világháború utáninak, náluk esett vissza a legkevésbé. Az e korcsoportnál idősebbeknél pedig az életkor előrehaladtával egyre nagyobb mértékben csökkent. Ebben lényegében semmi meglepő nincs, folytatódott a két világháború közötti tendencia. A legidősebbek termékenysége töredékére, a 35–39 éveseké pedig egyharmadára csökkent a félévszázad során. Az, ami viszont újdonságnak számít, s amit más összefüggésben már érintettünk, a *20–24 és 15–19 évesek termékenységének nagymérvű változása*. Főként az utóbbi időszakban bekövetkezett magatartás módosulásuk következtében *jelenlegi termékenységük még a felét sem éri el, illetve alig több, mint a fele a korábbiaknak*.

Házasságon kívüli születések aránya

Ugyancsak az utóbbi időszak változásai közé tartozik a házasságon kívüli születések arányának emelkedése. A két világháború közötti időszakban 8–9% volt az arányuk. Kis ingadozások ezen a perióduson belül is előfordultak, de a mai változások fényében ezek nem voltak jelentősek. A húszas évek elején, amikor a házasságkötések megnövekedtek, 7,4–7,6%-ra csökkent az arányuk, s maximumát a gazdasági válság végére érte el 9,7%-kal (*Acsády-Klinger*, 1965). Ez nemzetközi viszonylatban közepesnek számított. A hatvanas-hetvenes években 5–6% körül stabilizálódó érték a hetvenes évek végén kezdett el lassan, majd fokozódó ütemben növekedni. 1990-ben elérte a 13,1%-ot, s jelenleg már az élveszületések 28%-a házasságon kívül történik. Ez mindenképpen a *közgondolkodás házassággal, gyermekvállalással kapcsolatos változá-*

sára utal. *A folyamat nem a rendszerváltozással kezdődött, de kétségkívül felgyorsult utána.*

A házasságon kívüli szülések aránya mindig is a 15–19 évesek között volt a leggyakoribb, ma kétharmaduk így szül (*IV. ábra*). A többi korcsoport tekintetében nem ilyen egyértelmű a kép. A két világháború között a 15–19 évesek után a 20–24 évesek szültek leginkább házasságon kívül. Ez az 1960-as évek óta nem jellemző, inkább az idősebbek, a 40–49 évesek, illetve a 35–39 évesek szülnek ily módon. A legalacsonyabb arányt a 25–29 évesek korcsoportjában tapasztalhatjuk, majd hosszú ideig a 20–24 évesek követték őket. E korcsoport magatartása azonban – különösen a kilencvenes években – kiemelkedően gyors ütemben változott, aminek következtében ma lényegében ugyanolyan arányban (31%) szülnek házasságon kívül, mint a legidősebbek. Ugyancsak közeledett egymáshoz a 25–29 és 30–34 évesek magatartása is, mivel ebben az esetben is a fiatalabbaknál volt nagyobb a változás. A 25–29 évesek ötöde szül házasságon kívül.

A házasságon kívüli szülések fiataloknál bekövetkezett igen jelentős aránynövekedésének azonban nemcsak abból a szempontból van jelentősége, hogy közelebb került az egyes korcsoportok magatartása egymáshoz, azaz a házasságon kívüli szülés korcsoporttól függetlenül viszonylag *gyakori jelenséggé vált*, hanem talán még ennél is fontosabb az, hogy *a termékenység szintjét dominánsan alakító korcsoportok magatartásváltozásáról van szó*. 1999-ben az élveszületések 32,4 %-a származott a 20–24 éves anyáktól, és 34,6 %-a a 25–29 évesektől

Nemzetközi összehasonlításban helyzetünk *közepesnek* tekinthető. Ezen a téren nagyon tarka, mondhatnánk szélsőséges kép tárul elénk, amiben a *valláosság, a kialakult szokások, normák* nagy szerepet játszanak (*V. ábra*). Az 1998. évi adatok alapján, a házasságon kívüli szülések aránya Izlandon a legmagasabb, ahol a gyermekek kétharmada házasságon kívül születik. Ugyancsak magas az arány Svédországban (54,1%), Norvégiában (49,0%), Dániában (44,8%). S hogy a skála ellenkező oldaláról is példát hozzunk, Görögországban a születéseknek csak 3,7%-a házasságon kívüli, Svájcban 8,7%-a, Olaszországban 9,0%-a. A rendszerváltó országok között is nagy a különbség, hiszen Észtországban ez az arány 52,2%, míg Horvátországban csak 7,3%, Lengyelországban pedig 11,5%. Az, ami a nagy különbség ellenére Észtországban és Lengyelországban közös, hogy a kilencvenes évek mindkettőjüknél az arányok közel megduplázódását hozták, akárcsak nálunk. Általában is elmondható, hogy *a változások üteme felgyorsult a rendszerváltó országokban*, s mértékében többnyire magasabb volt, mint a többiekében. Ugyanakkor, ha az időben visszapillantunk, azt is látnunk kell, hogy *egy hosszú távú folyamat részesei vagyunk, amely a jelenleg magas arányokkal rendelkező nyugati országokban már sokkal korábban, a hatvanas-hetvenes években megkezdődött*, s fokozatosan terjedt ki egyre több országra. A kiinduló szint, a változás kezdete, mértéke

nagy egyéni sajátosságokat mutat, de a tendencia meglehetősen általános. A jelenlegi adatok alapján valószínűsíthető lehet az országok közötti jelentős különbségek fennmaradását, de azt nem tudjuk megmondani, hogy az egyes országokban meddig és milyen ütemben folytatódik ez a folyamat, s hol van az a szint, ahol esetleg stabilizálódnak az arányok.

A házasságon kívüli születések arányának növekedése mögött részben az élettársi kapcsolatok elterjedése áll. Nyilvánvalóan nem mindegy, hogy mekkora szerepe van ennek a tényezőnek, s mekkora a mindennemű tartós párkapcsolatot elutasító magatartás terjedésének, hiszen az első esetben egy házassághoz hasonló szoros párkapcsolatból születik a gyermek, míg a másodikban az anya egyedülállóként vállalja gyermekét. Ebből a szempontból is vegyes a kép. A kilencvenes évek közepi helyzet alapján a magas illegitim arányú Svédországban és Észtországban a házasságon kívül született gyermekek 80–90%-a tartós párkapcsolatból származik, míg Norvégiában a házasságon kívül szült 35–39 éves nőknek csak egynegyede élt élettársi kapcsolatban első gyermeke születésekor, a fiatalabb korosztályoknál ez az arány már 65–70% (Pongrácz, 1998). Az élettársi kapcsolatból származó gyermekek magasabb aránya a fiatalabb korcsoportokban az országok többségét jellemzi. Magyarországon is ez a helyzet, a fiatalabbak mintegy 60%-a élettársi kapcsolatból szülte gyermekét, míg az idősebbek inkább egyedülállóként vállaltak gyermeket.

Befejezett termékenység

Az eddigiekben bemutatott adatok a népmozgalmi statisztikán alapultak. Ezeknek az adatoknak a sajátossága, hogy tartalmazzák a szülések időzítéséből adódó hatásokat is. Tehát megugorhat a naptári éves teljes termékenységi arányszám csupán attól is, hogy a nők hamarabb szülik meg gyermeküket, s hasonlóképpen igaz ennek az ellenkezője is, amikor a szülések későbbi életkorra halasztása miatt csökken az arányszám. Ha visszagondolunk a korszpecifikus termékenységi arányszámok alakulására, különösen a 20–24 évesek arányszámának jelentős visszaesésére, akkor feltételezhetjük, hogy *ez a megváltozott magatartás is szerepet játszik a naptári éves termékenység kilencvenes évekbeli csökkenésében*. Ezt támasztja alá az anyák átlagos életkorának emelkedése első gyermekük születésekor. Ha az ilyen jellegű hatásoktól mentesen szeretnénk vizsgálni a termékenység alakulását, akkor a kohorszok befejezett termékenységét kell megnéznünk.

Az 1920–1944 között született kohorszok befejezett termékenysége megközelítőleg az 1940-es évektől kezdődő időszak feltételei mellett alakult ki, tehát inkább a század második felének hatását tükrözi (VI. ábra). A csökkenő trend egyértelmű, az átlagos gyermekszám 2,19-ről 1,86-ra változott, de az utolsó néhány kohorszban, az 1940–1944-ben született nőknél stabilizálódott a gyer-

mekszám. Ez azoknál a kohorszoknál következett be, akiket a gyēs bevezetése, illetve az 1970-es éves további termékenységget növelő intézkedéseik már érintettek. Ennél a görbénél tehát nincsenek olyan jellegű hullámzások, amilyenek a népesedéspolitikai intézkedések nyomán a naptári éves termékenységben kialakultak. Érdemes megemlíteni még, hogy a náluk fiatalabb kohorszokban, az 1945–1949-ben születetteknél, akiket fiatalabb korokban érintettek az intézkedések, már nem csupán a befejezett termékenység stabilizációjáról, hanem némi emelkedéséről is beszélhetünk (1,88–1,94).

A fentihez hasonló képet kapunk, legalábbis a fő tendenciát illetően, a népszámlálási adatok alapján is, de a nők iskolai végzettségének figyelembevételével egy kicsit differenciáltabban tudjuk a termékenységben bekövetkezett változásokat bemutatni². Ebben az esetben a 100 nőre jutó gyermekek száma jelzi a termékenység szintjét, s a befejezett termékenység közelítésére a 40–49 éves nők adatait használjuk fel, közülük is a házas nőket, hogy minél tisztább képet kapjunk a termékenységi magatartás alakulásáról. Az ilyen típusú adatok az 1960. évi népszámlálástól állnak rendelkezésre, tehát az 1910–1919-ben született nők kohorszáatól kezdődően van lehetőségünk a változásokat nyomon követni.

A házas nők befejezett termékenysége 1960–1980 között évtizedről évtizedre csökkent, összességében több mint ötödével lett alacsonyabb az időszak alatt. Az 1920–1929 és az 1930–1939 között született nők kohorszaiban – az iskolába nem jártak és az általános iskolát végzettek kivételével minden végzettségi szinten ez a tendencia érvényesült (1. tábla). Legnagyobb mértékben a középiskolai végzettségű nők korlátozták termékenységüket. Tehát az átlagos gyermekszám csökkenése abban a kohorszban is bekövetkezett, amelyikben a nők a legtermékenyebb életkorokban voltak az ötvenes évekbeli abortusztilalom idején. *Az 1940 után született kohorszokban azonban megfordult a termékenység csökkenő tendenciája.* Az 1940–1944 között született nők termékeny periódusa részben, az 1945–1949 között születettek pedig már szinte teljes egészében a gyēs bevezetése utáni időszakra esett, amint erről már korábban is volt szó. Az utóbbiak 18–22 évesek voltak a gyēs bevezetésekor. A befejezett általános iskolai végzettséggel nem rendelkező nőket kivéve minden más iskolai végzettségi csoportban kohorszról kohorszra emelkedett a nők termékenysége. *A növekedés az 1956–1961 között született nők kohorszáig kimutatható.* Ez a kohorsz 1996-ban 35–39 éves volt, tehát még nem fejezte be termékenységét, de közel állt hozzá.

² Az iskolai végzettséggel összefüggő eredmények a T 022 344 sz. OTKA kutatás keretében születtek.

1. A befejezett termékenység alakulása iskolai végzettség szerint a házas nők születési kohorszaiban, 1960–1996

Total fertility by educational level in birth cohorts of married women, 1960–1996

Év	Születési év	Össze- sen	Általános iskola					Szak- munkás- képző és szakiskola	Közép- iskola	Egyetem, főiskola
			0	1–5	6–7	0–7	8			
			osztály							
1960	1910–1919	259	506	316	247	278	177	–	185	174
1970	1920–1929	226	509	299	233	247	187	–	167	160
1980	1930–1939	200	529	277	221	246	187	160	153	155
1990	1940–1944	196	486	322	250	288	197	181	166	170
1990	1945–1949	201	439	358	283	330	212	195	180	179
1996	1951–1956	203	–	–	–	383	218	196	187	184
1996	1956–1961*	203	–	–	–	352	223	198	190	187
Előző kohorsz = 100										
1960	1910–1919									
1970	1920–1929	87,3	100,6	94,6	94,3	88,8	105,6	–	90,3	92,0
1980	1930–1939	88,5	103,9	92,6	94,8	99,6	100,0	–	91,6	96,9
1990	1940–1944	98,0	91,9	116,2	113,1	117,1	105,3	113,1	108,5	109,7
1990	1945–1949	102,6	90,3	111,2	113,2	114,6	107,6	107,7	108,4	105,3
1996	1951–1956	101,0	–	–	–	116,1	102,8	100,5	103,9	102,8
1996	1956–1961*	100,0	–	–	–	91,9	102,3	101,0	101,6	101,6

*35–39 évesek.

Természetesen sem a kohorszról kohorszra bekövetkező változások, sem a különböző iskolázottságú nők magatartásának változása nem volt egyenletes. *A legnagyobb mértékű emelkedés az 1940-es években születettek kohorszában következett be, közülük is leginkább a befejezett általános iskolával nem rendelkező nőknél. Náluk ez a jelentős ütemű növekedés a következő kohorszban is folytatódott, míg a többiekénél már kisebb ütemben emelkedett az átlagos gyermekszám. Mindezek eredményeként az időszak során is a befejezett általános iskolával nem rendelkező nők termékenysége emelkedett meg a leginkább, az 1930–1939-ben születettekhez képest több mint 40%-kal, míg 24%-kal nőtt a középiskolát és a szakmunkásképző iskolát végzettké és 20% körül az egyetemet és főiskolát, illetve 8 általánost végzett nőké. Mindezen növekedés ellenére csak az általános iskolát végzett nők, illetve a befejezett általános iskolával nem rendelkezők termékenysége éri el, illetve haladja meg az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szintet.*

A különböző iskolai végzettségű nők termékenységének növekedésére azért is szükséges felhívni a figyelmet, mert e jelentős változások ellenére *a házas nők átlagos gyermekszáma az időszak során alig emelkedett, sőt annál a kohorsznál az 1940–1944-ben születetteknél, ahol szinte minden végzettségi szinten leginkább nőtt a termékenység, még egy kicsit csökkent is. Tehát az összetételváltozás, jelen esetben a nők iskolai végzettségének növekedése el-*

fedte az egyes csoportokban bekövetkezett termékenységi magatartásváltozást. Amikor a népesedéspolitikai intézkedések szerepét vizsgáljuk, az ilyen jellegű hatásokra is gondolnunk kell. A különböző iskolázottságú nők termékenységének általános emelkedése, valamint az emelkedés bekövetkezésének időpontja alapján elég nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy a változásokban szerepe volt a hozott népesedéspolitikai intézkedéseknek.

A befejezett termékenység szintjében bekövetkezett változásoknál még sokkal nagyobb mértékű átalakulás történt a kohorszok gyermekszám szerinti megoszlásában, legalábbis a befejezett termékenység alakulásának eddig vizsgált időszakát tekintve. Ha az időtartamot tágítjuk, a termékenységi arányszámokban tapasztalt csökkenő tendenciának megfelelően természetesen a befejezett termékenységben is markánsabbá válnak a különbségek. Az 1930. évvel kezdődő adatsor tulajdonképpen a századforduló óta a termékenységben történt változásokról ad átfogó képet (*VII. ábra*). A 100 nőre jutó gyermekek száma a 40–49 éves házas nők kohorszában 1930–1996 között 409-ről 201-re csökkent, s mint látható, a változások túlnyomó része az időszak első felében történt. A négy- és többgyermekes nők aránya radikálisan visszaesett. 1930-ban még minden második, 1960-ban minden negyedik házas nőnek volt ennyi gyermeke, 1996-ban pedig csak 5,7%-uknak. Ugyancsak csökkent azok aránya is, akik gyermek nélkül élnek le életüket (13,5%-ról 4,0%-ra). *Dominánssá vált a kétgyermekes családmódel, a nők több mint felének két gyermeke volt 1996-ban.* Érdemes megfigyelni, hogy a gyakorlatilag azonos termékenységű születési kohorszok – az 1980-ban, 1990-ben és 1996-ban 40–49 éves házas nők – esetében is folytatódott magatartásuk átalakulása, a kétgyermekes nők arányának növekedése, s a gyermektelenek arányának csökkenése. Új vonásként említhetjük, hogy az egygyermekesek aránya is mérséklődött. Egyértelműen *közledegett egymáshoz a nők magatartása, kisebbek lettek a különbségek.*

Az átlagos gyermekszám változása mögötti tényezők

A házas kohorszok befejezett termékenységének alakulásánál nagyon szemléletesen lehetett látni, hogy pl. az egyes iskolai végzettségű nők termékenységének emelkedése ellenére a kohorsz termékenysége csökkent, illetve kisebb mértékben emelkedett, mint ahogy azt az egyes csoportokban történt változások alapján várhattuk volna. Ez a tény ráirányítja a figyelmet az összetételváltozás szerepének fontosságára, jelen esetben a nők iskolai végzettségében bekövetkezett változásoknak a termékenység szintjére gyakorolt hatására. A nők iskolai végzettség szerinti összetételében bekövetkezett változások közismertek, ezért ennek bemutatására most nem térünk ki, de a kapcsolat jellegéről érdemes néhány szót ejteni, hiszen egyéni szinten jól jellemzi az emberek magatartásának különbségeit, s ennek tükrében értékelhető, hogy az egyes

időszakokban az iskolázottságban bekövetkezett változásoknak milyen szerepük van. Az iskolai végzettség ebben az összefüggésben a lezajlott társadalmi-gazdasági változások egyik fontos jelzőszáma.

A 40–49 éves házas nők adatait bemutató ábrára rátekintve azonnal látszik, hogy alapvetően negatív kapcsolatról van szó (*VIII. ábra*). A legnagyobb különbség minden időpontban az iskolai végzettségi skála alsó részén található, az általános iskola 8 osztályát be nem fejezettek termékenysége tér el leginkább a többiekétől. Az iskolázottsági skála részletesebb bontása alapján azonban az is megállapítható, hogy közülük is kiemelkedően magas az iskolába nem járt nők termékenysége, majd a nők iskolázottságának emelkedésével a termékenységük csökkenni kezd. Tehát ezen az alacsony iskolai végzettségen belül is az elvégzett osztályok számának növekedése egyértelműen a gyermekszám elég jelentős (20–40%-os) csökkenésével jár együtt. A szakmunkásképző iskolát végzett nők termékenysége 10–15%-kal alacsonyabb az általános iskolát végzettekénél, s inkább a középiskolát végzettekéhez van közelebb. A legváltozatosabb képet a középiskolát és az egyetemet, főiskolát végzett nők termékenységének összehasonlítása mutatja. Ezen a ponton megszűnik az egyértelműen negatív kapcsolat, s 1980-ban (az 1930–1939-ben született nőknél) a felsőfokú végzettségű nők termékenysége meghaladja a középiskolát végzettekét. Utána ismét előjelváltás történik, de a különbség oly csekély, hogy inkább egymáshoz közeli magatartásukat kell hangsúlyoznunk.

A termékenységcsökkenés mögötti okokat kutatva feltétlenül meg kell említenünk a fiatalok megváltozott családalapítási szokásait, a házasságkötések elhalasztását, az élettársi kapcsolatok terjedését. A legnagyobb mértékben a 20–24 évesek magatartása változott meg. Míg 1980-ban kétharmaduk házas volt, 1996-ban már csak alig valamivel több, mint egyharmadukról mondhatjuk el ezt. A folyamat a kilencvenes években a 25–29 évesek körében szintén felgyorsult, érintve a magasabb iskolai végzettségű nőket is.

A fenti változásokat természetesen tompítja az élettársi kapcsolatok terjedése. A párkapcsolatnak ez a formája a kilencvenes években egyre elfogadottabbá vált (*2. tábla*). Különösen dinamikus volt a változás a fiataloknál, s közülük is a magasabban iskolázottak körében végbement növekedésre kell felfigyelnünk. 1990-ben a párkapcsolatban élő 20–24 éves középiskolát és egyetemet, főiskolát végzett nők közül 5% körüli volt azoknak a nőknek az aránya, akik az élettársi kapcsolatot választották, 1996-ban azonban már egyötödük döntött így.

2. Az élettárssal élő 15–49 éves nők a párkapcsolatban élő nők százalékában, korcsoportonként, 1990–1996
Women aged 15–49 living with cohabiting partner in percentage of those living in partnership by age group, 1990–1996

Év	Összesen	Általános iskola		Szakmunkás- képző és szakiskola	Középiskola	Egyetem, főiskola
		0–7 osztálya	8			
15–19						
1990	25,8	65,2	27,9	12,5	13,2	–
1996	48,6	74,5	52,1	34,9	43,4	–
20–24						
1990	7,6	30,6	11,2	4,9	5,3	4,6
1996	20,1	49,9	25,7	13,1	19,4	21,9
25–29						
1990	5,6	24,5	9,2	4,1	3,3	2,7
1996	10,3	37,2	14,3	7,4	8,7	10,5
30–34						
1990	5,2	19,4	7,0	4,3	3,4	2,4
1996	7,1	16,1	11,2	5,4	6,9	3,2
35–39						
1990	5,3	17,8	6,7	4,8	3,7	2,7
1996	7,3	27,2	10,6	7,3	5,0	3,5
40–49						
1990	5,2	11,6	5,5	5,2	3,8	2,7
1996	6,3	20,6	7,5	6,5	5,2	2,9
15–49						
1990	5,9	18,2	7,3	4,8	3,8	2,7
1996	9,4	29,6	12,5	8,3	7,7	5,1

A párkapcsolatban élők közül az élettársi kapcsolatban élést legmagasabb, s messze kiugró arányban a legkevésbé iskolázott nők választják, majd az általános iskolát végzett nők következnek. Utána azonban már nem egyértelmű a kép. Az idősebb korcsoportokban az iskolai végzettség növekedésével csökken azok aránya, akik élettársi kapcsolatban élnek. A fiataloknál – a 20–24 és a 25–29 évesek korcsoportjaiban – 1996-ban az ilyen kapcsolatban élők aránya már a szakmunkásképző iskolát végzett nőknél a legalacsonyabb, s innen kezdődően megfordul a kapcsolat jellege, s az iskolai végzettség növekedésével a nők egyre nagyobb arányban választják az együttélésnek ezt a formáját. A felsőfokú

végzettségű nőknél az így kialakult arányok azonban az általános iskolát végzett nőkhöz képest alacsonyabbak, nem beszélve az eltérésről azoktól, akik még az általános iskolát sem fejezték be. A középiskolát és az egyetemet, főiskolát végzett nők magatartása között nincs túl nagy különbség. A 20–24 évesek korcsoportjában például a befejezett általános iskolával nem rendelkező nők közül minden második, az általános iskolát végzett nők közül minden negyedik, a szakmunkásképző iskolát végzett nők közül pedig minden hetedik-nyolcadik él élettársi kapcsolatban a párkapcsolatban élők közül. A középiskolát és az egyetemet, főiskolát végzett nők megközelítőleg egyötödös arányáról már történt említés. Közülük a felsőfokú végzettségűeknél egy picit magasabb az arány.

Az iskolai végzettség szerinti különbségek mellett a fiatalokra vonatkozóan megállapítható az is, hogy *minél fiatalabbak, annál nagyobb arányban választják a házasságkötés helyett az élettársi kapcsolatban élést*. A 20–24 évesek ötöde, a 25–29 évesek tizede részesítette előnyben a lazább együttélési formát.

A termékenység szempontjából azonban nemcsak annak van jelentősége, hogy mennyire elterjedt ez az együttélési forma, hanem annak is, hogy hogyan alakul az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma a házasságban élőkéhez képest (3. tábla). Az eredmények értelmezéséhez kiegészítésül annyit meg kell jegyezni, hogy az elemzés alapjául szolgáló adatok az adott időpontban élettársi, illetve házastársi kapcsolatban élő nőkre vonatkoznak, s nem feltétlenül a különböző módon együttélők kapcsolatából származó gyermekek számát mutatják.

Az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma – az alacsonyan iskolázottak kivételével – nem éri el a házasságét. A házasságénál magasabb vagy ahhoz hasonló gyermekszám igazából azokra a nőkre jellemző, akik még az általános iskolát sem fejezték be. 1996-ban náluk 20 éves kortól kezdődően nincs túl nagy különbség a kétféle együttélési forma között. Az általános iskolát és a szakmunkásképző iskolát végzeteknél ez csak későbbi életkorban következik be. Általában is jellemző, hogy az *idősebb életkorok felé haladva csökkennek a gyermekszámok közötti különbségek*, de az élettársi kapcsolatban élőké többnyire alatta marad a házasságénak. Az utóbbi megjegyzéshez kiegészítésül annyit hozzá kell fűzni, hogy ez a különböző iskolázottságú nők magatartására vonatkozóan érvényes, a korcsoportok egészére már nem, hiszen ebben a házasság és az élettársi kapcsolatban élők eltérő iskolai végzettsége is szerepet játszik. Alapvetően ennek köszönhető, hogy 1966-ban a 35–39 éves korcsoportban az élettársi kapcsolatban élő nők átlagos gyermekszáma meghaladta a házasságét, a 40–49 évesekében pedig közel hasonló volt. A 35–39 éveseknél – az élettársi kapcsolatban élők alacsonyabb iskolai végzettségén túl – szerepet játszott az is, hogy ebben a korcsoportban a legalacsonyabb iskolai végzettségűek mellett az általános iskolát végzett nők körében is magasabb volt az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma a házasságénál.

3. Az élettárssal élő 15–49 éves nők termékenysége a házastárssal élők termékenységenek százalékában, korcsoportonként, 1990–1996
Fertility of women aged 15–49 living with cohabiting partner in percentage of fertility of those living with spouse by age group, 1990–1996

Év	Összesen	Általános iskola		Szakmunkás- képző és szakiskola	Középiskola	Egyetem, főiskola
		0–7 osztálya	8			
15–19						
1990	88,9	66,0	68,2	39,5	27,1	—
1996	82,5	78,1	73,4	37,4	23,5	—
20–24						
1990	80,9	76,2	77,8	52,1	31,2	19,0
1996	65,9	95,8	77,6	44,7	26,7	0,0
25–29						
1990	90,5	91,3	86,4	72,3	58,8	40,6
1996	68,1	101,5	78,3	64,6	39,8	16,4
30–34						
1990	96,4	92,8	95,2	85,7	74,9	61,5
1996	88,7	103,6	91,0	85,5	67,4	73,9
35–39						
1990	99,4	95,2	98,5	92,3	80,5	71,7
1996	103,0	101,5	105,7	93,9	80,3	71,3
40–49						
1990	104,9	75,9	101,2	91,6	83,3	73,1
1996	98,9	91,3	96,1	94,2	97,3	83,0
15–49						
1990	91,7	76,1	88,6	77,7	70,8	62,6
1996	75,3	80,5	78,6	67,9	55,7	44,6

A fiatalabb korcsoportokban a nők magatartását illetően sokkal nagyobb szerepe van az iskolai végzettségnek. *Az iskolázottság növekedésével jelentős mértékben csökken az élettársi kapcsolatban élők gyermekszáma a házasokéhoz viszonyítva. A kilencvenes években ez a relatív elmaradás még fokozódott is.* Például a 25–29 éves korcsoportban a középiskolai végzettségű élettársi kapcsolatban élő nők átlagos gyermekszáma 1990-ben a házasok gyermekszámának mintegy 60%-át tette ki, 1996-ban pedig már csak 40%-át. Ugyanezek az arányok a felsőfokú végzettségűekre vonatkozóan: 41%, illetve 16%. Már ön-

magában ez a tény is negatív hatással lett volna a kilencvenes évek termékenységre, de ezt a hatást csak fokozta, hogy egy korábban csak az alacsony iskolázottságúakra jellemző együttélési forma minden végzettségi szinten egyre gyakoribbá vált.

A következőkben az előzőleg bemutatott tendenciák összefoglalásaként nézzük meg, hogy az 1970-től eltelt időszak alatt az átlagos gyermekszám változásában milyen szerepe volt a különböző iskolázottságú és családi állapotú nők termékenységi magatartása módosulásának, valamint az iskolai végzettség és családi állapot szerinti összetételük változásának. Az eredmények korcsoportonkénti bemutatása révén jól nyomon követhetők a lezajlott folyamatok, a változások összetevői. Értelmezésükhöz fontos megjegyezni, hogy az egyes tényezők időszak alatti hatását a másik két tényező időszak alatti átlagos értékét konstansnak véve számítottuk ki.

1970–1980 között a legidősebbek kivételével az iskola végzettség és családi állapot szerinti gyermekszámok növekedése pozitívan befolyásolta az átlagos gyermekszám alakulását, a korcsoportok fiatalodásával egyre nagyobb mértékű volt a hatásuk (IX/a ábra). Ez a népesedéspolitikai intézkedések pozitív hatását támasztja alá. Ugyanakkor ebben az időben az iskolai végzettség szerinti összetétel változása minden korcsoportban negatív hatású volt. Megnövekedett az alacsonyabb termékenységű magasabban iskolázott nők aránya. A két tényező együttes hatásaként csak a 20–24 és a 25–29 évesek átlagos gyermekszáma emelkedett. Az egyes korcsoportok vonatkozásában a családi állapot szerinti összetételváltozásból adódó hatás lényegtelen volt ebben az időszakban. A szülőképes korúaknál már hozzájárult a gyermekszám emelkedéséhez.

Az 1980–1990 közötti évtizedben az iskolai végzettség és családi állapot szerinti termékenységi arányszámok pozitív hatása a fiatalabb korcsoportok felé haladva csökken, a 20–24 éveseknél pedig meg is szűnik. (IX/b ábra). Az iskolai végzettség szerinti összetétel hatása ugyancsak a legidősebbeknél a legerősebb, majd a 30–34 éves korcsoportig csökken, a fiatalabbaknál ismét némileg emelkedik. Az igazi változást azonban nem ez hozza, hanem relatív szerepét tekintve egyre nagyobb a hatása a családi állapot szerinti összetételváltozásnak is. A 20–24 éveseknél pedig a változások legfontosabb összetevőjévé válik. Ez az a korcsoport, ahol az eddigiekhez képest gyökeres változás következik be miatta, de az átlagos gyermekszámuk nagymértékű csökkenése mögött mindhárom tényezőt megtaláljuk.

Az 1990–1996 közötti változások közül ismét a fiataloknál bekövetkezett változásokra kell figyelniük (IX/c ábra). A 20–24 évesek átlagos gyermekszáma tovább csökkent, s igen jelentősen a 25–29 éveseké is. Mindkét esetben a csökkenés fő összetevője a családi állapotukban bekövetkezett összetételváltozás, s hatása többszöröse a többi tényezőének. A 30 éven felüliekénél a változások legfontosabb eleme továbbra is a családi állapot és iskolai

végzettség szerinti termékenységi arányszámok emelkedése, de a 30–34 éveseknél az együttes összetételváltozás hatása már meghaladta ezt.

Összefoglalva elmondhatjuk a hetvenes évektől kezdődő időszakról, hogy a *különböző iskolai végzettségű és családi állapotú nők gyermekszáma jobban emelkedett, mint a korcsoportjuké. A növekedés kisebb-nagyobb részét elvitte az iskolázottságuk emelkedése. Ennek a tényezőnek a szerepe kezd visszaszorulni*, mivel a változások üteme is lelassult, s most már a nők olyan végzettségi szintek közötti arányváltozásáról van szó, akiknek a termékenysége között nincs nagy különbség. *Helyette előtérbe került a fiataloknál a családi állapot szerinti összetételváltozásból adódó hatás, miközben megszűnt vagy töredékére csökkent a termékenységi arányszámok növekedéséből adódó hatás*, amely korábban az emelkedés fő forrását képezte. Ez a gyökeres magatartásváltozás a nyolcvanas években kezdődött náluk, s a kilencvenes években folytatódott. A házasságkötések visszaesése következtében igen jelentősen megnőtt a hajadonok aránya. Egy részük házasságkötés helyett az élettársi kapcsolatot választja, de ezekben az életkorokban az alacsonyan képzettek kivételével még nagy különbség van a házasságban és az élettársi kapcsolatban élők termékenysége között, sőt a relatív különbség még növekedett is a kilencvenes évek folyamán.

A bemutatott elemzés a de jure családi állapoton alapult. Az egyes tényezők változásából adódó hatások nyilvánvalóan módosulnak, ha más csoportosítást alkalmazunk, pl. házastársukkal élők, élettársukkal élők, egyedül élők, hiszen változnak az értelmezés keretei, a lezajlott folyamatok. Ebből a szempontból elég csak a hajadonok termékenységének emelkedésére, illetve az élettársi kapcsolatban élők termékenységének csökkenésére utalnunk. E látszólagos ellentmondás mögött az áll, hogy az élettársi kapcsolatban élők között megnövekedett az alacsony termékenységű hajadonok aránya. Az említett csoportosítást alapul véve a termékenységcsökkenés magyarázatában a hangsúly áttolódik a termékenységi arányszámok csökkenéséből adódó hatásra (*X. ábra*). Úgy gondoljuk azonban, hogy a de jure családi állapotból kiinduló elemzés a lezajlott változások fontos összetevőjére hívja fel a figyelmet, amikor a termékenység csökkenésének fő összetevőjét a házassági szokások, együttélési formák változásában keresi. Az alkalmazott módszerrel, az arányszámok különbségének tényezőkre bontásával kapcsolatban meg kell említeni, hogy ezek a hatások nem jelentenek feltétlenül oksági kapcsolatot, csupán a tényezők és a vizsgált jelenség közötti kapcsolat természetét jelzik.

Néhány záró megjegyzés

Áttekintve termékenységünk alakulásának főbb tendenciáit a legutóbbi nyolc évtizedben, néhány jellemzőt szeretnénk kiemelni. A választás bizonyos

fokig önkényes, de talán a közelmúlt és a jelenlegi helyzet megértésének szempontjából fontosnak tartott vonásokat hangsúlyoznánk. Tehát:

- hosszú ideje – több mint 40 éve - nem biztosítja az egyszerű reprodukciót;
- a csökkenés tartós tendenciáját a befejezett termékenységű kohorszoknál sikerült megállítani a termékenységet ösztönző, gyermeknevelést támogató intézkedésekkel, a naptári éves adatokban ezek az intézkedések születési csúcsokat hoztak létre;
- az egyes emberek magatartását kedvezőbben befolyásolták ezek az intézkedések, mint ahogy a kohorszadatok jelzik, a termékenységemelkedést vagy legalábbis nagy részét a modernizációval járó strukturális változások semlegesítették;
- az időszak második felében csökkentek az egyes csoportok közötti termékenységi különbségek, általánossá vált a kétgyermekes család;
- a jelenlegi termékenységcsökkenésben a fiatalok megváltozott családalapítási szokásainak nagy szerepe van, de a házas fiatalokat is jellemzi a szülések későbbi időpontra halasztása;
- a fiatalok termékenységi és házassági magatartásának változása már a nyolcvanas években megkezdődött, a rendszerváltás után a folyamatok felgyorsultak;
- a házasságon kívüli szülések aránya minden korcsoportban emelkedett.

Hogy mit hoz a jövő, nehéz megmondani. Nem tudjuk, hogy a fiatalok termékenysége meddig esik még vissza, s nem tudjuk azt sem, hogy a gyermekszülés későbbi életkorra halasztásáról van-e csupán szó vagy csökken befejezett termékenységük is, s ha igen, milyen mértékben. Elméletileg van lehetőségük az elhalasztott szülések pótlására, de a szakirodalmi adatok arra utalnak, hogy a későbbi gyermekszülés általában a termékenység csökkenésével jár együtt. A gyermeknevelést könnyítő, helyreállított juttatások elősegíthetik majd, hogy ez ne következzen be, s esetleg némi változás történjen a fiatal korcsoportok magatartásában is. A naptári éves termékenységben akkor számíthatunk némi emelkedésre, ha megkezdődik az elhalasztott szülések pótlása, s az idősebb korcsoportok termékenységemelkedése pótolja a fiataloknál bekövetkezett csökkenést.

A jelenlegi termékenységünk oly alacsony, s oly messze került az egyszerű reprodukció szintjétől, hogy reálisan a közeljövőben csak a csökkenő tendencia megállítására, illetve a szint némi emelkedésére gondolhatunk. E szerény célkitűzés is feltételezi a hatékony, a gyermeknevelést sokoldalúan támogató családpolitikát, hogy a hosszú ideje alacsony termékenységből adódó népesedési gondjaink ne váljanak még súlyosabbá.

IRODALOM

- Acsádi György – Klinger András* (1965): Magyarország népesedése a két világháború között. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 329 old.
- Andorka Rudolf* (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat, Budapest, 372 old.
- Das Gupta, Prithwis* (1978): A general method of decomposing a difference between two rates into several components. *Demography* 15, 1. 99–109. old.
- Kamarás Ferenc* (1997): A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Központi Statisztikai Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Budapest, 317–340. old.
- Pongrácz Tiborné* (1998): Élettársi kapcsolatok és házasságon kívüli szülések Nyugat-Európában. In: *S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Hablicsek László: Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 61. Budapest, 1998/1. 45–53. old.
- Szukicsné Serfőző Klára* (1999): A családi állapot szerinti összetétel és az iskolázottság változásának hatása a termékenységre. Tanulmány a Népesedéspolitikai ad hoc Munkabizottság számára. Kézirat, 28 old.
- Vukovich György* (1996): A magyar népesedéspolitika néhány vonatkozása. *Demográfia*, XXXIX. évf. 2–3. 136–144. old.
- Demográfiai évkönyvek. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
1980. évi népszámlálás 32. Termékenységi adatok (1982). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 523 old.
1990. évi népszámlálás 27. Demográfiai adatok I. kötet (1993): Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 368 old.
- Mikrocenzus, 1996. Termékenységi adatok (1999). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 307 old.
- Termékenységi adattár 1970–1994 (1996). Központi Statisztikai Hivatal. A kutatást irányította és az elemzést írta Kamarás Ferenc. Budapest, 388 old.
- Történeti Statisztikai Idősorok 1867–1992. I. kötet Népeség – népmozgalom. Szerk. *Klinger András* (1992). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 350 old.

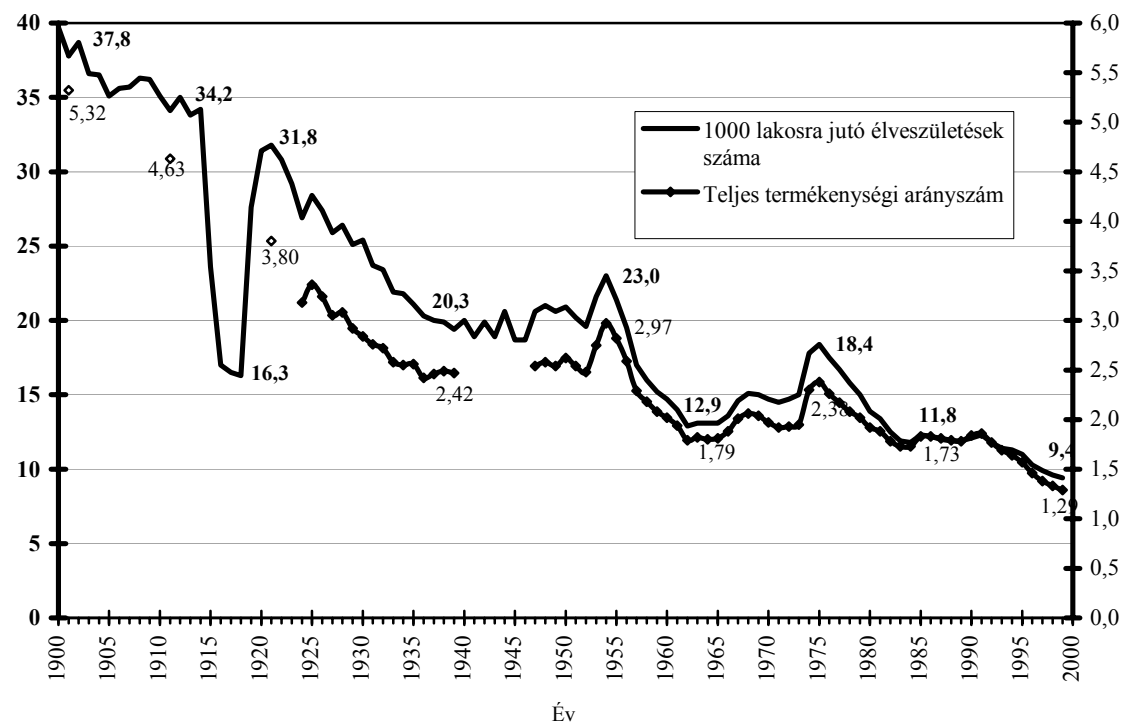
Tárgyszavak:

Születés

Termékenység

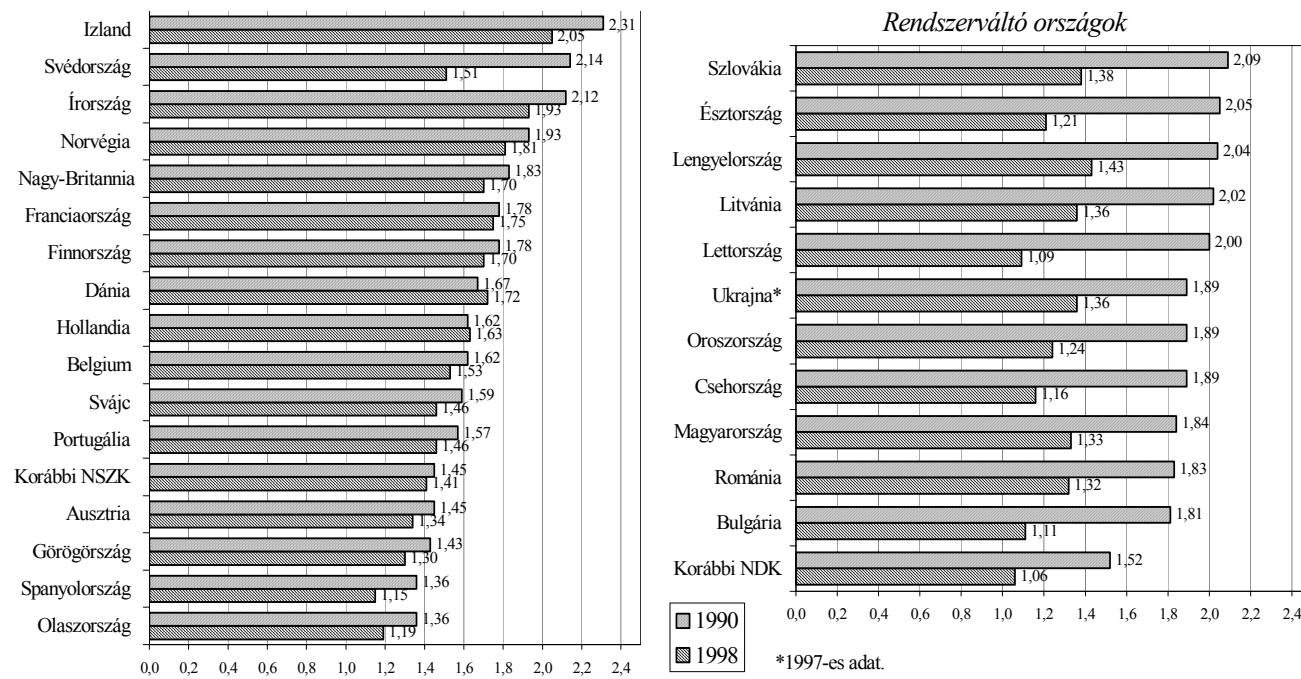
**SOME CHARACTERISTICS OF CHANGES IN FERTILITY
DURING THE LAST EIGHT DECADES**

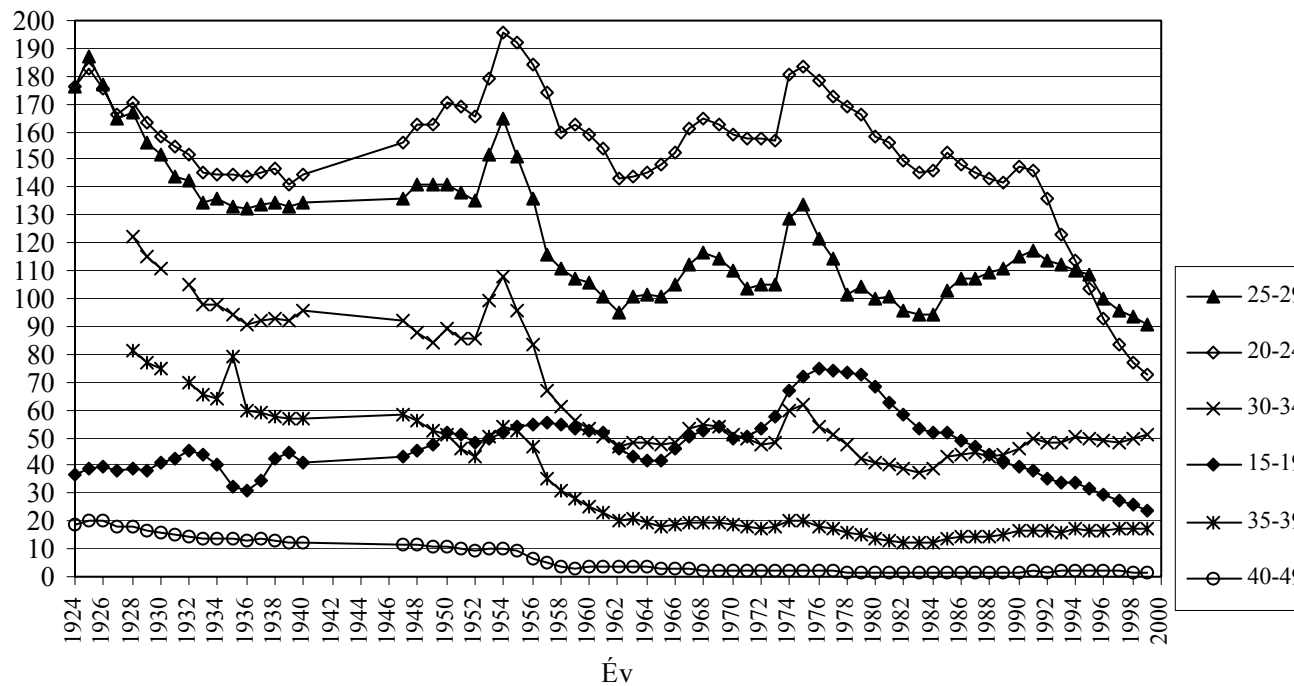
Forrás: Történelmi statisztikai idősorok 1867–1992. I. kötet, KSH Budapest, 1992: 155. old.;
Demográfiai évkönyv 1990. KSH Budapest, 22–24. old.; 392. old

I. Ezer lakosra jutó élveszületések száma és a teljes termékenységi arányszám, 1900–1999
Number of live births per 1000 inhabitants and the total fertility rate, 1900–1999

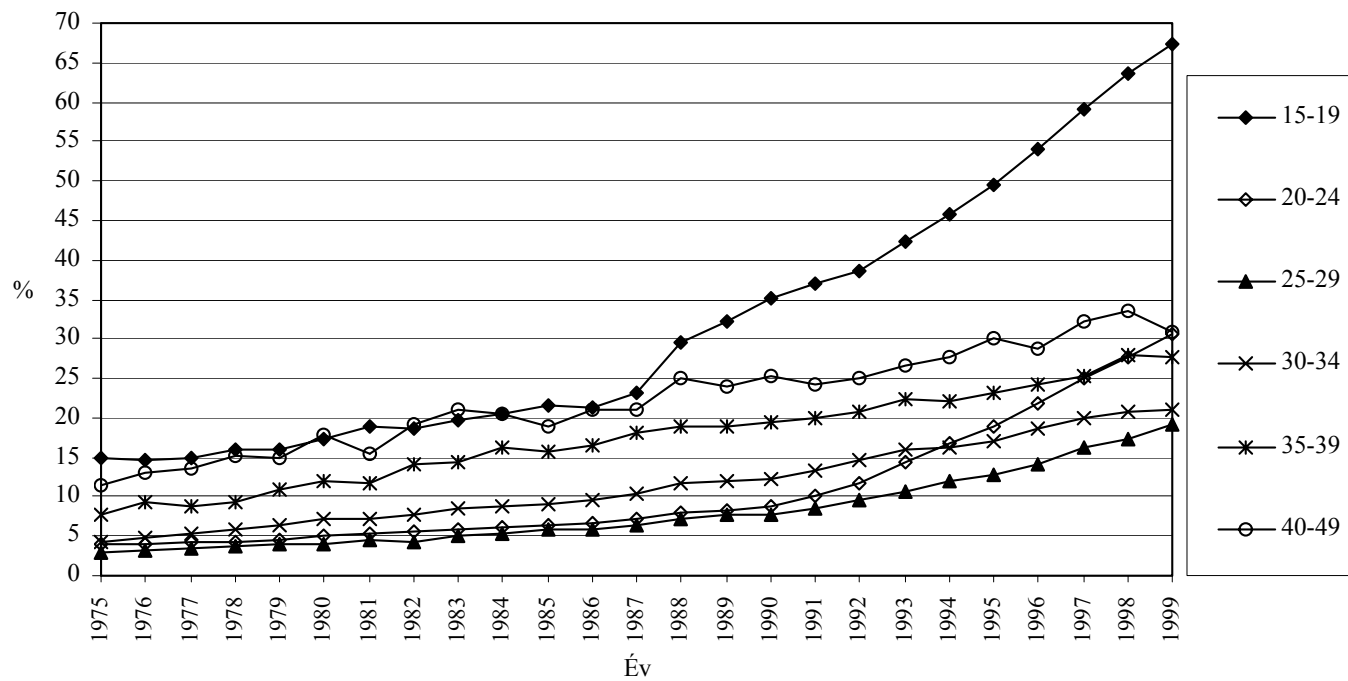
Forrás: Demográfiai Évkönyv 1999. KSH Budapest, 399. old.
Recent Demographic Development in Europe, 1999. Council of Europe Publishing, 70. o.

II. A teljes termékenységi arányszám változása Európa országaiban 1990, 1998
Changes of total fertility rates in European countries 1990, 1998

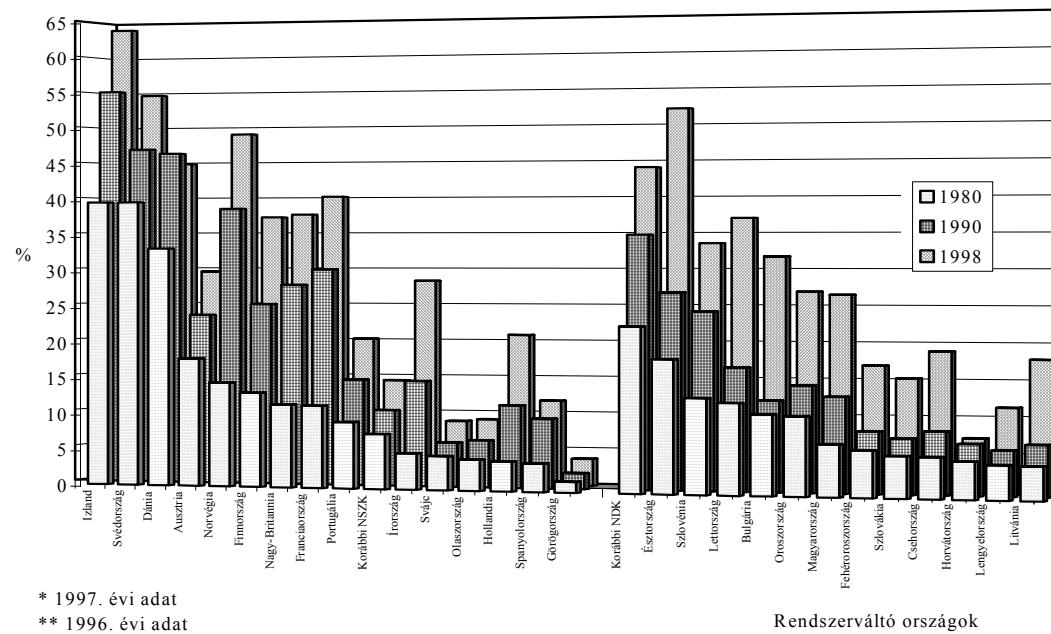
Forrás: Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. I. kötet, KSH Budapest, 1992: 155. old.
Demográfiai évkönyvek, KSH.

III. Élveszületési arányszámok az anya korcsoportja szerint, 1924–1999
Live birth rates by age-groups of mothers, 1924–1999

Forrás: Demográfiai évkönyv, KSH Budapest, 1999: 89. old.

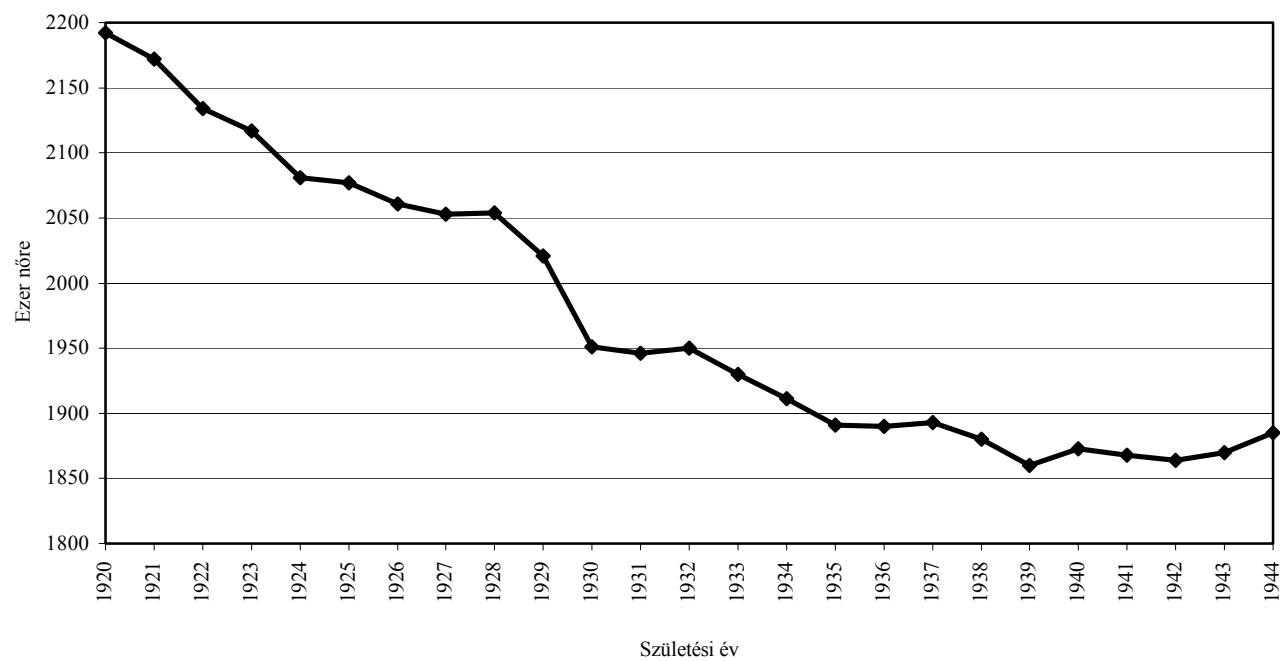
IV. A házasságon kívül születettek aránya az anya korcsoportja szerint, 1975–1999
Rates of births out of wedlock by age-groups of mothers, 1975–1999

* 1997. évi adat
 ** 1996. évi adat

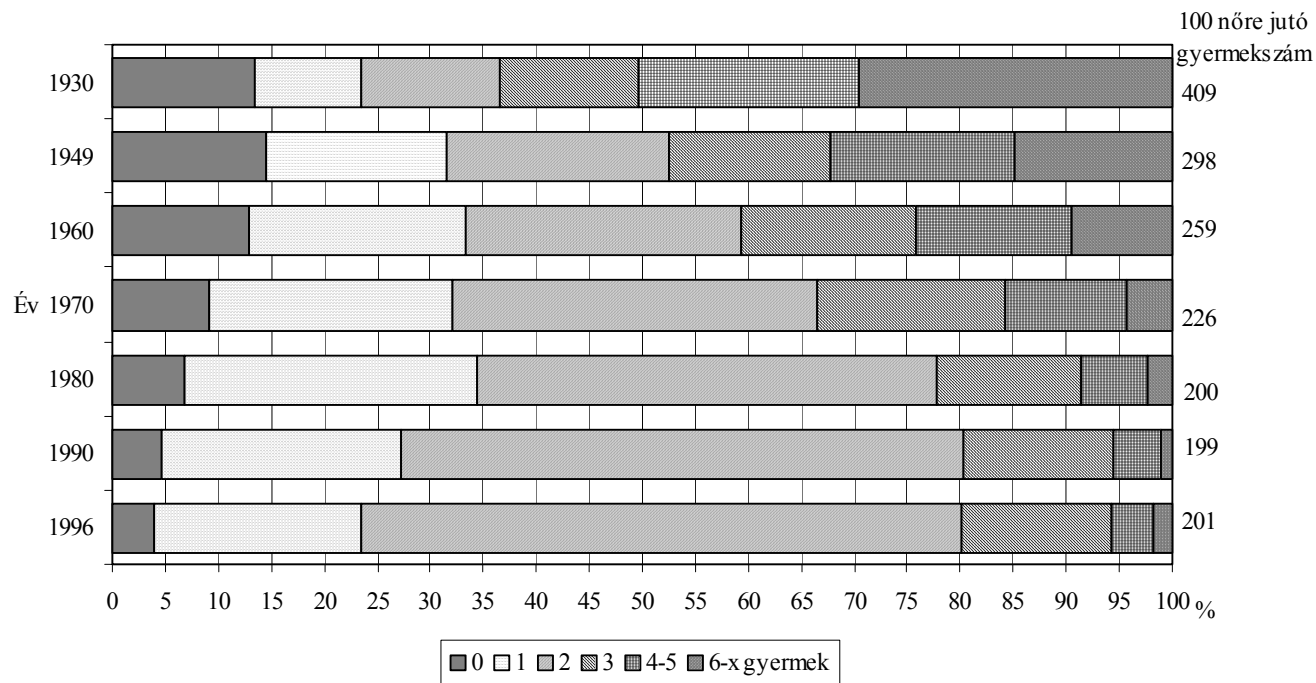
Forrás: Demográfiai Évkönyv 1999. KSH Budapest, 398. old.
 Recent Demographic Development in Europe, 1999. Council of Europe Publishing, 67. old.

*V. A házasságon kívül születettek aránya Európa országaiban, 1980, 1990, 1998
 Rates of persons born out of wedlock in European countries, 1980, 1990, 1998*

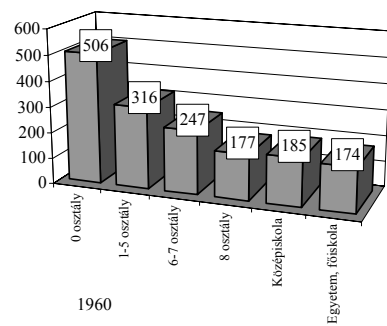
Forrás: Termékenységi adattár 1970–1994. KSH Budapest, 1996: 276–286. old.

VI. Az élveszületett gyermekek átlagos száma a nők 49 éves korában az 1920–1944 között született kohorszokban
Average number of live born children at the age of 49 years of women born in cohorts between 1920 and 1944

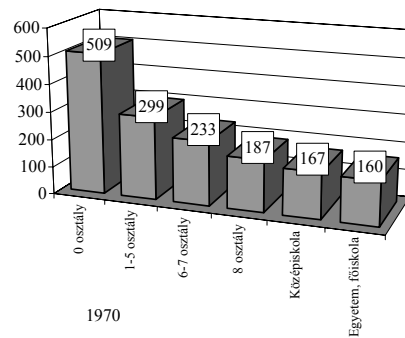

Forrás: 1980. évi népszámlálás 32. Termékenységi adatok, KSH Budapest, 1982: 125. old.
Mikrocenzus 1996. Termékenységi adatok, KSH Budapest, 1999: 29. old.

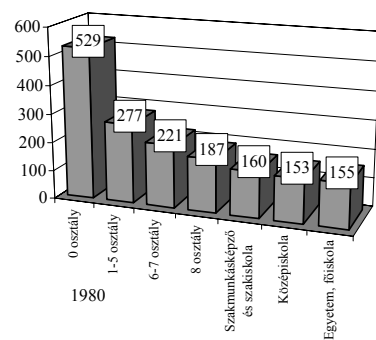
VII. A 40–49 éves házasságú nők gyermekeinek szám szerinti megoszlása, 1930–1996
Distribution of married women aged 40–49 years by the number of their children, 1930–1996

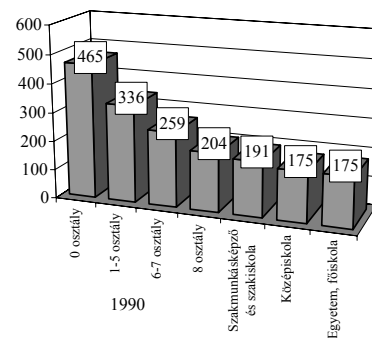
1960

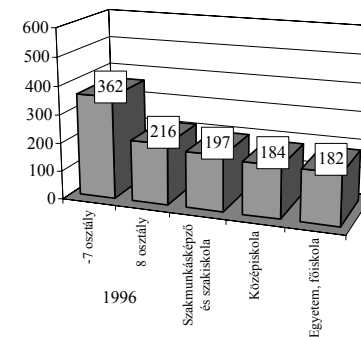
1970

1980

1990

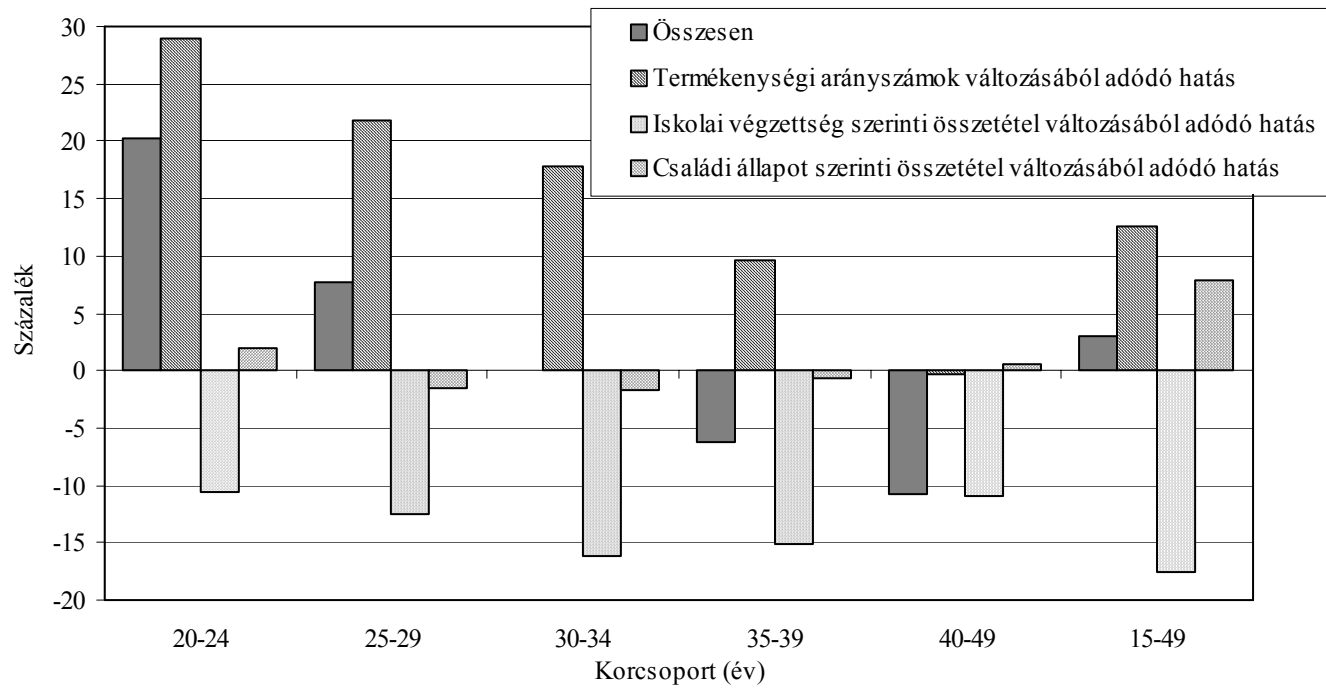

1996

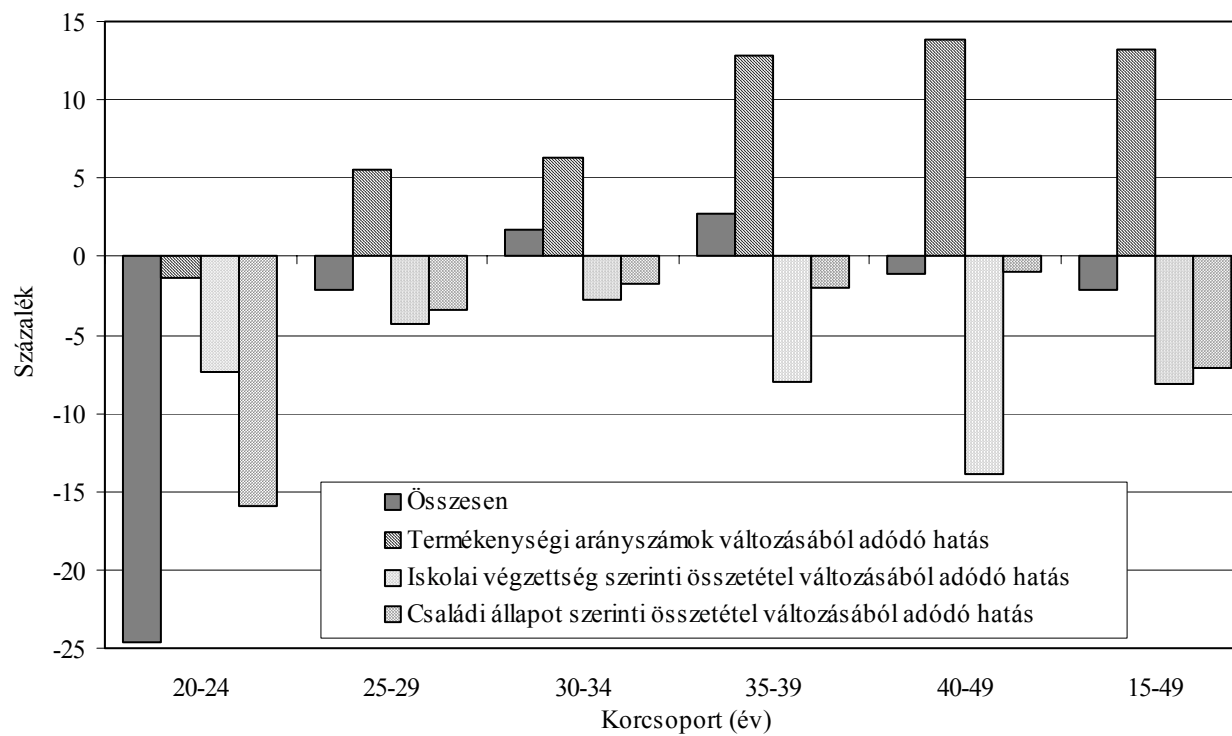
Forrás: 1980. évi népszámlálás 32. Termékenységi adatok. KSH Budapest, 1982: 248-259. old.
1990. évi népszámlálás 27. Demográfiai adatok I. kötet. KSH Budapest, 1993: 174-175. old.

VIII. A 100 nőre jutó gyermekek száma a 40–49 éves házas nők korcsoportjában, 1960–1996
Number of children per 100 women in the age-groups of married women aged 40–49 years, 1960–1996

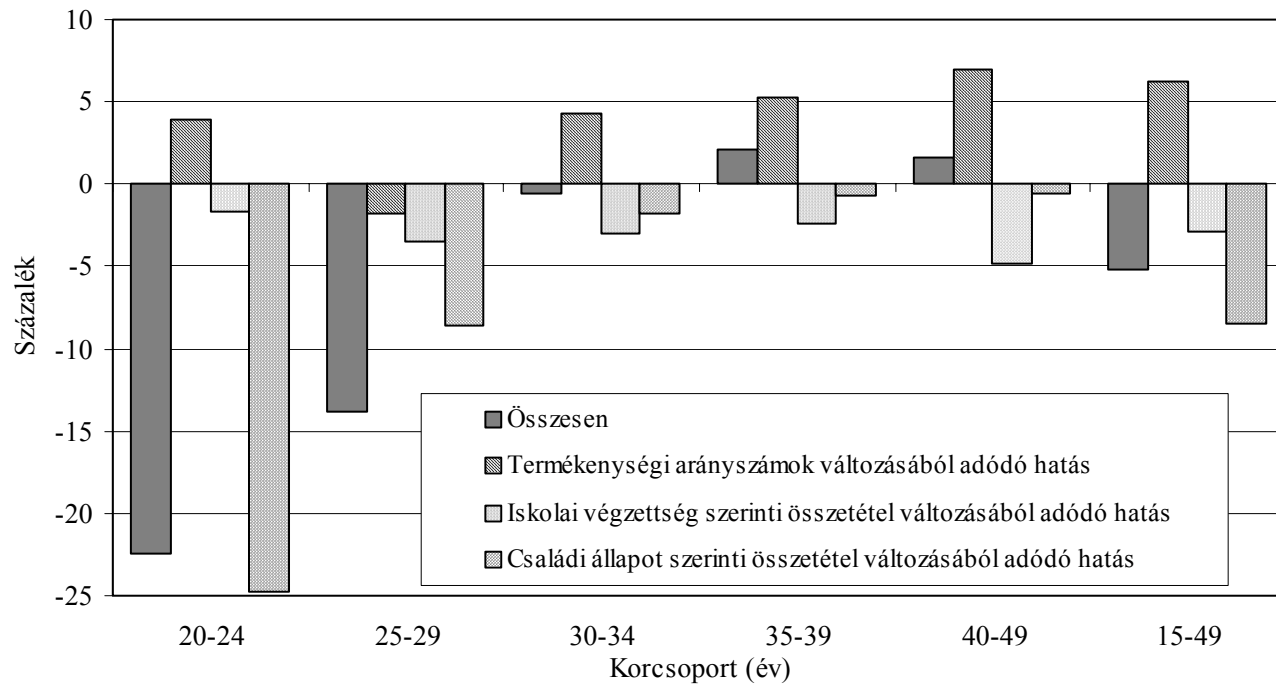

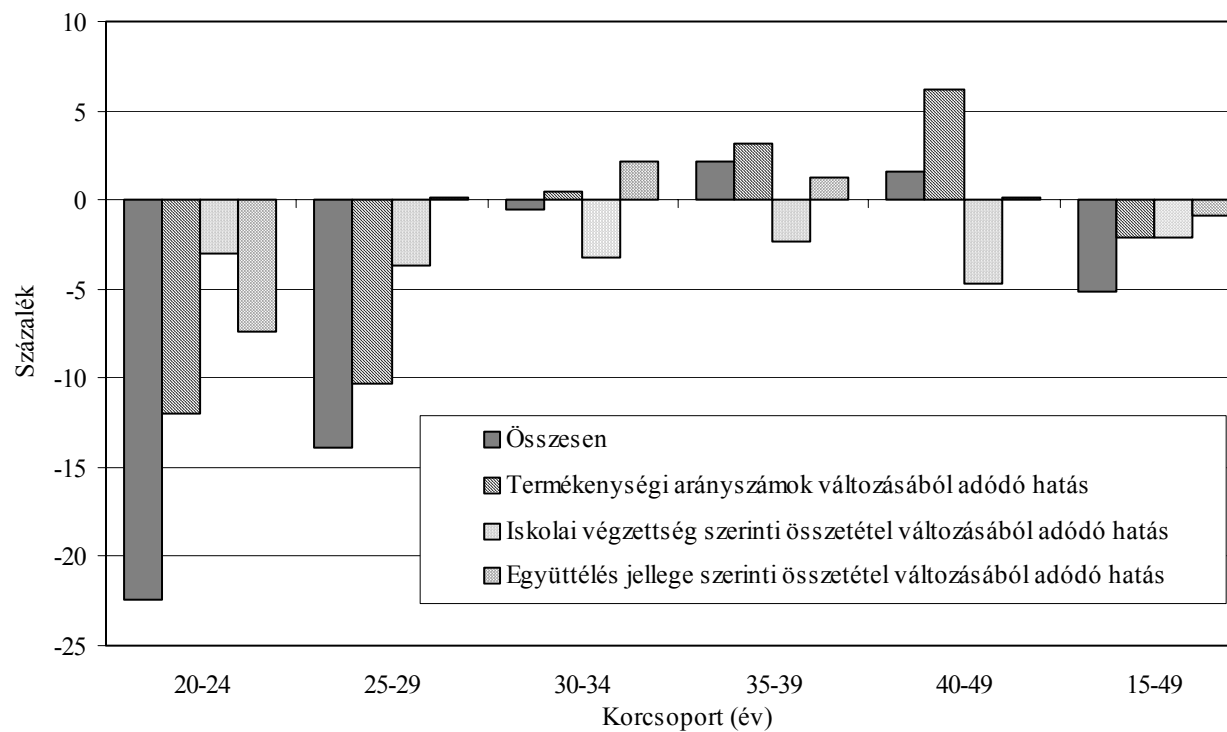
IX/a A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása a családi állapot alapján, 1970–1980
Differences in the numbers of children per 100 women distributed by factors based on the family status, 1970–1980

IX/b A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása a családi állapot alapján, 1980–1990
Differences in the numbers of children per 100 women distributed by factors based on the family status, 1980–1990

IX/c A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása a családi állapot alapján, 1990–1996
Differences in the numbers of children per 100 women distributed by factors based on the family status, 1990–1996

X. A 100 nőre jutó gyermekszám különbségének tényezőkre bontása az együttélés jellege alapján, 1990–1996
 Differences in the numbers of children per 100 women distributed by the type of cohabitation, 1990–1996

KÖZLEMÉNYEK

NÉPESEDÉSPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEK 1945 ELŐTT¹

HEINZ ERVIN

A *Demográfia* 1959. évi 2–3. számában közlemény jelent meg „Népesedéspolitikai jogszabályok 1945–1958” címen, *dr. Miltényi Károly* összeállításában. A szerző vizsgálat alá veszi a háború vége óta hozott jogszabályoknak a népesedési folyamatokra gyakorolt hatását, és ezzel segítséget nyújt a demográfusoknak a megjelölt időszak adatainak elemzésében.

Az összeállítás akaratlanul is felveti a kérdést, hogy milyen népesedéspolitikai jogszabályok, intézkedések, és hogyan befolyásolták a népesedési folyamatokat 1945 előtt. A háború vége előtti Magyarország statisztikai adatainak elemzésével, értékelésével, az 1945 utáni adatokkal való összehasonlításukkal kapcsolatban még igen sok elvégezni való van. Különösen áll ez a demográfiai és szociálstatisztikai adatokra, hiszen 1945 előtt nem győzték hangsúlyozni, hogy Magyarország a szociális haladás útján jár és a kormányzat mindent elkövetett és elkövet a nép boldogításáért. A korszak jogszabályai hangzatos frázisokkal, szociális demagógiával telítetten készültek. A való helyzet ugyanakkor közismerten más volt. Ezt a való helyzetet a statisztikai adatokon keresztül bemutatni, a szociális frázisokat leleplezni még előttünk álló feladat.

Alábbi összeállítás – az előzőhöz hasonló rendszerben – megkísérli áttekinteni az 1945 előtt hozott népesedéspolitikai jogszabályokat és intézkedéseket. Hatásukat részleteiben vizsgálni természetesen nem áll módunkban, mert ehhez más jelenségekkel (gazdasági, társadalmi, politikai helyzet stb.) való összefüggéseik kimutatására is szükség lenne. Az összeállítás ezért szinte kizárólag a jogszabályok és intézkedések felsorolásával, a legfontosabbaknak némileg részletesebb ismertetésével foglalkozik. Az intézkedések egyes alapvető következményeire kitérünk ugyan, a részletes elemzést azonban azoknak hagyjuk, akiknek ilyen irányú munkájukhoz az összeállítással segítséget kívánunk nyújtani.

Magyarországon határozottan népesedéspolitikai jellegű jogszabályokat csak a XIX. század végétől találunk. Ismertetésünkben azért az ettől az időtől kezdve hozott intézkedéseket soroljuk fel.

Az összeállítás nem tér ki azokra a jogszabályokra, amelyek nemzetközi vagy államközi megállapodásokat tartalmaznak, amelyek az ország területi változásával (trianoni békeszerződés, bécsi döntések) kapcsolatosan, fennálló jogszabályok hatályát terjesztették ki, amelyek a magyar állampolgároknak külföldön, illetve külföldi állampolgároknak Magyarországon történő házasságkötéséről vagy házasságfelbontásáról intézkednek.

¹ A Szerző 1959-ben készítette tanulmányát, amelynek közlését akkor nem tartották időszerűnek. Hiánypótló történeti dokumentumként közöljük a cikket. (*Szerkesztőség*)

I.

A házassági jog alapvető jogszabálya egészen 1953-ig az 1894. évi XXXI. törvény volt, amely 1895. október 1-jén lépett életbe. E törvény létrejöttét hosszan – nagyrészt a katolikus egyházzal – folytatott viták előzték meg. Érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy megalkotásakor Magyarországon nyolcféle felekezeti házassági jog volt érvényben. A törvény bevezette hazánkban a kötelező polgári házasság intézményét és a nem polgári tisztviselő előtt történt házasságkötéstől megtagadott minden jogi elismerést.

Bár a törvény indoklásában alapelveként mondja ki az egyén házasságkötési szabadságát, mégis meglehetősen sok házassági akadályt sorol fel, amelyek fennforgása esetén nem szabad házasságot kötni. Az akadályok természete szerint voltak: *a)* semmisséget, *b)* megtámadhatóságot eredményező bontó akadályok és *c)* tiltó akadályok. Az ilyen akadályok ellenére kötött házasság vagy érvénytelen, vagy érvényes, de minden esetben büntetendő volt.

Semmisséget eredményező akadályok voltak: a cselekvőképtelenség, a vérrokonság és egyenes ágbeli sógorság, a korábbi fennálló nem semmis házasság és a házastárs élete ellen törés. – *Megtámadhatóságot eredményező akadályok* voltak: a fejletlen kor és a kiskorúság, illetve a szükséges beleegyezések hiánya. – *Tiltó akadályok* voltak: a gondnokság alá helyezési eljárás, a gondnokság alatt állás, a 20 éven felüli kiskorúnál szülői beleegyezés hiánya, az unokatestvéri, az örökbefogadó és örökbefogadott közötti, a gyám és gyámolt közötti viszony, a házasságkötéstől házasságtörés miatti eltiltás, a meg nem szűnt vagy érvénytelenné nem nyilvánított korábbi semmis házasság; annak tudata vagy igazolt volta, hogy a holtak nyilvánított házastárs a vélelmezett elhalálzási napot túlélte; a másik házasuló házastársának élete ellen elkövetett bűncselekmény miatt elítélés; a várakozási idő hiánya (előző házasságának megszűnésétől számított 10 hónapon belül nő nem mehetett férjhez); az egyházi tilalom, a katonai hatóság engedélyének hiánya és a kihirdetés hiánya.

A fegyveres testületek tagjainak házasságkötéséről a törvény alapján számos jogszabály intézkedett. A leglényegesebbek ezek közül az 1889. évi VI. törvény, majd az 1912. évi XXX. törvény a véderőről.

1921. évi XLIX. törvény a honvédségről. A 22.§ kimondta, hogy a honvédség tagjai csak a honvédelmi miniszter engedélyével nősülhetnek.

73.349/1922. B.M. számú rendelet. Nősülési szabályzat a rendőrség egyenruha- és fegyverviselésre jogosított tagjai számára.

1939. évi II. törvény a honvédelemről. A 33.§ kimondta, „Felhatalmaztatik a honvédelmi miniszter, hogy a hadkötelesek házasságkötését az állításköteles korba lépés előtt, valamint az állítási kötelezettség tartama alatt nősülési engedélyhez kösse.”

45.000/1940. I.M. sz. rendelet a honvédség és a csendőrség tagjainak nősüléséről.

95.500/1940. B.M. számú rendelet a rendőrség tisztikara, detektívtestülete és őrszemélyzete nősülési szabályzata tárgyában. Utóbbi hatályon kívül helyezte a 73.349/1922. B.M. számú rendeletet.

A törvényen alapuló 20 felsorolt házasságkötési akadály közül 14 elhárítható volt. A törvény leírta az akadályok elhárításának módjait is. El nem hárítandó akadályt a vérrokonság és egyenes ágbeli sógorság, a fennálló nem semmis házasság, a házastárs élete ellen törés, a gondnokság alá helyezési eljárás, a fennálló semmis házasság és a vélelmezett elhalálzási nap túlélése jelentette. A felsoroltakon kívül érvénytelen (megtá-

madható) volt a házasság kényszer, tévedés és megtévesztés miatt is. (1894. évi XXXI. törvény 53–56.§.)

A házasságkötéssel kapcsolatos büntetőjogi szabályokat az 1894. évi XXXI. törvény 122–124.§-ai tartalmazták, amelyek a szabálytalanul eljáró anyakönyvvezető, illetve lelkész, valamint a fennálló akadály vagy érvénytelenségi ok ellenére házasságot kötő személy büntetéséről intézkednek.

Az 1878. évi V. törvény (Büntetőtörvénykönyv) büntetendő cselekménynek minősíti a házasságtörést, ha amiatt a házasságot felbontják, vagy az elválást jogerős ítéletben kimondják (246.§.). Ugyancsak a Büntetőtörvénykönyv rendelkezik a kettős házasság büntetése és az érvénytelen házasság csalárd megkötése által elkövetett büntett büntetéséről (251–252. és 255–257.§.).

A házasságkötéssel kapcsolatos alakiságokról intézkedő jogszabályok felsorolását jelen összeállításban mellőzhetjük, mert azok a házasságkötések számát nem befolyásolták.

A házassági törvényt az első világháború kitöréséig kiegészítő legfontosabb jogszabályok:

1894. évi XXXIII. törvény az állami anyakönyvekről.

20.000/1906. I.M. számú rendelet a házasság kihirdetése, megkötése, és anyakönyvezése tárgyában. Utóbbi számos kiegészítő, módosító és pótló rendelet követte, amelyek általában alaki rendelkezéseket tartalmaztak, legfontosabb közülük a 193.079/1914. B.M. számú rendelet a házassági utasítás 17.§-a némely rendelkezéseinek közelebbi értelmezéséről.

A házasságkötésekkel kapcsolatosan meg kell még említeni azokat a jogszabályokat, amelyek a vegyes házasságokból született gyermekek vallásáról intézkedtek. Ezek közül legfontosabbak az 1894. évi XXXII. törvény a gyermekek vallásáról és az 1895. évi XLIII. törvény a vallás szabad gyakorlásáról. A vegyes házasságokat több hitfelekezet ellenezte, ezért arányuk meglehetősen alacsony volt. Ez a kérdés azonban már nem tartozik vizsgálatunk körébe, mert az ilyen természetű vallási előítéletek a házasságkötési szándékot befolyásolták ugyan, de nem állítottak jogi akadályt a házasságkötés elé.

Az 1914–1918-as világháború éveiben a házasságkötések száma rohamosan esett. 1915-ben és 1916-ban számuk már a háborút megelőző évek átlagának 50%-át sem érte el. Ez érthető volt, hiszen a házasulandó korú férfinépeség nagy része a harctéren volt. Az igen alacsony házasságkötési szám emelését 1916 végén az úgynevezett „távházasság” intézményének bevezetésével próbálták elérni.

3.984/1916. M.E. számú rendelet a meghatalmazott útján történő házasságkötésnek kivételes megengedéséről. (Életbelépett 1916. december 1-jén.) Ez a rendelet az ellenség hatalmában lévő hadifoglyoknak, túszoznak és internált egyéneknek lehetővé teszi, hogy házasságkötésüknél magukat meghatalmazottal képviseltessék. A névre szóló meghatalmazásban meg kellett jelölni, hogy kivel kíván az illető házasságot kötni, s ennek alapján a házasságkötésnél a meghatalmazott – utalva e minőségére – a rendes házasságkötési alakiságoknak megfelelően helyettesítette a meghatalmazót.

60.300/1916. I.M. számú utasítás. Meghatározta a meghatalmazott útján történő házasságkötésnél és az ily házasságkötés anyakönyvezésénél követendő eljárást.

925/1917. M.E. számú rendelet a 3.984/1916. M.E. számú rendelet kiegészítéséről. E szerint meghatalmazott útján köthettek házasságot a háború ideje alatt katonai szolgálatot teljesítő olyan személyek is, „akik a hadművelleti vagy ahhoz közel eső területen

levő akár katonai, akár polgári egészségügyi intézetben ápolás alatt állnak.” (Életbelépett 1917. március 9-én.)

37.119/1917. B.M. számú körrendelet. Fenti jogszabályokkal kapcsolatos részletes rendelkezéseket tartalmazott.

5.230/1922. M.E. számú rendelet. Hatályon kívül helyezte a meghatalmazott útján történő házasságkötéseket engedélyező jogszabályokat.

A „távházasság” nem emelte lényegesen a házasságkötések számát. 1917-ben mindössze nem egészen 20%-kal többen kötöttek házasságot, mint az előző két évben. Javulás ezen a téren csak 1918-ban – különösen az év végén – következett be, amikor a háborúból hazatérők nagy számban kötöttek házasságokat. Igen nagy mértékben – a háborút megelőző évekhez viszonyítva is csaknem 100%-kal – emelkedett a házasságkötések száma és meglehetősen magas maradt ez a szám még 1920–1922 között is.

Az első világháborút követő 1918-as polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság idején sokan kötöttek házasságot olyan személyek előtt, akik az 1894. évi XXXI., illetve XXXIII. törvény értelmében nem voltak a házasságkötés körüli közreműködésre feljogosítva. (Erre vonatkozó számadatok nem állnak rendelkezésünkre.) Az ilyen házasságoktól a Tanácsköztársaság bukása után a joghatást részben megvonták.

6.870/1921. M.E. számú rendelet az 1918. év október 31. napjától 1919. év augusztus hó 31. napjáig terjedő időben nem polgári tisztviselő előtt kötött házasságok tárgyában. Kimondja, hogy a házasság csak akkor érvényes, ha az így kötött házasságot annak idején a házassági anyakönyvbe bejegyezték.”

18.668/1921. B.M. számú rendelet a Tanácsköztársaság szervei által kibocsátott rendelkezések értelmében az állami anyakönyvekben teljesített bejegyzések kiigazítása és a házasulók születési helyének az anyakönyvbe bejegyzése tárgyában.

A Szovjetunióban kötött házasságokat, amelyeket az 1917. évi decemberi dekrétumban és az 1918. évi családi jogi törvénykönyv alapján kötöttek, Magyarországon a felszabadulásig nem ismerték el annak ellenére, hogy az 1894. évi XXXI. törvény 113.§-a a külföldön kötött házasságokkal kapcsolatban kimondta: „A házasság érvényessége a házasságkötés alaki kellékei tekintetében a házasságkötés idejében és helyén fennálló törvények szerint ítélandó meg.” A Kúria egy későbbi (P.III.1616/1926.sz.) ítéletében ezen házasságok el nem ismerését azzal igyekezett indokolni, hogy a Szovjetunióban kötött házasság „a nyugat-európai kultúra erkölcsi felfogása szempontjából és anyagi jogi hatásaiban sem tekinthető házasságnak” A Kúria állásfoglalása szerint magyar állampolgár férfinak a Szovjetunióban kötött házasságát csak akkor lehetett érvényesnek tekinteni, ha azt a görögkeleti egyház funkcionáriusa előtt kötötte, bár az ilyen házasság Oroszországban az ott előírt alakosságok hiányában már nem volt házasságnak tekinthető. (P.III.4.047/1925. sz. ítélet.) Ezt az álláspontot a korszak jogászai a Szovjetunió és így az ottani jogalkotás el nem ismerésével indokolták. (Ezt az állapotot csak a 6.800/1945. M.E. sz. rendelet szüntette meg, amely visszamenőleges hatállyal kiterjesztette az 1894. évi XXXI. törvény idézett rendelkezését a Szovjetunióban kötött házasságokra is.)

1923–1938 között a házassági joggal kapcsolatos rendelkezés nem jelent meg. A házasságkötések száma 70–80 000 között mozgott, tehát magasabb volt, mint az első világháborút megelőző években. Némi csökkenés a harmincas évek első felében – feltehetően a gazdasági válság hatására – figyelhető meg.

Az 1930-as évek végétől kezdve a házasságkötések számának alakulását az un. zsidótörvények és a fajvédelmi törvény is befolyásolták.

1938. évi XV. törvény a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. (Első zsidótörvény.)

1939. évi IV. törvény a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. (Második zsidótörvény.)

7.720/1939. M.E. számú rendelet az 1939. évi IV. törvény végrehajtásáról.

Ezek a rendelkezések a németországi hasonló természetű jogszabályok figyelembevételével a gazdasági, állami és társadalmi élet majdnem minden területén (alkalmaztatás, munkavállalás, továbbá az orvosi, mérnöki és egyéb kamarai tagságok, vállalkozási lehetőségek, egyetemi felvételek korlátozása, stb.) – az állampolgári egyenlőség elvének elvetésével – a lehető leghátrányosabb helyzetbe hozták a zsidó származású magyar állampolgárokat. A felsorolt jogszabályok természetesen nagymértékben befolyásolták különösen a zsidó származású, illetve vallású lakosság népmozgalmát is; elsősorban a házasságkötések és születések számának alakulását.

A második világháborúba való bekapcsolódásunk után, 1941 nyarán jött létre a házassági törvény novellája, amely a legszélsőségesebb „fajvédelmi” rendelkezéseket tartalmazta. (Harmadik zsidótörvény.)

1941. évi XV. törvény a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. A törvény felekezeti megkülönböztetésen alapuló házasságkötési tilalmat rendelt el. A tilalom ellenére való házasságkötést öt évig terjedhető börtönnel rendeli büntetni a jogszabály. Ez az intézkedés nemcsak az antiszemita irányzatok újabb törvényes szentesítését, hanem valamennyi magyar állampolgár alapvető szabadságjogának – a házassági törvényben is biztosított házasságkötési szabadságának – a korlátozását is jelentette. (Ezt és a többi hasonlóan szégyenteljes antiszemita jogszabályt a 200/1945. M.E. sz. rendelet helyezte hatályon kívül.)

A törvény indokolása szerint „az egész Magyarországon csak 265 zsidó-nem zsidó házasság fordult elő és a zsidók által 1895-ben kötött házasságoknak csak 2,04%-a volt vegyes házasság, addig 1916-ban az említett két adat 761 és 12,4%, 1918-ban 1185 és 10,93%, 1936-ban a trianoni békeszerződéssel megállapított területen 1126 és 14,17%, 1937-ben 1102 és 13,96%, 1938-ban 1003 és 13,6%, és 1939-ben 743 és 9,93%. Fenti adatok nem tartalmazzák a házasságkötések előtt keresztény hitfelekezetre tért zsidók házasságát nem zsidókkal.”

A miniszteri indoklás szerint fenti adatokkal kellően igazolva van a nem zsidó-zsidó házasságok iránt érzett „társadalmi ellenérzés”. Azt, hogy miért következik a növekvő számú vegyes házasságkötésekből „a társadalmi ellenérzés”, nem magyarázza meg az indoklás.

Alkalmazása szempontjából a zsidók fogalmát jóval tágabban határozta meg a már említett 9.§, mint az 1939. évi IV. törvény 1.§-a. A már megkötött vegyes házasságokra vonatkozóan a törvény nem rendelkezett. Ebben a vonatkozásban eltértek a németországi példától.

A törvény V. fejezete a büntető rendelkezéseket tartalmazza. A zsidóknak – nem zsidóval való házasságkötését 5 évig terjedhető börtönnel (hivatalvesztéssel és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztésével) rendeli büntetni. Ugyancsak bűncselekménnyé minősíti a törvény, ha „zsidó magyar honos tisztességes, nem zsidó nővel házasságon kívül nemileg közösül, vagy aki magyar honos tisztességes nem zsidó nőt házasságon kívül nemi közösülés céljára a maga vagy más részére megszerez vagy megszerezni törekszik”.

A „fajvédelmet” szolgáló törvény ebben a szakaszban saját céljával többszörösen is ellentétbe kerül, mert a zsidónő és nem zsidó férfi közötti nemi viszonyt nem tiltja el, s az idegen állampolgárságú nem zsidó nőket a zsidószármazásúakkal veszi egyenlőnek. A tisztességes nő fogalmának nehezen meghatározó volta, valamint az esetleges női beleegyezésnek eredeti fennforgása rengeteg visszaélésre, zsarolásra teremtett lehetőséget.

Az 1941. évi XV. törvény végrehajtására vonatkozó utasításokat a 69.000/1941. I.M. számú rendelet az 1941. évi XV. törvény egyes rendelkezéseinek hatálybaléptetése tárgyában, valamint a 70.000/1941. I.M. sz. és 71.000/1941. I.M. sz. rendeletek tartalmazták.

71.000/1941. I.M. számú rendelet az úgynevezett erdélyi szombatosok és ivadékaik származásának igazolása tárgyában. E rendeletre azért volt szükség, mert a fajvédelmi törvény kiemelte a zsidók közül az erdélyi szombatosokat.

A zsidótörvények és fajvédelmi rendelkezések hatására az izraelita vegyes házasságok aránya, amely az 1939. évi IV. törvény hatályba lépéséig 10–15% között mozgott, 1942-ben 1,7%-ra csökkent. (A tilalom ellenére ugyanis az igazságügy miniszter kivételes felmentésével lehetett vegyes házasságot kötni.)

A fentebb említett 1941. évi XV. törvény a házasságkötésekkel kapcsolatos formaszabályokra vonatkozóan is tartalmazott intézkedéseket és elrendelte a házasságkötés előtt szükséges orvosi vizsgálatot. A törvény értelmében csak akkor lehet kihirdetni a házasságot, illetve a kihirdetés alól felmentést adni, ha a házasulandó felek tisztiorvosi bizonyítvánnyal igazolják, hogy fertőző gümőkórban vagy fertőző nemi bajban nem szenvednek. Ilyen természetű tisztiorvosi bizonyítvány nélkül az anyakönyvvezető nem működhetett közre a házasságkötésnél, tehát nem lehetett házasságot kötni. Az említett tisztiorvosi bizonyítványt a következő esetekben lehetett elengedni:

- a) ha tisztiorvos megállapítása szerint valamelyik házasuló közeli halállal fenyegető betegségben szenved;
- b) a gümőkór tekintetében, ha az 1940. évi VI. törvény 11.§-ában megjelölt valamely közegészségügyi szerv bizonyítványa szerint mind a két házasuló fertőző gümőkórban szenved;
- c) ha a házasulók együttéléséből a törvény hatálybalépése előtt gyermek született, vagy a nő tisztiorvos megállapítása szerint a törvény hatálybalépése előtt terhbe esett.

Az igazságügy miniszter a belügyminiszterrel egyetértve kivételesen felmentést adhatott, „ha a házasságkötés következtében a fertőző baj továbbterjesztése és gyermekek születése kizártnak tekinthető, a házasságkötés megengedését pedig méltánylást érdemlő nyomós erkölcsi okok indokolták.” A törvény e rendelkezéseinek célja az indoklás szerint, hogy „gátat vessen annak, hogy az országban annyira elterjedt fertőző gümőkór, nemkülönben a fertőző nemi bajok beteg ivadékok nemzésével tovább terjedjen”.

1.111/1941. B.M. számú rendelet a házasságkötés előtt szükséges orvosi vizsgálatról szóló rendelkezések végrehajtásáról. (Kiegészíti a 249/1942. B.M. számú rendelet.)

A házasságkötést megelőző orvosi vizsgálatokkal kapcsolatosak még a 83.000/1941. I.M. számú, a 19.000/1942. I.M. számú, az 1.610/1942. B.M. számú és a 8.000/1942. I.M. számú rendeletek.

Ugyancsak az 1941. évi XV. törvény vezette be a házassági kölcsönt, amellyel – bár a házasságkötések számának alakulására kívántak vele hatást gyakorolni – némely

rendeletére miatt a III. részben, a születésszámot befolyásoló intézkedések között foglalkozunk részletesen.

A második világháborúban ismét szükség volt olyan jogszabályra, amely alkalmas a házasságkötések megkönnyítésére. Az 1939. évi II. törvény a honvédelemről, a kivételes hatalommal kapcsolatos 159.§-ában felhatalmazta a kormányt, hogy „általában a polgári jogi igazságszolgáltatás tekintetében a törvényhozás hatáskörébe tartozó kérdéseket rendelettel szabályozhat és a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg.” Ennek alapján jött létre a 2.400/1942. M.E. számú rendelet a háború folytan ügyeik ellátásában akadályozott személyek házasságkötésének... megkönnyítéséről. Ez a jogszabály tartalmát tekintve majdnem azonos volt az első világháború hasonló rendelkezésével, de formailag jóval nagyobb és több követelményt (katonai parancsnokságnál való jegyzőkönyv felvétel stb.) támasztott. E rendelet végrehajtásáról a 22.000/1942. H.M. eln. 15. sz. és a 34.000/1942. I.M. sz. rendelet intézkedett.

II.

A házasság bírói felbontását ugyancsak az 1894. évi XXXI. törvény szabályozta. A törvény szerint a házasság csak akkor volt felbontható, ha a házassági viszony annyira fel van dúlva, hogy egyik vagy mindkét félre nézve a további életközösség elviselhetetlenné vált. E feltétel megállapítása tekintetében kétféle – abszolút és relatív – bontó okokat különböztettek meg.

I. Abszolút bontó ok bizonyítása esetén a bíró nem vizsgálhatta az életközösség további elviselhetetlenségét, hanem köteles volt a házasságot felbontani. Az abszolút bontó okokat a törvény 76–79.§-ai tartalmazták:

1. a) Házasságtörés. A bírói gyakorlat szerint csak közvetlenül bizonyított házasságtörés esetén alkalmazták e pontot, ha a felek között együttélés e miatt megszakadt.

b) Természet elleni fajtalanság. Ez alatt a nemi ösztön természetellenes kielégítését értették, a fajtalanság fogalmát a büntetőjoginál szélesebb körben határozva meg. (Pl. nők közötti fajtalanság.)

c) Új házasság kötése abban az esetben, ha valaki annak kötésekor tudta, hogy előző házassága még fennáll.

2. Hűtlen elhagyás, ha az szándékosan és jogos ok nélkül történt. Ennek alapján a házasság felbontását kérhette az, akit házastársa ily módon elhagyott és az életközösség visszaállítására kötelező bírói határozatnak határidő alatt igazolt ok nélkül nem tett eleget.

3. Élet ellen törés és testi épséget vagy egészséget veszélyeztető súlyos bántalmazás. Előbbihez a bírói gyakorlat szerint gyilkosság vagy szándékos emberölés kísérlete, utóbbihoz szándékosság és legalább 8 napig tartó sérülés vagy betegség volt szükséges.

4. Súlyos büntetésre elítélés. Súlyos büntetés alatt a törvény az 5 évi időtartamú, illetve annál súlyosabb fegyház- vagy börtönbüntetést értette. A büntett elkövetéséről tudomással bíró házastárs nem kérhette a házasság felbontását.

II. Relatív bontó okok fennforgása esetében a bíró mérlegelés alapján döntött a házasság felbontása ügyében. Az ilyen esetek ugyanis nem tették feltétlenül lehetővé a további életközösséget. A relatív bontó okok (80.§) a következők voltak:

1. Házastársi kötelezettségnek súlyos megsértése, az abszolút bontó okoknál felsorolt 1–3 eset kivételével. Ilyen ok volt például a tartás elmulasztása, vagy a debitum coniugale nem teljesítése.
2. A családhoz tartozó gyermeknek bűncselekmény elkövetésére vagy erkölcstelen életmódra bírása vagy bírasi kísérlete.
3. Erkölcstelen életmód megátalkodott módon való folytatása. Ilyen eset például a vadházasságban élés.
4. Öt évnél rövidebb tartamú fegyházra illetve börtönre ítélet, vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatti fegyházra ítélet.

A relatív bontó okok fennállására nézve a bírói gyakorlat számos példát alakított ki.

Kibékítés céljából a házasság felbontása előtt a bíró rendszerint elrendelte a felek ágytól és asztaltól való külön élését. Ezt csak akkor lehetett mellőzni, ha a házastársak kibékülése egyáltalán nem volt remélhető. Az ilyen különélést 6–12 hónapra mondták ki. Rövidebb időre nem lehetett, hosszabb időre a felek egyező kérelme alapján lehetséges volt. Ez alatt az idő alatt a házastársak együttélésre nem voltak kötelezve.

A törvény ismerte még az úgynevezett „ágytól és asztaltól való elválás” intézményét. A házasság felbonthatóságának esetén bármely házaspár kérhette bontás helyett az ágytól és asztaltól való elválást.

A feldúlt házassági életközösségből való szabadulásra a törvény ezzel az intézkedésével azok számára kívánt lehetőséget adni, akik vallási előítéleteik miatt egyházuk rendelkezéseit szem előtt tartva, a házasság felbonthatatlanságának dogmáját fogadták el. A házassági törvénybe az egész intézmény a katolikus egyház kívánságára került be. A számszerű adatokból kitűnik, hogy a házasságfelbontást kérők ezzel a lehetőséggel nemigen éltek. Vagyonjogi következményeit tekintve az ágytól és asztaltól való elválás azonos volt a házasság felbontásával. Két évvel az ilyen természetű ítélet jogerőre emelkedése után bármely házaspár kérhette az ítélet átváltoztatását felbontó ítéletté. Az ágytól és asztaltól való elválást ritkán kérték, így a bíróság is ritkán alkalmazta. Az 1896. évi 62 esettől eltekintve 1897–1910 között évente egy-két esetben fordult elő ezen a szakaszon alapuló ítélet. 1914-ben három esetben alkalmazta a bíróság az ágytól és asztaltól való elválást. Ezután hosszabb ideig nem fordult elő a gazdasági perek statisztikájában ez a szakasz. 1931 és 1938 között ismét alkalmazták évente egy-két esetben. 1939-től kezdődően nincs tudomásunk alkalmazásáról. Az elmondottaknak megfelelően az ilyen természetű ítéletnek felbontó ítéletté változtatását ritkán kérték. 1896 és 1909 között évente egy-két eset szerepelt a statisztikai adatokban. Ezután évtizedekig nem került sor alkalmazására. Utoljára 1937-ben egy alkalommal szolgált ítélet alapjául.

Azt a házaspárt, akinek hibájából a házasságot felbontották, az ítélet vétkesnek nyilvánította, ez mindkét féllel megtörténhetett. A vétkesnek nyilvánítottat a felbontott ítélet házasságtörés esetén eltiltotta az azzal való házasságkötéstől, akivel a házasságtörést elkövette.

A bontó okok közül a házasság felbontásának alapjául leggyakrabban a törvény 77.§-ában foglalt hűtlen elhagyást jelölték meg. Ennek a szakasznak alapján indított perben a bíró előtt nem kellett ismertetni a házastársak közötti feldúlt családi viszonyt, el lehetett titkolni a valódi okot és csak a hűtlen elhagyás tényét kellett bizonyítani. Ez a törvényszakasz szolgált a megegyezéssel való válások fedezésére. A század elejétől kezdve hűtlen elhagyás alapján történt a házasságfelbontások 70–80%-a.

A másik gyakran, de az előbbinél jóval kisebb mértékben (15–30%) alkalmazott törvényhely a II.1–4. alatt idézett (80.§. a)–d) pontok), elsősorban annak a) pontja. A

többi szakaszokat igen ritkán alkalmazták a házassági bontóperekben. (Az összes eseteknek mintegy 1–2%-ában.)

Alábbiakban évenként áttekinthetjük, hogy az 1894. évi XXXI. törvény életbelépésétől 1945-ig a felbontott házasságokat mely törvénytörvény szakasz alapján bontották fel.

1. A házasságfelbontások és válások számának alakulása a bírói ítélet alapjául szolgáló törvénytörvény szakaszok szerint¹

Number of marriage dissolutions and divorces by paragraphs serving as the basis of judgement

Év	Összes felbontott házasságok és válások száma	Ezek közül az ítélet az 1894. évi XXXI. tv.			Ebből a 104–105	A 77.	A 80
		77.	80.	egyéb		szakasz alapján felbontott házasságok aránya az összes százalékában	
		szakaszán alapult					
1894 ²	186	.	.	.	7	.	.
1895	395	.	.	.	62	.	.
1896	656	.	.	.	1	.	.
1897	1320	658	552	110	1	49,8	41,8
1898	1867	871	871	125	4	46,6	46,6
1899	2070	1089	911	70	1	52,6	44,0
1900	2461	1381	971	109	2	56,1	39,4
1901	2584	1533	968	83	2	59,3	37,4
1903	2843	1774	999	70	2	62,3	35,1
1904	3552	2296	1191	65	1	64,6	33,5
1905	3562	2404	1097	61	1	76,4	30,7
1906	3828	2618	1131	79	1	68,3	29,5
1907	7054	5111	1855	88	–	72,4	26,2
1908	6159	4385	1689	85	2	71,1	27,4
1909	6299	4663	1573	63	5	74,0	24,9
1910	6881	5155	1671	59	1	74,8	24,2
1911	7394	5604	1707	83	–	75,7	23,0
1912	8134	6135	1914	85	–	75,4	23,5
1913	7808	6063	1650	95	–	77,6	21,1
1914	6867	5313	1486	68	3	77,3	21,6
1915	2605	1756	819	30	–	67,4	31,4
1916	2323	1747	523	53	–	75,2	22,5
1917	2739	2002	702	35	–	73,0	25,6
1918	.	.	.	.	.	.	.
1919	.	.	.	.	.	.	.
1920	.	.	.	.	.	.	.
1921	6145	4889	1154	102	–	97,5	18,7
1922	7366	5665	1590	111	–	76,9	21,5
1923 ³	6869	5308	1510	51	–	77,2	21,9
1924	6059	4564	1465	34	–	75,3	24,1
1925	5688	4469	1187	32	–	87,5	20,8
1926	5796	4829	1029	39	–	81,5	17,7

folytatás

Év	Összes felbontott házasságok és válások száma	Ezek közül az ítélet az 1894. évi XXXI. tv.			Ebből a 104–105	A 77.	A 80
		77.	80.	egyéb		szakasz alapján felbontott házasságok aránya az összes százalékában	
		szakaszán alapult					
1927	5622	4503	980	39	–	80,0	17,4
1928	5562	4592	937	33	–	82,5	16,8
1929	5118	4064	1025	29	–	79,4	20,0
1930	5456	4382	1061	13	–	80,3	19,4
1931	4312	3213	1076	23	1	74,5	24,9
1932	4430	3259	1146	25	1	73,5	25,8
1933	4775	3457	1287	31	–	72,3	26,9
1934	5452	4005	1409	38	–	73,4	25,8
1935	5598	4181	1386	31	3	74,6	24,7
1936	5688	4245	1408	35	1	74,6	24,7
1937	5709	4268	1420	21	2	74,7	24,8
1938	5707	4201	1476	30	3	73,6	25,8
1939	5135	3636	1470	29	–	70,9	28,6
1940	5470	3997	1425	48	–	73,0	26,0
1941	6797	5037	1698	62	–	74,1	34,9
1942	6609	4962	1558	89	–	75,0	23,5
1943	.	.	.	.	.	.	.
1944	.	.	.	.	.	.	.

¹ A mindenkori terület alapján.

² Október 1-jétől kezdődően.

³ 107 ismeretlen szakaszon alapuló ítélet adatai nélkül.

Az 1896–1899 közötti években a bontóperekben hozott ítéletek száma szinte minden évben az előző évi duplájára emelkedett. A XX. század első éveiben 2500–3500 között állapodott meg a felbontott házasságok évi száma.

Az 1907. évi XVII. törvény, amely módosította a polgári perrendtartást, megszüntette a házassági perek eddig kötelező feljebbvitelét. Ennek hatására a felsőbb bíróságok által házassági perekben hozott ítéletek aránya 2 év alatt 60%-ról 4%-ra csökkent. Ugyanennek az intézkedésnek a hatása, hogy míg 1906-ben a házassági perek 34,4%-a, 1909-ben már 75%-a ért véget egy éven belül. A törvény hatását szemléltetően mutatja a felbontott házasságok számának alakulása is.

Az első világháborúig a házasságfelbontások évi száma 6–8000 között mozgott. 1915–1917-ben – nyilván a háború hatására – ez a szám mintegy 50–60%-kal csökkent. Az 1918–1920-as években történt válásokra, házasságfelbontásokra vonatkozóan sajnos nem állnak adatok rendelkezésünkre.

5.166/1919. M.E. számú rendelet a házasfelek közös megegyezése alapján felbontott házasságokról. A rendelet szerint a Tanácsköztársaság alatt felbontott házasságokat fennállónak kell tekinteni még akkor is, ha a bontás a házasfelek megegyezése alapján történt, kivéve, ha a házasság új házasságkötés következtében vagy egyéb okból megszűnt. A rendelet lehetőséget adott azoknak, akik házasságukat közös megegyezés alap-

ján bontották fel, s azóta különváltak éltek, hogy hat hónapon belül kölcsönös hűtlen elhagyás alapján kérhessék házasságuk felbontását.

Erre a rendelkezésre az adott okot, hogy a Tanácsköztársaság alatt a Forradalmi Kormányzótanács XLIX. számú rendelete (1919. május 20.), amely a folyamatban levő házassági ügyekre is kiterjedt, a házasság felbontásának kétféle lehetőségét ismerte el:

- a) Az ügynevezett megegyezéssel bontást, amikor mindkét házastárs erre irányult megegyező kérelme alapján a bíróság a házasságot jogerős végzéssel tárgyalás nélkül azonnal felbontotta, és
- b) a házassági kötelék meg nem fellebbezhető bírói ítélettel való megszüntetését a házasság egyikének akarata ellenére abban az esetben, ha a bíróság „a házaspár egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével oly körülményeket állapít meg, amelyek miatt az életközösség további folytatását a házaspár nem lehet többé köteletségévé tenni.” Utóbbi szakasz csak akkor alkalmazható, ha a bontást kérő fél házastárs nem tartózkodott külföldön vagy megszállott területen.

E rendelet „szabaddá tette az utat a gyakran nem a házaspár szabad, őszinte vonzalmán alapján létrejött házasságok felszámolására, a háborús évek alatt különösképpen szétzilálódott házassági kapcsolatoknak a kötelékek felbontása útján való rendezésére”.²

Az előbb említett bontó okok el nem ismerése, valamint az 1918–1921 között kötött sok házasság, amelyek egy része elhamarkodottan történt, egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy az 1921–1924. években majdnem annyi volt a bontások száma, mint a háborút megelőző években az akkori Magyarország területén. Ez azt jelenti, hogy az 1000 lakosra jutó felbontott házasságok aránya mintegy kétszeresére növekedett. Ez a magas – a 20-as évek közepén 5500–6000 között megállapodó – szám több állami és társadalmi szervet, statisztikusokat, szociográfusokat arra indított, hogy kiadványokban, előadásokon hívják fel az illetékes szervek figyelmét a házasságfelbontások növekvő számára. Az egyik legjelentősebb ilyen értekezletet a Magyar Statisztikai Társaság tartotta 1927. február 14-én és 17-én.³ Az a társadalmi megmozdulás, amely ezekben az években a házasságok felbontása ellen kifejezésre jutott, újabb jogszabályok meghozatalához vezetett.

1930. évi XXXIV. törvény a törvénykezés egyszerűsítéséről. (Életbe léptette a 49.000/1930. I.M. számú rendelet 1931. január 1-jén.) A törvény egyes szakaszai megszigorított alakiságokkal próbáltak akadályokat állítani a házasságok felbontása elé. A bíróság megtámadó, bontó és válóperekben „a székhelyén lakó ügyvédek közül házasságvédőt rendel ki, aki az ügyésznek a házasság fenntartása érdekében tények és bizonyítékok kinyomozásában segítségére van”. (55.§.) Az ügyész már a házassági törvény és a polgári perrendtartás értelmében is fel volt jogosítva, hogy a házasság fenntartása érdekében tényeket és bizonyítékokat hozzon fel, ugyancsak joga volt a hozandó határozatokra nézve indítványt tenni és a határozatok ellen fellebbezést tenni. Ezzel a joggal az ügyész a gyakorlatban azonban szinte sohasem élt.

1931–1933 között a válások számának átmeneti csökkenése részben fenti jogszabály hatásával magyarázható. A másik ok azonban a gazdasági válság volt, amely megnehezítette az anyagi áldozatokkal járó peres eljárást.

² A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. Bp. 1959. 292 oldal.

³ Az elválások és az öngyilkosságok okai és leküzdésüknek eszközei. Debrecen. 1927. 97 oldal.

A fentebb már említett 1941. évi XV. törvény szerint „házassági bontóperben a házasság felbontását nem akadályozza az, hogy a bontó ok keletkezése után a vétkes fél elmebetegségbe esett”. Erre az addigi jogszabályok szerint nem volt lehetőség. Az új rendelkezés a házasságkötést megelőző kötelező orvosi vizsgálat bevezetésével kapcsolatban jött létre.

Érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy a vizsgált időszak alatt a felbontott házasságok számától függetlenül a visszautasított bontóperesetek száma alig változott. A bírósági ítékezés tehát nem gyakorolt lényeges hatást a házasságok felbontására.

III.

A születések számát befolyásoló intézkedéseket a következő csoportokban tárgyaljuk:

- a) Általános intézkedések
- b) Családi pótlék
- c) Adókedvezmények
- d) Országos Nép- és Családvédelmi Alap
- e) Házasodási kölcsön
- f) Szülés, anya- és csecsemővédelem
- g) Vetélés és fogamzásgátlás
- h) Vegyes intézkedések

a) A születések számát befolyásoló és elsősorban a születéscsökkenés terjedésének megakadályozását maga elé célul kitűző mozgalom Magyarországon először a XX. század elején indult meg. Ebben a mozgalomban az egykétől elsősorban veszélyeztetett dunántúli megyék jártak az élen. Somogy megye például már 1907-ben közgyűlési határozattal kérte a kormánytól a népes családok tagjainak előnyben – elsősorban adókedvezményben – való részesítését. A javaslat az örökösödési jog megváltoztatását is célul tűzte ki és a véderőtörvény olyan módosítását indítványozta, hogy ne az elsőszülött, hanem a harmadszülött fiú legyen mentes a katonai szolgálat alól.

Az első világháború éveiben a születések száma igen nagymértékben csökkent. A háború után (1919–1921 között) átmeneti emelkedés következett be a születésszám alakulásában, ez azonban a háború előtti szintet nem érte el. 1922-től kezdve a születések száma mind jobban és jobban csökkent. Ennek következményeként a társadalom figyelme a születéscsökkenés okai felé fordult és vizsgálni kezdték a születésszám emelésének módjait.

A Népjóléti és Munkügyi Minisztérium kezdeményezésére 1926. októberében Országos Társadalompolitikai Értekezletet hívtak össze. Az értekezleten elhangzott népesedéspolitikai javaslatot a kormány elé terjesztették. A javaslat többek közt a következőket kívánta bevezetni:

1. A sokgyermekes családok jutalmazása és minden téren előnyben való részesítése,
2. adózás a gyermekek száma szerint fordított progresszivitással,
3. a 30 éven felüli agglagények, a gyermektelen és az egy-két gyermekes házaspárok megadóztatása,

4. az örökösödési jog megváltoztatása oly módon, hogy a teljes vagyon csak három, vagy ennél több gyermek esetében öröklődjék, két gyermek a vagyon kétharmadát, egy pedig csak az egyharmadát örökölhessen,
5. a családi pótlék rendszer kiépítése és annak a tényleges gyermeknevelési költségekhez való igazítása.

A javaslatra vonatkozóan 1927-ben kormánynyilatkozat jelent meg, amely majdnem mindenben egyetértett az abban foglaltakkal. Jogsabályokra, intézkedésekre azonban csak évek múlva került sor.

Ezekben az években a parlamentben is több beszéd hangzott el, amelyek a születéscsökkenés okaival és az ellenük hozandó intézkedésekkel foglalkoztak. *Huszár Kálmán* a nemzetiségi kérdésből, a magyar nacionalizusból kiindulva fejtegette a születéscsökkenések várható következményeit és tett javaslatot a hozandó intézkedésekre nézve. *Kenéz Béla* ezeken túlmenően *Oswald Spengler* „Untergang des Abendlandes” című művét idézve a fehér faj kihalásának képét festegette.

Az 1930-as években folytatódott a születéscsökkenés elleni társadalmi mozgalom, amelynek élén az 1909-ben alakult Magyar Családvédelmi Szövetség járt. A szövetség egyik kiadványában⁴ a következőképpen csoportosítja a születéscsökkenés leküzdésére alkalmazható intézkedéseket:

- I. Szociális családvédelmi intézkedések. (Családi fizetésrendszer, aggregényadó, sokgyermekesek anyagi támogatása és előnyeik törvényes rögzítése, ipari és mezőgazdasági családbiztosítás és családi munkabérendezés, földbirtokreform, lakáspolitikai.)
- II. Születéscsökkenést megelőző intézkedések. (Urbanizációs népáramlás feltartóztatása, sokgyermekesek letelepítése az egykés vidékekre, fogamzást gátló szerek forgalomba hozatalának korlátozása, a művi vetélés bűncselekményének hatékony üldözése, a prostitúció és a szexuális bűncselekmények elleni hatósági küzdelem.)
- III. Születés fokozására ösztökélő intézkedések. (Egykés községektől hatósági kedvezmények megvonása, az örökösödési jog megváltoztatása, belső telepítés, házasodási kölcsön akció.)

A kiadvány részletesen ismerteti az egyes intézkedések meghozatala esetén várható eredményeket és arra a megállapításra jut, hogy azok közül a legeredményesebb hatást az örökösödési jog – fentebb már idézett módon való – megváltoztatásával lehetne elérni. Felveti még a kiadvány nemzeti Családvédelmi Alap létrehozásának szükségességét.

A születési arányszámnak az 1930-as években tovább folytatódó csökkenése következtében 1935. augusztus 29-én maga *Horthy Miklós* foglalkozott a születéscsökkenés elleni küzdelemmel. Beszédében, amelyet az egykés vidék központjában, a Baranya megyei Harkány községben mondott el, az anyák megbecsülésének kérdésével és a romboló egykés irányzat kihatásaival foglalkozott. Hangzatos beszéde hatásának fokozására a következő, nem konkrétan megfogalmazott nyilatkozatot tette: „a kormány programjába vette azokat az intézkedéseket, amelyek a népesség megfelelő szaporodása érdekében az azt akadályozó káros irányzatok leküzdésére ma megvalósíthatók.”

⁴ *Doros Gábor*: Családvédelem. Küzdelem a születéscsökkenés ellen. Bp. 1938. 160 oldal.

1937-ben a belügyminiszter az egyke elleni küzdelem érdekében szükséges hatósági intézkedésekre, valamint a népesedési kérdésekre, a születéskorlátozásra, a magzatelhajtás elleni küzdelemre kiterjedő feladatkörrel miniszteri biztosokat nevezett ki. (179.058/1937/VII. B.M.)

b) A családi pótlék intézménye az első világháború előtt jelent meg Magyarországon.

1912. évi XXXV. törvény. Bevezette a közalkalmazottak – gyermekek után járó – családi pótlékát, de a pótlékban részesíthető gyermekek számát háromban szabta meg. Háromnál több gyermek esetén ugyanaz az összeg járt, mint három gyermek esetén.

1917. évi IX. törvény. Kiterjesztette a családi pótlékot az összes gyermekekre.

6.700/1918. M.E. sz. rendelet. Bevezette a feleség után járó családi pótlékot.

8.900/1920. M.E. sz. rendelet. Kiterjesztette a családi pótlékra való igényjogosultságot a nyugdíjas állami tisztviselőkre és egyéb alkalmazottakra is. (Vö.: 1921. évi XIII. tv.)

1921. évi XLVI. törvény. A honvédség, a rendőrség és a csendőrség tényleges szolgálatban álló tagjainak és nyugdíjasainak családi pótlékra való jogosultságát állapította meg.

5.000/1924. M.E. számú rendelet és 7.000/1925. M.E. számú rendelet. Az addig előzetes negyedévi részletekben esedékes családi pótlékot előzetes havi részletekben esedékes illetménnyé változtatták át.

5.600/1924. M.E. számú rendelet. A tényleges közszolgálati alkalmazottak lakáspénzét magasabb mértékben állapította meg azoknak, akik legalább 3 családtag után kapnak családi pótlékot.

3.000/1932. M.E. számú rendelet. Az illetményekkel és nyugdíjakkal együtt a családi pótlékot is csökkentette.

1937. évi XII. törvény. A többgyermekes alkalmazottak családi pótlékát a harmadik és a harmón felüli gyermekek után 50%-kal emelte.

1938. évi XXXVI. törvény. Az iparban (kereskedelemben), valamint a bányászatban és kohászatban alkalmazott munkások gyermeknevelési pótlékáról intézkedett.

1938. évi XXXVIII. törvény. Valamennyi gyermek és a feleség után járó családi pótlék összegét 50, illetve 100%-kal emelte fel.

4.000/1941. M.E. számú rendelet. Felemelte a harmadik gyermek és a feleség után járó családi pótlék összegét.

8.500/1941. M.E. számú rendelet. A közszolgálati alkalmazottak illetményeiről, a nyugdíjasok, özvegyek és árvák ellátási díjairól intézkedett. A családi pótlékról is tartalmazott egyes rendelkezéseket.

6.500/1942. M.E. számú rendelet. A családi pótlék összegét a gyermekek száma után progresszíven számított összegben állapította meg, egyben felemelte a gyermekek és a feleség után járó családi pótlék összegét.

c) A sokgyermekes családok részére adókedvezményeket biztosító jogszabállyal szintén már az első világháború előtt találkozunk.

1909. évi X. törvény. Az adótételnek – ha az adóköteles jövedelem 8 000 koronánál kisebb volt – két vagy három családtag esetén egy fokozattal, négy vagy több családtag esetén két fokozattal való mérséklését rendelte el.

1927. évi V. törvény. Módosította, illetve csökkentette az adókedvezmény mértékét. A mérséklést – 6000 pengőnél kisebb jövedelem esetén – 3–5 családtagnál egy, 6–7 családtagnál három fokozatban határozta meg.

1929. évi XXIII. törvény. Az egynél több gyermekes adófizetők adómentes jövedelmének összegét (1000 pengő) progresszív módon emelte. A második és harmadik után 100–100, a negyedik, ötödik és hatodik gyermek után 200–200, s minden további gyermek után 300 pengővel emelkedett az adómentes összeg. – Aki nem fizetett jövedelemadót, annak négynél több gyermek esetén az egyéb állami egyenes adóit mérsékeltek.

2.600/1933. M.E. számú rendelet. A kis adóalapú többgyermekes adófizetőknek a földadó, a házadó és az általános kereseti adó összegéből az ötödik gyermektől kezdve egyenként 5–5 százalékos adómérséklést biztosít.

123.800/1939. P.M. számú rendelet. A kislakások építésére járó 40 évi rendkívüli adómentességet ahhoz a feltételhez köti, hogy az építető város a kislakásokat elsősorban többgyermekesek részére adja bérbé.

1940. évi XXII. törvény. Évi 12 000 pengőt meg nem haladó tiszta jövedelem esetén a jövedelem adóalapján az első és második gyerek után 200–200, a harmadik és negyedik gyerek után 300–300, és minden további gyerek után 500 pengő levonását rendelte el. – A jövedelemadó mértéke 3.000 pengős tiszta jövedelem esetében a következő volt:

30 éves, nőtlen adózó	58,75	P
Gyermektelen, családós	53,25	P
Egygyermekes családós	50,50	P
Kétgyermekes családós	45,-	P
Háromgyermekes családós	24,-	P
Négygyermekes családós	18,-	P
Ötgyermekes családós	8,-	P
Hatgyermekes családós	nincs adó	

Aki jövedelemadót nem fizetett, annak földadójából, házadójából és általános kereseti adójából, valamint az azok útján járó állami, törvényhatósági és községi adókból az első és második gyermek után 5–5, a harmadik és negyedik gyermek után 7–7, és minden további gyermek után 10%-ot töröltek. Öt gyermek esetén tehát 34%-os adókedvezményben részesült a család.

A törvény adókedvezményt biztosított azoknak a háztulajdonosoknak is, akiknek házában többgyermekes családok laktak, illetve házukat kizárólag ilyen népes családoknak adták ki.

d) Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCSA) az 1940. évi XXIII. törvény hozta létre. A jogszabály szerint szociális és családvédelmi célokra létesült alapot a belügyminiszter kezelte. A törvény szerint az alap célja: „a leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelése útján az életviszonyok javítása és a társadalmi kiegyenlítődés elősegítése, továbbá a népesség szaporodásának előmozdítása”.

Az Alap feladatait részletesen a következőkben határozta meg a törvény: „*a)* a sokgyermekes családok intézményes támogatása, *b)* gondoskodás a gyermekvédelem feladatainak ellátásáról, *c)* a megélhetésükben veszélyeztetett – főként mezőgazdasággal

foglalkozó – családok boldogulásának szerves megalapozása, házhoz juttatás, kedvezőbb gazdasági viszonyok közé telepítés, vagy egyéb gazdasági megsegítés útján, *d*) kellő anyagi feltételekkel nem rendelkező, arra érdemes családok részére az anyagi eszközök biztosítása avégből, hogy az állam vagy más közület gazdaságpolitikai tevékenységének részesei lehessenek”.

Az Alap rendes bevételeit az állami illetékekből befolyó bevétel 27%-a, a jövedelemadó, a társulati adó, a tantieme-adó, s az általános kereseti adó fizetésére kötelezett személyekre kivetett nép- és családvédelmi pótagadók képezték. Az alap a nyújtott juttatások visszatérítését a törvény szerint pénzben, munkában vagy természetben igényelhetette.

Az ONCSÁ-val kapcsolatos jogszabályok:

200/1941. B.M. számú rendelet az ONCSÁ-val kapcsolatos feladatok ellátásáról a törvényhatóságokban.

5.080/1943.M.E. számú rendelet az ONCSÁ-t az állami közadókból megillető javadalmazásról.

480/1944.M.E. számú rendelet az ONCSÁ-val kapcsolatos szakszolgálat ellátásáról.

Az ONCSA feladatainak ellátására külön szervezetet létesítettek:

7.000/1940. M.E. számú rendelet az Országos Szociális Felügyelőség létrehozásáról.

3.500/1941. M.E. számú rendelet. Létrehozta a vármegyékben és városokban a közjóléti szövetkezeteket.

528.707/1942. B.M. számú rendelet. Úgynevezett nép- és családvédelmi munkaközösségeket szervezett.

e) A házassági kölcsönről az 1941. évi XV. törvény 5.§-a rendelkezik, amely szerint az Országos Nép- és Családvédelmi Alapból – a költségvetésben erre a célra rendelkezésre bocsátott összeg erejéig – házasságkötés alkalmából kölcsönt lehet adni az arra szoruló egészséges fiataloknak. „A kölcsön előfeltétele olyan tisztiorvosi bizonyítvány, amely bizonyítja, hogy a házasságkötés sem a házasulók, sem születendő gyermekek egészsége szempontjából nem esik kifogás alá.” A jogszabály szerint „a kölcsön engedélyezésénél egyedül egészségvédelmi és ivadékvédelmi szempontok irányadók”.

1.100/1941. B.M. számú rendelet. Szabályozza a házassági kölcsön részletes feltételeit, törlesztésének módjait és idejét. A házasságból született gyermekek után a kölcsön részleges, illetve a negyedik gyerek születésekor teljes elengedését teszi lehetővé.

541.000/1944. B.M. számú rendelet a házassági kölcsön engedélyezésének újabb szabályozásáról. A jogszabály meghatározza, hogy a házassági kölcsönt csak bútorra, felszerelési tárgyra, az önálló megélhetés megalapozására lehet folyósítani. A rendelet 32 évig terjedhető időben szabja meg a kölcsön visszafizetésének idejét. A kölcsönben részesülés előfeltétele egyrészt az, hogy a házasulók együttes jövedelme havi 500 pengő alatt legyen, és a szülők vagyona, illetve jövedelme gyermekek kiházasítását ne tegye lehetővé, másrészt az, hogy „a házasulók gümőkorbán, nemi bajban, illetve átöröklődőbetegségben nem szenvednek, erkölcsi és nemzeti szempontból kifogás alá nem esnek és házasságkötésük idejében 32. életévüket még nem töltik be”.

Kimondja a jogszabály, hogy „előnyben kell részesíteni a mezőgazdasági népességhez tartozó házasulókat, valamint azokat, akik sokgyermekes családból származnak” A rendelet elengedi a kölcsön visszafizetését akkor is, ha a férj hősi halált hal. Az új jogszabály hatályon kívül helyezi az 1.100/1941. B.M. számú rendeletet.

f) A szüléssel, az anya- és csecsemővédelemmel kapcsolatos rendelkezések a következők voltak:

Az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott nőt az 1884. évi XVII. törvény, az 1928. évi V. törvény, illetve az 1928. évi XXVII. törvénybe iktatott egyezmény alapján hatósági orvos igazolására szülés előtt 6 héttel, vagy koraszülés veszélye esetén a munka alól fel kell menteni, szülés után pedig 6 hétig, illetőleg a terhesség vagy a szülés következtében beállott betegség esetében további 4 héten át nem lehet foglalkoztatni. Ez alatt az idő alatt a munkaviszonyt csak azonnal elbocsátásra indokul szolgáló jogalapon lehetett megszüntetni. A munka szünetelése idejére azonban munkabér csak külön kikötés alapján járt a szülő nő részére. Szoptató nőnek napi munka közben legalább két részletben szoptatásra egyórás szünet járt. (Ld. még: 150.443/1930. K.M. sz. rendelet.)

1927. évi XXI. törvény a betegségi és baleseti biztosítás kötelezővé tételéről (OTI). A jogszabály szülés esetén, a társadalombiztosítás keretében a biztosított nőt a következő segélyekben részesíti: 1. szükséges szülészeti segédkezésben és gyógykezelésben; 2. terhességi segélyben a terhesség utolsó 6 hetére; 3. gyermekágyi segélyben a szülés napjától kezdve 6 héten át; 4. szoptatási segélyben a gyermekágyi segély megszüntetését követő 12 héten át azokat a biztosított nőket, akik gyermeküket maguk szoptatják.

Ikerszülés esetében a szoptatási segély többszörösen járt. Terhességi és gyermekágyi segély helyett az igényjogosultat saját beleegyezésével anyaoththonban is el lehetett helyezni. Ha biztosított nő a gyermekágyi segélyre meghatározott időtartamon túl betegség miatt keresésképtelen lett, szoptatási segély mellett táppénzre is jogosult volt. A táppénz 50%-os volt.

Az OTI-hoz hasonlóan gondoskodott a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI), az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alap (OTBA), az Országos Ipari és Bányászati Családpénztár stb. is biztosítottjainak ellátásáról.

43.000/1929. N.M. számú rendelet. Új szülészeti rendtartás, mely az élveszületések és általában a népmozgalom hatásosabb ellenőrzését szolgálta. A magzatelhajtás terén előforduló visszaélések üldözésére miniszteri bizottságot állított fel.

6.000/1931. M.E. számú rendelet. A közkórházban szülő nők és szülőtteik ápolását illetően a gyermekágyi fekvés befejezéséig fizetési kedvezményt vezetett be.

A gyermekvédelemmel az 1898. évi XXI. törvény, az 1901. évi VIII. és XXI. törvény, az 1/1903. B.M. sz. rendelet és a 2000/1925. N.M. sz. rendelet foglalkozott.

Az Országos Stefánia Szövetség, amely az első világháború elején alakult meg, anya- és csecsemővédelmi feladatokat látott el. A 135.840/1917. B.M. sz. rendelettel (amely megszervezte a védőnői intézményt is), állami feladatnak nyilvánított anya- és csecsemővédelem ellátásával a 39.088/1917. B.M. sz. rendelet az Országos Stefánia Szövetséget bízta meg. A közigazgatási szervek és a Szövetség kapcsolatait számos rendelet szabályozta. Fennállása alatt a Szövetség számos közegészségügyi létesítményt hozott létre és általában sokat tett az egészségügyi viszonyok javításáért. 1937-ben a Stefánia Szövetség 319 védőintézetet, 14 anyaothont, 50 bölcsődét és napközi otthont, 21 szülőintézetet, 4 csecsemő- és gyermekkórházat tartott fenn.⁵ A Szövetség állandóan szorgalmazta a terhességek kötelező bejelentését is. A 730/1940. B.M. számú rendelet az anya- és csecsemővédelmet vidéken az 1934-től kezdve kiépült általános egészség-

⁵ Darányi Gyula: Közegészségtan. I. Bp. 1939. 148. oldal.

védelmi (ún. zöldkeresztes) szolgálat feladatává tette. Budapesten az Országos Stefánia Szövetségből alakult Országos Egészségvédelmi Szövetség gondoskodott erről.

g) A születéscsökkenéssel kapcsolatosan meg kell emlékeznünk a fogamzásgátlást és a művi vetélést szabályozó rendelkezésekről is.

50.981/1901. B.M. sz. rendelet. Tiltja a női termékenység meggátolására szolgáló vegyi szerek forgalomba hozatalát, és orvosi vényhez köti a kémiai óvszerek kiszolgáltatását.

A gumióvszerek és a pesszáriumok kereskedelmi forgalma azonban szabad volt. A születéscsökkenés elleni kiadványok és beszédek majdnem mindegyike felemelte szavát a szabadforgalmi óvszerek nagymérvű reklámozása ellen és javaslatokat tettek ezek forgalomba hozatalának korlátozására.

A művi abortuszok elkövetőinek és résztvevőinek büntetéséről a Btk. (1878. évi V. törvény) 285–286. §-ai rendelkeztek ugyan, de a születéscsökkenés ellen küzdők megállapításai szerint az elkövetők kinyomozására és felderítésére szolgáló akciók elégtelenek voltak. Valamennyi ezt tárgyaló beszéd vagy kiadvány megegyezik abban, hogy e cselekmények elkövetőit hatékonyabban kell üldözni.

Az általános helyzet valóban az volt, hogy számos orvos és bába, sőt vidéken sok kuruzsló asszony végzett titokban magzatelhajtást. A már idézett Családvédelem című kiadványban olvashatjuk, hogy „az egykés magyar vidékek a különböző rendű és rangú angyalcsinálók főfészke és valóságos aranybányája lett”, miután az ilyen területeken működő orvosok egy része a magzatelhajtást tekintette fő kereseti forrásának. Ugyancsak a családvédelemben olvashatjuk, hogy az egyik városban „20 szülésznő közül magzatelhajtás miatt 7 volt büntetve, és a falvakban is csak úgy hemzsegnek a tiltott műveletekből élő bábák.”⁶

h) A vizsgált időszak alatt a népesedéspolitikával kapcsolatos egyik leglényegesebb büntetőjogi jogszabály az 1944. évi V. törvény a családba fogadásról és a tartásról való gondoskodás előmozdítása tárgyában. A törvény kimondja, hogy „két évig terjedhető fogházzal büntetendő, aki ... az általa teherbejuttatott nőt a terhesség és szülés idejére az elvállalt vagy a bírói határozat vagy annak hiányában a jogszabály alapján járó támogatásban nem részesíti, ha mulasztásával a nőt súlyos nélkülözésnek teszi ki, avagy a magzat illetőleg az újszülött életét vagy egészségét súlyosan veszélyezteti”. (A törvény életbeléptetése az 50.676/1944. I.M. sz. rendelettel történt 1944. augusztus 1-jén.)

A választójogi rendelkezések (1925. évi XXVI. törvény, 1938. évi XIX. törvény) a három és több gyermekes anyák választójogát az általános női választójogtól eltérően szabályozták.

A katonai szolgálattal kapcsolatban a házasságkötési rendelkezéseknél már idézett véderőtörvények, majd a honvédelemről szóló törvény is kedvezményben részesítették a családfenntartókat és a többgyermekes családokat.

A telepítéssel, a földhöz és házhelyhez juttatással, a kishaszonbérletek alakításával foglalkozó jogszabályok számos kedvezményt biztosítottak a többgyermekes családoknak.

A 2000/1937. M.E. sz. rendelet a földhöz és házhelyhez juttatott tartozásait illetően mérsékelt szolgáltatást ír elő a kettőnél több gyermekes juttatottaknak. – Az 1936.

⁶ I.m.: 98–99. oldal

évi XXVII. törvény a legalább háromgyermekes személyeknek birtokszerzési előnyt biztosít. Ugyanez a törvény kimondja, hogy az olyan birtokszerzőt, akinek legalább három gyermeke van, kamatmérsékléssel és a haszonbér összegének alacsonyabb megállapításával is támogatni kell. Az 1940. évi IV. törvény szerzési és fizetési kedvezményt biztosít az olyan birtokszerzőknek, akiknek legalább három életben lévő gyermekük van. E törvény szerint családi otthon alapításának céljára átengedésre lehetett kötelezni a tulajdonost, „kis- vagy nagyközségben levő olyan belterjes lakóháza tekintetében is, amely egy évet meghaladó időn át lakatlan amiatt, mert a tulajdonos kellő számú ivadék hiányában benépesíteni nem tudja, feltéve, hogy azon a vidéken egyes házaknak elnéptelenedett családok által üresen hagyása közérdekből kifogás alá esik és a lakatlan házaknak sokgyermekes családokkal való benépesítése közérdekből szükséges.” (Részletesen szabályozza a 99.000/1941. F.M. sz. rendelet.)

Az ONCSA házhoz juttatási akciója során adott kölcsönökből a négy és több gyermekes családoknak tartozásaik egy részét elengedték. Gyermekkedvezmény címén az egy évnél idősebb, de 18 évnél fiatalabb negyedik, ötödik és hatodik „ellátatlan” gyerekek után 10-10%, azonfelül gyermekenként 15%, összesen legfeljebb 70% elengedése volt lehetséges.

A sokgyermekes családok előnyben részesítése más intézkedésekben – így a mezőgazdaság fejlesztési alap terhére nyújtott kedvezmények engedélyezése során (1942. évi XVI. törvény), a kislakásos telepeken alkalmazott lakásbérleti rendszerben stb. – is kifejezésre jutott.

A nagyszámú és sokféle intézkedés ellenére sem tudta a kormányzat kívánt célját – a születések számának emelkedését – elérni, sőt a születések száma az 1930-as évek végéig mind jobban és jobban csökkent.

IV.

A halálozásra vonatkozóan nincsenek és nem is lehetnek olyan közvetlen népese-
déspolitikai jogszabályok, mint pl. a házasságkötés vagy a válás esetében. Ebben a csoportban elsősorban olyan egészségügyi intézkedéseket sorolhatunk fel, amelyek közvetett úton hatottak a halálozási arányszám alakulására. Ilyenek pl. a közegészség-
ügy javítását szolgáló, vagy az egyes fertőző betegségek elleni védekezést elrendelő jogszabályok. Ezeken kívül itt kell megemlíteni a holtak nyilvánítási eljárásra irányuló jogszabályokat is.

a) Általános közegészségügyi intézkedések

Az egész vizsgált korszakra vonatkozó átfogó közegészségügyi jogszabály az 1876. évi XIV. törvény, majd az 1908. évi XXXVIII. törvény a közegészségügy rendezéséről.

1936. évi IX. törvény a hatósági orvosi szolgálatról és a közegészségügyi törvények egyéb rendelkezéseinek módosításáról.

1940. évi VI. törvény (lex veneris) a gümőkór és a nemi betegségek elleni védekezé-
zésről, valamint a közegészségügyi törvények egyes rendelkezéseinek módosításáról. A jogszabály bevezeti a betegek jelentkezési és kezeltetési kötelezettségét és szükség esetén kényszerkezelést tesz lehetővé. A törvény végrehajtási utasítása a 888/1940. B.M. sz. rendelet.

1942. évi XII. törvény a városi orvosokról, a községi orvosokról és a körorvosokról, valamint egyes közegészségügyi rendeletek módosításáról és kiegészítéséről.

b) A népbetegségekkel kapcsolatos intézkedések

Az egészségügy javítását célzó intézkedések közül igen lényegesek a tüdőbaj és a nemi betegségek továbbterjedése ellen – az 1940. évi VI. törvény létrejöttét megelőzően – hozott jogszabályok is.

A kezelhetőségüket elhanyagoló vérbajos betegek kórházi kényszergyógyításáról már a 83.874/1902. B.M. sz. rendelet intézkedett.

A múlt század végén kezdődtek meg a tuberkulózis elleni hatósági intézkedések, a tüdőbeteg-gondozó intézetek létesítése. A múlt század végétől 1945-ig több, mint 30 különböző rendelet jelent meg a tuberkulózis elleni védekezéssel kapcsolatban.

1928-ban a 86.357/1928. N.M.M. számú rendelettel kezdődött meg a beteggondozók szervezése. Az intézetek szervezeti szabályzatát a 258.000/1934. B.M. számú rendelet tartalmazza.

A szegény sorsú nemi betegek ingyenes kórházi ápolásáról a 6.000/1931. M.E. számú rendelet, a szegény sorsú gümőkörös betegek ápolásáról pedig a 263.140/1938. B.M. számú rendelet intézkedett.

c) A fertőző betegségekkel kapcsolatos intézkedések

A fertőző betegségek bejelentési kötelezettségét és a himlő elleni kötelező védőoltást a már idézett 1876. évi XIV. törvény előírta.

246.600/1937. B.M. számú rendelet. Bevezette a diftéria elleni kötelező védőoltást és kimondta, hogy minden gyermeket élete második évében diftéria elleni védőoltásban kell részesíteni, hat éves korában pedig újra kell oldani.

42.036/1885. B.M. számú rendelet. Meghatározta a katonai és polgári hatóságoknak járványos betegségek fellépése esetén követendő eljárását. A nem kötelezően védőoltásos fertőző betegségek ellen számos egyéb hatósági intézkedés történt. Igen lényeges ezek közül az Országos Közegészségügyi Intézet létrehozása az 1925. évi XXXI. törvénnyel. Az Intézet 1927. júliusában kezdte meg működését. Az egyes fertőző betegségek elleni védekezésre szinte évenként miniszteri rendeletek hívták fel a hatóságok figyelmét.

36.500/1930. N.M.M. számú rendelet. A főváros kivételével újjászervezte a fertőző betegségek kötelező bejelentésének rendszerét. A rendelet szerint 26 fertőző betegség esett bejelentési és 14 kijelentési kötelezettség alá. A 45.000/1930. N.M.M. számú rendelet külön elrendelte a gyermekági láz bejelentését is. Budapesten a 177.270/1934. szám alatt a polgármester által kiadott eljárási szabályzat tartalmazta a fertőző betegségek fellépése esetén követendő hatósági eljárást. A 6.405/1914. B.M. számú körrendelet és a 36.500/1930. N.M.M. számú rendelet értelmében azoknak a közegészségügyi hatóságoknak, amelyek területén fertőző betegség lépett fel, értesíteniük kellett a szomszédos törvényhatóságokat, hogy azok kellően fel tudjanak készülni a járvány elhárítására.

A 6.000/1931. M.E. számú rendelet és a végrehajtására kiadott 1.300/1932. N.M.M. számú rendelet lehetővé teszi a fertőző betegségekben szenvedők ingyenes kórházi kezelését.

d) A holtak nyilvántással kapcsolatos jogszabályok

A holtak nyilvántás általános szabályait a bírói gyakorlat által elfogadott Magánjogi Törvénykönyv javaslata és a polgári perrendtartás (1911. évi I. törvény) tartalmazta.

A holtak nyilvántásnak az anyakönyvvezetővel való közléséről és az anyakönyvbe bejegyzéséről az 1894. évi XXXIII. törvény 74.§-a, a 80.000/1906. B.M. számú utasítás az anyakönyvek vezetéséről és a 21.000/1906. I.M. számú rendelet intézkedett. A holtak nyilvántásnak a házasság szempontjából való hatásáról a házassági törvényben vannak rendelkezések.

Az első világháború alatt eltűnt személyek holtak nyilvántása nem az általános, hanem külön jogszabályok alapján történt:

28.000/1919. I.M. számú rendelet a háborúban eltűntek holtak nyilvántásáról. A rendelet az 1914. július 24.–1917. január 1. között eltűntekről intézkedett. Módosította a 27.613/1920. I.M. számú és a 63.848/1922. I.M. számú rendelet. Hatályát az 1920. január 1-jéig, illetve az 1921. július 27-ig eltűntekre vonatkozóan a 30.000/1922. I.M. számú és a 44.200/1925. I.M. számú rendelet terjesztette ki. Utóbbi hatályon kívül helyezte a 27.613/1920. I.M. számú rendeletet is.

Az orvostudomány és az általános közegészségügyi fejlődés eredményeképpen a halálozási arányszám, amely a századfordulón még 25 ezrelék felett volt, az 1930-as évek végre 15 ezrelék alá csökkent. A népmozgalomnak ezen az egy területén az adatok – a két világháború pusztító hatásától eltekintve – szinte állandó javulást mutatnak.

V.

A vándormozgalommal kapcsolatos legfontosabb rendelkezések a következők:

1879. évi L. törvény a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről. Ezt kiegészítette és módosította az 1939. évi XIII. törvény.

1886. évi IV. törvény a tömegesen visszatelepülők honosításáról.

1886. évi XXII. törvény a községi illetőségről.

1903. évi VI. törvény az útlevelügyről. Végrehajtási utasítása a 70.000/1904. B.M. számú rendelet, amelyet a 198.171/1922. B.M. számú rendelet módosított.

1909. évi II. törvény a kivándorlásról. Végrehajtási utasítása az 57.000/1909. B.M. számú rendelet.

A visszahonosítással kapcsolatban az első világháborút követő békeszerződés folytán több új rendelkezésre volt szükség. Ezek alapjául a trianoni békeszerződést becikelyező 1921. évi XXXIII. törvény 61–64. §-ai szolgáltak.

6.500/1921. M.E. számú rendelet a trianoni békeszerződésben foglalt állampolgársági rendelkezéseknek ismertetéséről és végrehajtásáról.

69.500/1921. B.M. számú rendelet. Utasítás a 6.500/1921. M.E. számú rendeletehez. Ezt kiegészítette a 167.335/1922. B.M. számú rendelet. A 12.551/1926. B.M. számú

körrendelet az 1922. évi XVII. törvény 24.§-ra alapított visszahonosítási kérelmek tárgyalásának egyszerűsítése és gyorsítása tárgyában intézkedett.

A kivándorlással kapcsolatban egyébként számos bizalmas természetű belügyminiszteri leirat is készült azokhoz a törvényhatóságokhoz, amelyek területén a kivándorlók száma túlzottan emelkedett. Ezek a leiratok, amelyek megszigorították a kivándorlási engedélyek kiadását, szintén befolyást gyakoroltak a vándormozgalomra.

A második világháborút megelőző években, illetve annak első éveiben történt területmódosítások az állampolgársággal kapcsolatos új rendelkezéseket is maguk után vonták. Ilyen természetű intézkedéseket tartalmaztak az 1938. évi XXXIV. törvény, az 1939. évi VI. törvény, az 1940. évi XVI. törvény és az 1941. évi XX. törvény.

***

A felsorolt jogszabályok természetesen nem minden esetben befolyásolták a népmozgalmi folyamatokat. A változókat elemezve nem minden esetben találunk olyan jogszabályt, amely azok kialakulásához vezethetett. Azoknál az eseteknél, amelyeknél ilyen befolyást gyakorló jogszabályt találunk ugyan, szintén nem lehet mechanikusan a változást a jogszabály hatásával magyarázni. Minden esetben feltétlenül meg kell vizsgálni az egyéb (gazdasági, társadalmi, politikai stb.) tényezőket is, amelyek hatást gyakorolhatnak a jelenség kialakulására és csak ezek figyelembevételével értékelhetjük helyesen a rendelkezésünkre álló adatokat.

Anélkül, hogy részleteibe menően elemezni kívánnánk a tárgyalt korszak népmozgalmi adatait, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a felsorolt intézkedések jóformán semmi eredményt nem tudtak elérni. A házasságkötések és a születések trendje alapvetően csökkent, a válásoké emelkedett. A halálozási arányszám javulása pedig elsősorban nem a magyarországi intézkedések hatására, hanem nemzetközi jelenségként következett be. Mindez alátámasztja azt a megállapításunkat, hogy a jogszabályok csak akkor képesek kellő hatást gyakorolni a népmozgalmi folyamatokra, ha az egyéb, elsősorban gazdasági feltételek is ezeknek az intézkedéseknek az érvényesülését segítik.

Tárgyszó:

Népesedéspolitika
Jogi szabályozás

POPULATION POLICY MEASURES BEFORE 1945

A BEVÁNDORLÁS JOGI SZABÁLYOZÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON (1945–1998)*

SZÁSZI ÁDÁM – SZÁSZI FERENC

A jogszabályok változásai az 1980-as évek végéig

Dolgozatunk – a nemzetközi bevándorlás legújabb, jelenkori szakaszának – a ki- és bevándorlás történetének egyik részösszetevőjével, a Magyarországra 1945 után történő beutazás, bevándorlás jogi szabályozásával foglalkozik. Eltekintünk a második világháború befejezésével és az 1948, 1949 előtti politikai küzdelmekkel, a „vasfüggöny” kiépítésével összefüggő migrációs mozgalmaktól is. A szerteágazó szakirodalom felhasználásával, a második világháború után megalkotott törvények és rendeletek segítségével a bevándorlás jogi szabályozásának lényegét kívánjuk bemutatni.

A téma közvetlen előzményeihez korábbi munkánkból elegendőnek látjuk annak kiemelését, hogy „a magyar állampolgárok külföldre utazásával, a külföldiek be- és kiutazásával, valamint az ország területén való tartózkodásával, továbbá a visszavándorlással kapcsolatos háború utáni kezdeti gondokat betetőzte a „fordulat éve”, a „vasfüggöny teljes kiépítése”, amely 1953-ig szinte teljesen elzárta az ország lakosságát a külvilágtól”.¹ Ezzel együtt járt a külföldiek Magyarországra utazásának, bevándorlásának „drasztikus korlátozása”.

A mozgásszabadság totális korlátozása „az 1953-ban bekövetkezett politikai változások következtében” oldódott.² Ugyanakkor a *külföldiek be- és kivándorlásáról, az ország területén való tartózkodásáról* kiadott 17/1954. (III.10.) számú minisztertanácsi rendelet szigorú előírásokat tartalmaz.³

A rendelet szerint külföldinek kellett tekinteni az igazoltan külföldi állampolgárokat, „továbbá a kétes és vitás állampolgárokat, valamint a hontalanokat”. „A kétes” és „vitás” állampolgárság kitétel – úgy gondoljuk – magába rejtette az önkényes, a törvénytelen eljárás lehetőségeit.

Külföldi az ország területére csak érvényes úti okmányokkal (útlevelemmel – a szomszédos állammal fennálló egyezmény esetén – határszéli úti igazolvánnyal és beutazási, illetve átutazási engedéllyel, vízummal) léphetett be. A be- és átutazási engedély az ország területén megszakítás nélküli átutazásra, legfeljebb 48 órás tartózkodásra jogosított. A külföldi be- és átutazását a belügyminiszter engedélyezte, az ország határát csak az utazási engedélyen feltüntetett helyen és határidőn belül léphette át, és a megérkezéstől számított 24 órán belül köteles volt jelentkezni Budapesten a Belügyminisztérium Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalnál (továbbiakban KEOKH), más helységeken az illetékes rendőrhatóságnál. Az ország területén csak engedéllyel tartózkodhatott.

A rendelet az érvényesség tartalma szerint *háromfajta engedélyt különböztetett meg:*

- a) ideiglenes tartózkodási engedélyt, mely 14 napig,
- b) tartózkodási engedélyt, mely 14 naptól 6 hónapig,

c) lakhatási engedélyt, amely 6 hónapnál hosszabb meghatározott időre vagy visszavonásig volt érvényes.

Az engedélyek meghosszabbítását a kiállító hatóságnál kellett kérni meghatározott időponton belül. Ideiglenes tartózkodási engedéllyel 48 órával, tartózkodási engedéllyel 15 nappal, lakhatási engedéllyel 30 nappal érvényességük lejártá előtt kellett a meghosszabbítási kérelmet benyújtani.

A külföldben meghatározott helységben lakhatott, az állandó lakhely megváltoztatásához az engedélyt kiállító hatóság hozzájárulása kellett, miközben a belügyminiszter a lakhatásról szóló engedélyt bármikor visszavonhatta. A rendelet szerint a magyar illetékes belügyi hatóságok a külföldiek kiutazásának idejéről is tájékozódni kívántak. A 14 nappal rövidebb ideig hazánkban tartózkodónak „kiutazása időpontját kiutazása előtt legalább 24 órával előbb” köteles volt bejelenteni. A 14 napnál hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó az ország területét csak kiutazási engedéllyel hagyhatta el.

A külföldit és annak befogadját a *bejelentési kötelezettség szabályainak elmulasztása* esetén 100 forintig büntethették, az azonban, aki a külföldi bejelentkezésére vonatkozó szabályokat a hatóság felszólítása ellenére ismételten megsértette, *büntettet követett el* és 6 hónapig terjedő börtönnel volt büntethető. Az a külföldi pedig, aki az ország területén érvényes engedély nélkül vagy nem a tartózkodási engedélyben feltüntetett helyen lakott, 2 évig terjedhető börtönnel volt büntethető.⁴

A lefojtott, alig szivárgó migrációs mozgalom (ki- és bevándorlás) közvetlenül az 1956-os forradalom előtt, a forradalom idején és annak leverése után szinte robbanásszerűen megnőtt. A legfelsőbb politikai vezetés az ismert rendkívül nagy embervesztéseket először kegyelmi rendeletek kiadásával próbálta csökkenteni, majd a haza nem térők bejelentési kötelezettségével, az összes vagyontárgyak zár alá vételével, állami tulajdonba vételével, a hazatérésről való lemondást, az elriasztást is, de „az egyéni elbírálás” lehetőségével részben a visszavándorolni szándékozók számára a büntetlenség reményét is megfogalmazták.⁵

Az 1/1958. (I.15.) BM számú rendelet kimondotta az említett 1954. évi minisztertanácsi rendelethez kapcsolódóan a *külföldiek be- és kijelentkezési kötelezettségének* részletezésével foglalkozik. Valószínűleg a turistaforgalom növekedésével összefüggésben részben enyhülnek, ugyanakkor a belpolitikai és a nemzetközi helyzet feszültségeivel magyarázhatóan szigorodnak is a külföldiek be- és kijelentkezési kötelezettségei. Korra és nemre való tekintet nélkül az ország területén tartózkodóknak kötelező volt a be- és kijelentkezés teljesítése. A korlátozás *enyhítését jelentette*, hogy kivételt kaptak ez alól „az ország területén csoportos utazás keretében *turisztikai* célból tartózkodó személyek”. A külföldinek utazási szándékát „a beutazást követő és az elutazás előtti 24 órán belül be kellett jelenteni”. A külföldi állampolgárnak a bejelentéskor be kellett mutatni lakhatási vagy tartózkodási engedélyét, útlevelét, személyi okmányait (születési bizonyítványt, házasságlevél), az állampolgárságát igazoló okmányt (külföldi állampolgársági bizonyítványt), elbocsátási okiratot, örökbefogadási okiratot, valamint be kellett nyújtani két darab igazolványképet. A 24 órás határidőt be kellett tartani, a lakásváltozások esetén határövezetbe történő beutazáshoz, ezen kívül bejelentkezéshez az illetékes KEOKH szerv engedélye is szükséges volt. Szigorú rendeletben a korábbiaknál részletesebben írták elő a külföldieknek szállást adó kötelezettségét is. Az olyan külföldit, akinek tartózkodási engedélyébe belejavitottak és a bejegyzések hiányosak voltak, elszállásolni nem volt szabad, az illetékest a KEOKH szervezethez kellett irányítani.⁶

A rendkívül bürokratikus intézkedések alól 1960-ban a belügyminiszter módosító rendelete *mentesítette* „a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, az Albán-, a Bolgár-, a Kínai-, a Lengyel-, a Mongol-, a Román-, a Vietnámi Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Koreai Demokratikus Köztársaság és Csehszlovák Köztársaság azon állampolgárait, akik 30 napot meg nem haladó időtartamig kívántak az ország területén tartózkodni”⁷

Az említett 1958-ban megjelent B.M. rendelet újabb módosítására 1961-ben került sor. A módosítás a külföldiek *magyarországi tartózkodását könnyítette* meg azáltal, hogy a „be- és kijelentkezéseket Budapesten a kerületi rendőrkapitányságnál, vidéken a városi (járási) rendőrkapitányságoknál, a községekben a területileg illetékes rendőrőrsön is el lehetett intézni”⁸.

A jelentéktelen, de jellemző jelzett rendelkezéseken kívül az 1954. évi 17/1954. (III.10) számú MT rendeletre igazán a kormány 24/1966. (IX.25.) és az azt végrehajtó belügyminiszteri 4/1966. (IX.25.) számú rendelete épül. Az újabb rendeletek az eddig tárgyalt rendeleteket eltörölték és a külföldiek be- és kiutazásáról, valamint az ország területén való tartózkodásukról változásokat hoztak. A *kormányrendelet változást hozott* többek között azáltal is, hogy az 1954-es rendeletben szereplő külföldről adott definíció az önkényes intézkedésre módot adó „*kétes és vitás állampolgárság*” megfogalmazás az újabb jogszabályba nem került be. A rendelet egyértelműen kimondja, hogy „külföldi az, aki más ország állampolgára vagy hontalan”.

Az ország területére történő be- és átutazás tekintetében a kormány által megfogalmazott előírások *lényege megegyezik* a már részletezett 1954. évi minisztertanácsi rendelettel, de nem szerepel benne az a korábbi követelmény, hogy „a külföldi megérkezéstől 24 órán belül jelentkezni köteles a KEOKH-nál, illetve vidéken az illetékes rendőrkapitányságnál.” Az az előírás is hiányzik, mely szerint „a külföldi csak az engedélyben meghatározott helységben lakhat”. Míg a korábbi rendelkezés szerint csak a lakhatási engedéllyel rendelkező léphetett munkaviszonyba, az újabb kormányrendelet szerint a Belügyminisztérium külön engedélyével, a végrehajtási utasítás szerint vidéken a rendőrkapitányság engedélyével – a tartózkodási engedéllyel (14 naptól 6 hónapig) – az itt tartózkodó jogosult volt munkát vállalni.

A tárgyalt időszakban teljesen *új fogalomként jelent meg* „a letelepedés az ország területén”. Letelepedési engedélyt a Belügyminisztérium adhatott ki, de kérelmet az illetékes külképviseleti szerveknél kellett benyújtani. A letelepedés engedélyezése esetén a külföldit lakhatási engedéllyel kellett ellátni. Ugyanakkor nem engedélyezték a külföldi letelepedést, ha megélhetése és lakhatása nem volt biztosítva. A végrehajtási rendelet szerint ez azt jelentette, hogy a befogadó magyar állampolgárnak a hatóság előtt eltartási nyilatkozatot vagy megélhetést igazoló egyéb okiratot kellett beadni.

A külföldi bejelentkezésére vonatkozó szabályok megsértőire a „büntett” elkövetése helyett „szabálysértés” elkövetésének megfelelően nem börtönt, hanem pénzbüntetést lehetett kiróni.⁹

A belügyminiszter a kormányrendelet végrehajtására a 4/1966. (IX.25.) számú végrehajtási rendeletet adta ki. A rendeletről az eddig nem pontosan jelölt új változásokat, utasításokat kívánjuk aláhúzni.

A külföldiek be- és kiutazásával, valamint az ország területén való tartózkodásával kapcsolatos feladatokat a BM hivatala (a KEOKH) és a területileg illetékes megyei rendőr-főkapitányságok látták el. Azoknak az országoknak az állampolgárai, amelyekkel Magyarország vízummentes egyezményt kötött, az országhatárt vízum nélkül lép-

hették át, az ország területén 30 napig külön engedély nélkül tartózkodhattak és ez idő alatt bejelentkezési kötelezettségük nem volt.

Változott a tartózkodásra jogosító engedélyek érvényességi *időtartama*. A korábbi *ideiglenes tartózkodási engedélyt* (14 nap), az újabb rendelkezés szerint meghatározott időre, de legfeljebb 30 napra; a *tartózkodási engedélyt* a korábbi 14 naptól 6 hónapig helyett meghatározott időre, de legfeljebb 1 évre; a *lakhatási engedélyt* a korábbi 6 hónapnál hosszabb meghatározott idő helyett 1 évet meghaladó meghatározott időre vagy visszavonásig érvényes ideig adták ki.

A korábbi már említett igen szigorú be- és kijelentkezési kötelezettség helyett csupán ez áll: „Az ország területén állandó vagy ideiglenes jelleggel tartózkodó külföldi a lakás be- és kijelentésére köteles.” Mindkét esetben a teljesítést a városi, kerületi, járási illetve rendőrszén kellett intézni személyesen. Az illetékes ügyintézőknek szállodában, turistaházban, turistaszálláson, üdülőkben a külföldit nyilvántartó könyvbe kellett bejegyezni, illetve kötelesek voltak be- és kijelentőlapot kiállítani és azokat naponta a KEOKH-nak megküldeni. Továbbra is érvényes maradt az 1958-as rendelkezésnek az a paragrafusa, mely szerint „azt a külföldit, akinek úti okmányában vagy tartózkodásra jogosító engedélyében a bejegyzések hiányosak vagy javítottak, elszállásolni illetve bevagy kijelenteni” nem volt szabad, a KEOKH-hoz illetve a megyei rendőr főkapitánysághoz kellett irányítani.¹⁰

Az elmondottakból, úgy gondoljuk, kitűnik, hogy az 1966-ban kiadott rendeletek az 1954-ben létrehozott, a külföldiek be- és kiutazásáról és az ország területén való tartózkodásáról szóló végrehajtási rendeletre épülnek. Azt részben megismétlik, a kirívóan diktatórikus vagy a félremagyarázható paragrafusokat pontosítják, finomítják vagy elhagyják. A módosítások a növekvő turistaforgalommal, bizonyos ésszerűsítéssel függték össze, amelyek a rendszer lényegét nem érintették, a diktatórikus rendszer elképzelt fennmaradását szolgálták ugyanúgy, mint azt a külső vándorlást meghatározó jogszabályok változásaival kapcsolatban a jegyzetekben korábban már hivatkozott tanulmányunkban is jeleztük.

Az 1950-es és 1960-as években mindenféle ki- és beutazás irányelveinek meghatározásában közvetlen szerepe volt az MSZMP politikai bizottságának. A magyar kormány nemzetközi utasforgalommal kapcsolatos politikáját alapvetően meghatározta a Varsói Szerződéshez való tartozásunk, melynek keretében a nemzetközi utazásokat, a ki- és bevándorlást igen fontos politikai, biztonsági kérdésként kezelték.¹¹ Az említett rendeletek jelentéktelen módosításokkal lényegében 1982-ig meghatározták a külföldiek Magyarországi tartózkodását.¹² Ez azt jelentette, hogy „a szocialista országok között egyeztetett politika szigorú idegenrendészeti keretek közé szorította azoknak a törekvéseit, akik letelepedési szándékkal érkeztek az országba”.¹³

Az említett idegenrendészet szigora ellenére az egész országra kiterjedően és regionális vonatkozásban 1975 után, a szakirodalmi jelzésekhez kapcsolódóan, *jelentős számú adatot tudunk felhozni a letelepedésre*. Ennek „elvi” hátterét – ezt „Bevándorlás a volt Szovjetunióból Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe” c. tanulmányunkban, a bevándorlás elemzése során jeleztük – összefüggésbe hoztuk az *európai biztonsági és együttműködési konferencia záródokumentumának aláírásával és az utótalálkozókkal*.¹⁴

1975. július 30. és augusztus 1-je között Helsinkiben a Finlandia palotában a II. világháború után először Európa 33 államának, valamint az Egyesült Államoknak és Kanadának a legfőbb vezetői ültek össze (államfők, pártfőtítkárok), és augusztus 1-jén írták alá a záródokumentumot.

Tíz alapelvet, köztük a „3. kosárban” az emberi jogok kérdését tárgyalták meg. Az alapelvek megfogalmazásával „a meglévő helyzetet ismerték el, de megnyitották a lehetőséget, az utat a két „fél-Európa” közötti kapcsolatok szélesítéséhez”. Ennek ellenére, hogy a Szovjetunió az emberi jogok kérdésében hajthatatlan volt, a belügyekbe való beavatkozásnak tekintette, 1980-ban a madridi találkozón az emberi jogok rendelkezései iránti elkötelezettséget írásban fogalmazták meg. (Személyek, információk és a gondolat szabad áramlása, a határok átjárhatóságának kérdései, a személyek szabad mozgása).

Rendelkeztek a családok újraegyesítéséről, illetve a házasságkötésre vonatkozó kérelmek elbírálásáról, kimondva, hogy ezekre az illetékes hatóság köteles választ adni legkésőbb a benyújtástól számított 6 hónapon belül. Ezzel az eljárásokat jelentősen könnyítették. A madridi dokumentumban az előbbiektől eltekintve tárgyalták a személyes (pl. rokonlátogatás), illetve szakmai okok miatti ideiglenes tartózkodás eseteit. A cél az volt, hogy megkönnyítsék a ki- és belépést, továbbá rugalmassá tegyék a külföldre távozásokra vonatkozó intézkedéseket. A Szovjetunió a külföldre való távozást szabályozó rendeleteket titokban tartotta és a lehetséges formális eszközökkel akadályozta a szabad mozgást, főleg a kivándorlást.¹⁵ Véleményünk szerint azonban a helsinki folyamat következményeként a ki- és bevándorlás az említésre kerülő szigorú rendeletek ellenére még a rendszerváltás előtt utat, vagy legalábbis rést tört magának. Valószínű, hogy ehhez hozzájárult a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának az Elnöki Tanács által az Egyesült Nemzetek főtitkárnál 1974-ben történő letétbe helyezése, majd az Egyezségokmány 1976. március 23-án történő *hatályba lépése*.¹⁶ Jelentős fordulat következett be a Helsinkiben megindult folyamatban is. 1986-ban a bécsi találkozón Szovjetunió elismerte a nyilvánosság, a demokratizálódás és az emberi jogok tiszteletének elvét. A Szovjetunió külügyminisztere kijelentette, hogy „kész megváltoztatni politikáját a családegyesítéssel és az eltérő nemzetiségűek házasságával kapcsolatban”.¹⁷

Említettük, hogy az 1966-ban kiadott rendeletek 1982-ig alapjaiban meghatározták a *külföldiek beutazását, letelepedését, mozgásuk lehetőségét*. Az 1982. évi 19. számú törvényerejű rendelet és a külföldiek magyarországi tartózkodását meghatározó végrehajtást szolgáló 7/1982. (VIII.26.) BM rendelet *szelleme nem különbözik* a tárgykörben eddig vizsgált rendeletek említett nemzetközi politikai helyzet által és specifikusan behatárolt célok szolgálatától. Ugyanakkor az új jogszabályokból nemcsak a meghatározott helyzet, hanem – a helsinki folyamat megegyezései során alkalmazott szóhasználat szerint – az *előrelépésnek tekinthető konkrét célok is kimutathatók*.

Az Elnöki Tanács 1982. évi törvényerejű rendeletében a „külföldi” meghatározása tovább egyszerűsödött, mely szerint „külföldi az, aki nem magyar állampolgár”.

A végrehajtási utasítás szerint a külföldiek magyarországi tartózkodásával kapcsolatos ügyeket a belügyminisztériumhoz tartozó hivatal (KEOKH), a megyei (budapesti) rendőr-főkapitányságokon kívül a járási, a városi, a budapesti kerületi kapitányságok, továbbá a vízumkiadásra feljogosított szervek intézték. A vízumkiadó szervek körét kiszélesítették: a KEOKH-on és a külügyminisztériumon kívül ez a jogkör megillette a rendőr főkapitányságot, a határőrséget és a közúti, légi és a dunai határátkelőhelyeket is. Az 1/1987. (IX.8.) BM rendelet módosítása szerint „a KEOKH jogosult a külföldiek magyarországi tartózkodásával kapcsolatos bármely ügyben eljárni”.¹⁸ A törvényerejű rendelet szerint külföldi csak állampolgárságot és személyazonosságot igazoló érvényes úti okmánnal (útlevéllel) valamint az illetékes magyar hatóság által kiadott érvényes

vízummal, a kijelölt határátkelőhelyen léphette át a magyar államhatárt. (Kivéve azoknak az országoknak állampolgárait, mely országokkal vízummentes egyezményt kötött Magyarország.) A belügyminiszteri rendelet szerint: „A vízum hivatalos vagy magánutazásra (turizmus, látogatás, üdülés, gyógykezelés) volt váltható.” A vízumot egyszeri vagy többszöri beutazásra, átutazásra és tartózkodásra lehetett felhasználni.

A Magyarországon való *tartózkodásra jogosító engedélyek*, melyek jelentősen módosultak, három típusra oszthatók:

- a) vízum meghatározott időre, de legfeljebb 30 napra, mely 1 évig meghosszabbítható volt,
- b) tartózkodási engedély 1 évet meghaladó tartózkodásra,
- c) állandó tartózkodásra jogosító személyi igazolvány letelepedett külföldi részére.

A törvényerejű kormányrendelet az állandó tartózkodásra jogosító személyi igazolványról – valószínűleg az említett helsinki értekezlet és folyamatának eredményeként, valamint a magyar nemzetiségű lakosság Erdélyből és Kárpátaljáról meginduló bevándorlásának következményeként – így fogalmaz: „külföldi a Magyar Népköztársaságban *családegyesítés*i vagy egyéb méltánylást érdemlő okból letelepedési engedélyt kaphat.”

Minden bizonnyal az utalásokban jelzett bevándorlás megindulásával függött össze a belügyminiszteri rendeletnek a tartózkodás meghosszabbítására vonatkozó 11. paragrafusa. A tartózkodás idejét meghosszabbíthatta a rendőrkapitányság egy alkalommal, legfeljebb 30 napra. (Az 1987-es módosítás alapján meghatározott időn túl is.) A rendőrkapitányság egy alkalommal, legfeljebb a beutazástól számított 1 évig (1987-es módosítás szerint több alkalommal, legfeljebb a beutazástól egy évig). A KEOKH pedig a tartózkodás idejét meghatározhatta a meghatározott időn, vagyis egy éven túl is.

A fentiekkel (a bevándorlással) szoros összefüggésben rendelkezett a belügyminiszter a letelepedés előkészítéséről is. A letelepedési célú vízumkérelmet a KEOKH vezetője bírálta el, melyet illetékes külképviseleti szerveknél kellett benyújtani. A kérelemhez csatolni kellett a már korábban emlegetett személyi okmányokon kívül „a befogadó magyar állampolgárnak a hatóság előtt tett eltartási nyilatkozatát, illetve a külföldi magyarországi lakását és megélhetését igazoló okiratot.” Ezen kívül szükséges volt még „a külföldi hazai hatóságának előzetes engedélye és nyilatkozata arról, hogy a kérelmezőt legalább 3 évig érvényes visszautazásra is jogosító útlevéllel látja el.”

Kétségtelenül a szomszédos országokban élő magyar lakosság *bevándorlását segítette* elő, hogy a letelepedési kérelemhez felsorolt iratok csatolása alól a KEOKH vezetője felmentést adhatott. Letelepedés iránti kérelmet azonban az a külföldi nyújthatott be, aki ebből a célból kapott vízumot illetve tartózkodási engedélyt és legalább 2 évig Magyarországon tartózkodott.

A külföldiek munkavállalásának lehetőségét segítette az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnökének 1/1984. (I.1.) számú rendelkezése, mely egyenesen azt mondja ki, hogy nincs szükség munkavállalási engedélyre, ha a külföldi a Magyarországon letelepedett személyi igazolványával, „vagy a letelepedés előkészítése céljából kapott tartózkodási engedéllyel rendelkezik. Ezek alapján munkakönyvet is ki lehet állítani”.

Az 1987. évi belügyminiszteri 1/1987. (IX.8.) számú módosító rendelkezés lényegében – mint jeleztük – a tartózkodási engedélyek meghosszabbításának idejét teszik lehetővé, az eljárásokat könnyebbé.¹⁹

Az 1980-as évek végén az Erdélyből és Kárpátaljáról Magyarországra – s e tárgykörben vizsgálódásunk területére, az ország északkeleti megyéibe is – irányuló egyre nagyobb elvándorlás, menekülés, szükségessé tették a magyar kormány segítségét. A

menekültek, a bevándorlók segítségét szolgálta, hogy a Minisztertanács 49/1988. (VI.28.) MT számú rendelete a hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó külföldiek pénzügyi támogatására, beilleszkedésük segítésére *Letelepedési Alapot* hozott létre. Az Alap terhére azok a külföldiek részesülhettek támogatásban, akik 1988. január 1-jét követően – kivételesen indokolt esetben 1987-ben – kaptak magyarországi tartózkodásra vagy letelepedésre jogosító engedélyt.

Az Alap forrása az állami költségvetés volt. Az állami támogatás összege 1988-ban 300 millió forintot tett ki. Ehhez magánszemélyek és jogi személyek befizetéseikkel járulhattak hozzá.

Az Alapot fel lehetett használni szálláshelyek létesítésére, bölcsődei, óvodai és iskolai elhelyezések költségének átvállalására, társadalombiztosítási ellátásra, szociális segélyekre, egyszeri letelepedési segély nyújtására, lakásszerzéshez és más célokra.²⁰

A következő évben a Minisztertanács 64/1989. (VI.30.) MT számú, a menekülteket befogadó állomásról szóló rendelete már csak azt emeli ki, hogy az Alap felhasználható „befogadó állomások, átmeneti szállások létesítésére, fenntartására”.

Az ilyen állomás feladata, hogy a menedéket kérő nem magyar állampolgárok számára ideiglenes ellátást és elhelyezést nyújt. Beilleszkedésükhöz adja meg a legszükségesebb anyagi és más támogatásokat. Elő kell segítenie a 3. államba távozni akarók foglalkoztatását itt-tartózkodásuk idején.

Az állomás önálló, maradványérdekeltségű rendszerben működő költségvetési intézmény, létesítéséről, megszüntetéséről a belügyminiszter dönt. Az éves költségvetését, a Letelepedési Alap irányítását a Belügyminisztérium látja el, a szakirányítást az érintett minisztériumok országos hatáskörű szervei végzik.

Az állomás feladatainak megoldásában együttműködik a helyi, fővárosi, megyei tanácsokkal, a Magyar Vöröskereszt területi szerveivel, az egyházak kijelölt képviselőivel, szükség esetén a Külügyminisztériummal.²¹

Jogsabályok közvetlenül a rendszerváltás előtt és a rendszerváltás után

A *bevándorlás, a menekültügy kérdéskörében jelentős előrelépés történt* azáltal, hogy Magyarország még a rendszerváltás előtt *csatlakozott* a menekültügy rendezését célzó legátfogóbb dokumentum, az 1950. július 28-án az ENSZ tagállamai többségének meghatalmazottai által elfogadott és 1954. április 22-én hatályba lépett *Genfi Egyezményhez*, illetve az ezt kiegészítő 1967. január 31-én létrejött *New York-i jegyzőkönyvhöz*. Kihirdetése az 1989. évi 15. törvényerejű rendelettel történt.²² Ezt követte a *menekültként* elismert személyek *jogállásáról* az Elnöki Tanács 1989. évi 19. számú törvényerejű rendelete, melyhez a Minisztertanács 101/1989. (IX.28.) MT számú rendelete kapcsolódik.

A menekültként elismert személyek jogállásáról az Elnöki Tanács elrendelte, hogy a menekültként elismert személyt a jogsabályok alkalmazása szempontjából magyar állampolgárnak kell tekinteni azzal az eltéréssel, hogy nem illeti meg választójog, nem terheli hadkötelezettség, nem tölthet be olyan munkakört, melyet a jogsabály magyar állampolgársághoz köt. Ugyanakkor kérelmére az illetékes rendőrkapitányság ellátja az Egyezményben meghatározott kétnyelvű útiokmánnyal, jogosult díjmentes nyelvoktatásban való részvételre, „honosítási kérelménél a menekültként való elismerésének tényét rendkívüli körülményként kell értékelni”.

A menekültként való elismerésről szóló minisztertanácsi rendeletből az alábbiak kiemelését tartjuk szükségesnek. A menekültként való elismerését kérő (kérelmező) a határátlépést követő legrövidebb időn, legfeljebb 72 órán belül köteles a rendőrség, illetőleg a határőrség szervei előtt nyilatkozni arról, hogy menekültként való elismerésért kíván folyamodni, vagy a menekülteket befogadó állomáson illetőleg a budapesti, valamint a Csongrád Megyei és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Rendőrkapitányságon jelentkezni. Nyilatkozattétel után a kérelmezőt a rendőrség illetve a határőrség szervei az illetőségi állomásra irányítják és számára ingyenes utazásra jogosító igazolványt állítanak ki. A kérelmező az állomásra érkezéstől számított 72 órán belül nyújtja be menekültként való elismerés iránti kérelmét.

A menekültként való elismerés kérdésében első fokon a Belügyminisztérium Menekültügyi Hivatalának (Hivatal) a befogadó állomáson illetőleg az ügyben felsorolt rendőrkapitányságokon működő helyi szervei járnak el. A kérelmező az állomáson tartózkodás idejére személyazonosságát igazoló okmányt kap, amely jogosít az országban való tartózkodásra, az állomási szolgáltatások díjtalan igénybevételére.

A menekültként való elismerési kérelemre 30 napon belül határozatot kell hozni. Annak megtagadása esetén 5 napon belül fellebbezésnek van helye. Az elsőfokú határozat ellen benyújtott fellebbezésről a Hivatal dönt, a másodfokú hatósági határozat ellen bírósági felülvizsgálatot lehet kérni, ez esetben a bíróság nem peres eljárásban határoz.

A migráció kérdésköreiben a jogszabályok változásainak a rendszerváltás előtt kezdődő új szakaszát igazán az Elnöki Tanács 1987. évi 25. számú rendeletével vezethetjük be. Az említett törvényerejű rendelet 1. paragrafusa az állampolgárok alapvető jogának tekinti a külföldre utazást, amely csak kivételesen korlátozható. Teljesen új lehetőséget biztosít a rendelet az útlevelelhatóság által kiállított útlevel felhasználásáról, mely szerint „érvényes útlevel a világ több országába többszöri utazásra jogosít”.²³

A vizsgált témakörben a rendszerváltás előtti *jogszabályok változásait* a ki- és bevándorlásról megalkotott *1989. évi XXIX. törvény tetőzte be*, melyet az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányával összhangban fogadott el az országgyűlés.

A törvényjavaslat indoklásában kimondja, hogy a kivándorlást a hatályos jogszabályozás ellenében nem kérelmezni, hanem csak bejelenteni kell. A javaslat szerint – az Egyezségokmánnyal összhangban – a külföldön élő magyar állampolgár érvényes magyar útlevelel külön engedély nélkül bármikor hazatérhet. A bevándorlási törvényjavaslatból azt hangsúlyozzák, hogy a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a letelepedési célú beutazás vízumhoz kötött. Az ilyen beutazásokra a vízummentességi egyezmények sem vonatkoznak.

A megalkotott 1989. évi XXIX. törvény az említett törvényjavaslatokra épül. Az alapvető rendelkezésekben a törvény kimondja, hogy „a magyar állampolgár alapvető joga, hogy lakóhelyét szabadon megválassza, Magyarországról kivándoroljon, és oda visszatérjen. E jogok csak kivételesen, az e törvényben meghatározott esetekben korlátozhatók”. Az általános indoklás ehhez azt teszi hozzá, hogy jogrendszerünk e kérdéseket szabályozó normái nincsenek megfelelően összehangolva az „Egyezségokmány szabályaival, a korlátozó rendelkezések köre szélesebb a megengedhetőnél. Ez számos problémát okoz az állam és az állampolgár kapcsolatában, a nemzetközi kapcsolatokban. Sürgős tehát a nemzetközi jogi és a belső jogi kötelezettségeink összehangolása törvényi szinten”.²⁴ A korlátozásokat, a feltételeket, a szükséges okiratok benyújtásának követelményeit törvényes keretbe foglalva a kivándorlásnál, a hazautazásnál és a be-

vándorlásnál egyaránt megfogalmazza a törvény. A végrehajtására kiadott 12/1989. (XII.29.) BM rendelet konkrét jogszabályai a jogállamiság kiépítésének fontos állomását jelzik.²⁵

A külső taszító erők és a Magyarországon végbemenő demokratikus jogállamiság felé mutató jogszabályok és azok változásai – melyeket szintén említettünk – jelentősen megnövelték a szomszédos államokban élő magyar nemzetiségűek Magyarországra irányuló bevándorlását, különösen Erdélyből, Kárpátaljáról és Jugoszláviából.²⁶ A szinte tömeges méretű, menekülés jellegű bevándorlás, a belső társadalmi változások szervezeti intézkedéseket, újabb jogi szabályozást követeltek meg. A már jelzett intézményeken kívül így került sor a Belügyminisztérium felügyelete alatt a *Menekültügyi Hivatal majd a Menekültügyi és Migrációs Hivatal* (továbbiakban Hivatal) felállítására, a 43/1993. (III.3.) számú kormányrendelet alapján. A Hivatal a belügyminiszter feladat- és hatáskörében működő központi államigazgatási, önálló gazdálkodási jogkörű költségvetési szerv, székhelye Budapest. A menekülteket befogadó állomást a Menekültügyi és Migrációs Hivatal közreműködésével a belügyminiszter címzetes államtitkár útján irányítja, és főigazgató vezeti.²⁷

Az 1989-ben alkotott jogszabályokat a *külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és bevándorlásáról* az 1993. évi LXXXVI. törvény és a végrehajtását szolgáló 64/1994. (IV.30.) kormányrendeletet viszi tovább. A törvény életbeléptetésével hatályát veszítette a külföldiek magyarországi tartózkodásáról szóló 1982. évi 19. törvényerejű rendelet, a végrehajtási utasítással pedig a ki- és bevándorlásról szóló 1989. évi XXIX. törvény végrehajtására kiadott 12/1989. (XII.29.) BM rendelet néhány bevándorlással kapcsolatos lényegtelen paragrafusát vált hatálytalanná.

A dolgozat írói úgy vélik, hogy a külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és a bevándorlásról rendelkező 1993. évi LXXXVI. törvény és a végrehajtására kiadott 64/1994. (IV.30.) kormányrendelet alkotóinak a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettség teljesítésével összefüggésben szembe kellett nézniük Magyarország sajátos helyzetével, a belső és külső feltételekkel, azok változásaival, a kérdéskör rendkívül bonyolult összefüggéseivel, az ország érdekeivel.

Általános rendelkezések arról adnak tájékoztatást, hogy a törvény szabályozza a külföldiek magyarországi beutazásával, tartózkodásával és bevándorlásával kapcsolatos ügyekben (a továbbiakban idegenrendészeti ügy) a természetes személyek és szervezetek jogait és kötelezettségeit, a magyar hatóságok feladat- és hatáskörét, valamint az idegenrendészeti eljárások rendjét.

A törvény végrehajtási utasítása az eddigieknél sokkal részletesebben foglalkozik a külföldi beutazáshoz, tartózkodáshoz és kiutazáshoz szükséges feltételekkel, így például az anyagi fedezettel, melyről részben a meghívólevél tájékoztat. A rendelet szerint a meghívólevélnek tartalmaznia kell a meghívó személyazonosító adatait, lakóhelyét, ha a meghívó huzamos tartózkodási engedéllyel rendelkező külföldi, akkor annak tartózkodási helyét, állampolgárságát, hontalan státuszát. A jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet (továbbiakban jogi személy) nevét, székhelyét, a meghívás célját. Tartalmaznia kell továbbá a meghívott külföldi személyazonosító adatait, állampolgárságát, hontalan státuszát, lakóhelyét, a vele együtt utazó kiskorú gyermekei nevét, a kötelezettségvállalás tartalmát, időtartamát, a külföldi részére biztosított szálláshely címét, a rendőrkapitányság hatósági hozzájárulását és a meghívólevél érvényességi idejét. A törvény azt is előírja, hogy a meghívónak írásban kötelezettséget kell vállalni arra, hogy a meghívott külföldi

részére szállást, ellátást biztosít, és kiutazásának, egészségügyi ellátásának költségeit fedezi.

A külföldi ezek után beutazásra illetve tartózkodásra jogosító engedéllyel, vízummal utazhat be. A vízum kiadásának feltételeit a kormányrendelet tovább részletezi, majd az utasítás felsorolja és magyarázza a vízum típusainak lényegét, kiadásának feltételeit, érvényességi idejét. A magáncélú utazásra a beutazás és tartózkodás céljától függően a következő vízumok adhatók ki: turistavízum, látogató, üzleti, munkavállalási, jövedelemszerzési, tanulmányi vagy más tudományos, továbbképzési célú beutazásra jogosító, gyógykezelés céljából történő beutazásra jogosító, átutazó vízum és még több másféle. Külön kiemelve szerepel a bevándorlási vízum. A vízumot a tervezett beutazás és tartózkodás céljára, valamint időtartamára figyelemmel kell kiadni. A vízum rövid ideig, legfeljebb 90 napi tartózkodásra, illetve 90 napnál hosszabb időtartamra tervezett tartózkodás esetén tartózkodási engedély kérelmezéséhez adható ki.

A fent említett törvény és rendelet részletesen foglalkozik a tartózkodási engedélyekkel. A törvény megkülönböztet *ideiglenes tartózkodási engedélyt*, melynél a tervezett tartózkodási időtartam az egy évet nem haladhatja meg, és *huzamos tartózkodási engedélyt*, melynél a tervezett tartózkodási időtartama az egy évet meghaladhatja. Tartózkodási engedélyt az a külföldi kaphat, aki rendelkezik a tartózkodási kérelemre jogosító vízummal és az előírt feltételekkel. (Megélhetést biztosító eszközök, magyarországi lakás, az előírt személyi iratok és más feltételek.)

A tartózkodási engedélyen keresztül vezet a közvetlen út a bevándorláshoz. *Bevándorlási engedélyt az a külföldi kaphat, aki beutazásától számítva legalább 3 éven át megszakítás nélkül jogszerűen Magyarországon tartózkodik.* Magyarországon lakhelye van és megélhetése biztosított. A hároméves tartózkodási időtartam alól *felmentést kaphat az, aki bevándorlását családegyesítési célból családtagként kéri és az, aki magyar állampolgár volt, de állampolgársága megszűnt, vagy akinek felmenője magyar állampolgár volt.* (Családtagnak minősül a házastárs, a kiskorú gyermek, a közös háztartásban eltartott szülő, nagyszülő, eltartott nagykorú gyermek. A végrehajtásról szóló értelmező rendelkezés szerint családtagnak minősülnek a házastárs szülei, a gyermek házastársa és a testvér gyermeke is.)

A jogszabályok külön fejezetekben részletezik a külföldiekre vonatkozó rendészeti szabályokat (beutazási feltételek, szálláshely-bejelentési kötelezettség, ellenőrzés, kiutasítás, idegenrendészeti őrizet, kijelölt helyen (közösségi szállás) való tartózkodás) és a külföldiek adatainak kezelését.

Az 1993. évi LXXXVI. törvényt és a 64/1994. (IV.3.) kormányrendeletet – a külügyminiszterrel, a népjóléti miniszterrel és a pénzügyminiszterrel egyeztetve – lezárja a 9/1994. (IV.30.) BM rendelet.²⁸

A külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és a bevándorlásról alkotott törvény és rendelet végrehajtására kiadott jogszabály tisztázza a hatásköröket és az illetékességet. (Mellékletben táblázatos kimutatásban sorolja fel az ügyekben eljáró közigazgatási hatóságok megnevezését, székhelyét és illetékességi területét. A meghívólevél a vízumügyek részletezése, pontosítása mellett a mellékletekben az előírásnak megfelelő formanyomtatványokat mutat be.) A tartózkodási engedély kiadásának szabályozásához a következő útmutatást találjuk: „A tartózkodási engedély érvényességi idejét a tartózkodás igazolt céljára, tervezett időtartamára és a tartózkodás feltételeit igazoló okmányok, okiratok tartalmára és érvényességére figyelemmel kell meghatá-

rozni.” A huzamos tartózkodási engedély érvényességi ideje a kiállítástól számított 5 évet nem haladhatja meg.

A bevándorlási kérelemről szóló rendelkezés szerint a bevándorlási kérelemnek tartalmaznia kell a kérelmező személyazonosító adatait, állampolgárságát (nemzetiségét), útlevelének adatait, iskolai végzettségét, szakképzettségét, külföldi munkahelyi foglalkozását, lakóhelyét, családi állapotát, házastársa, kiskorú és közös háztartásban eltartott nagykorú gyermekei valamint szülei személyazonosító adatait és állampolgárságát (nemzetiségét), végül a kérelmező magyarországi tartózkodásával kapcsolatos adatokat. Családegyesítés esetén tartalmaznia kell a Magyarországon élő családtag személyazonosító adatait, állampolgárságát (nemzetiségét), lakóhelyét, rokonsági fok megjelölését, a kérelmező korábbi magyar állampolgárságára illetve felmenő magyar állampolgárságára, magyarországi megélhetésére és lakására, előéletére vonatkozó adatokat, a vele együtt bevándorolni szándékozók adatait, részletes önéletrajzát, a bevándorlás indokait, valamint a kérelmező aláírását. A kérelmet mellékletként adott formanyomtatványokon kell benyújtani.

Úgy gondoljuk, hogy a jogszabályban a bevándorlási kérelmekre vonatkozó előírások, az állampolgárság mellett minden esetben a nemzetiség megjelölése, a családegyesítéssel összefüggő kérdések azt igazolják, hogy a szomszédos országokból történő magyar nemzetiségűek bevándorlásának lehetőségeit igyekeznek a magyar állam a mindenkori magyar kormány számára törvényes keretek közt tartani, ugyanakkor segíteni.

A rendelet intézkedik a hatósági orvosi igazolás kérelmezéséről, a beutazási feltételek ellenőrzéséről, a tartózkodási hely bejelentéséről, az ideiglenes tartózkodásra jogosító igazolásról, a külföldiek visszautazásáról, a kiutasításról, az idegenrendészeti őrizetről, a kijelölt helyen való tartózkodásról, a kitoloncolásról és a díjfizetési kötelezettségekről.²⁹

Az eddig elmondottakból a törvények, a rendeletek címének felsorolása nélkül is kitűnik, hogy a magyarországi jogszabályokban – amit jeleztünk –1945-től egészen napjainkig a külföldiek rendszetének szabályozásai, ezek változásai és a be- és kivándorlás kérdéskörei sok területen összekapcsolódnak. Így van ez a témánk befejezéséeként vizsgálódásra kerülő *menedékjogról kiadott 1997. évi CXXXIX. törvény*, és a menekültügyi eljárás részletes szabályozásáról, továbbá a kérelmezők, a menedékesek és a befogadottak okmányairól alkotott 24/1998. (II.18.) kormányrendelet esetében is.

Ahhoz azonban, hogy az utóbb jelzett, a menedékjogról kiadott törvény lényeges összefüggéseire rátérjünk, néhány korábban tárgyalt jogszabályra vissza kell utalni.

Említettük, hogy az 1989. évi 15. számú törvényerejű rendelet kihirdette a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi Genfi Egyezmény, valamint az 1967. évi jegyzőkönyv hatályba lépését. Magyarország azonban földrajzi korlátozásokkal csatlakozott az Egyezményhez, vagyis „Európán kívüli országokból menekült státuszért a magyar hatósághoz nem lehetett folyamodni.”³⁰ Ezért Magyarországon a menedéket kérőknek a következő csoportjait különböztették meg: *konvenció státuszú menekültek* (csak az európai események menekültjeinek biztosított menekült státuszt). De Magyarországon voltak nem európai menekültek is, ezeket a szakirodalom *mandátumos státuszú menekülteknek* nevezi. Ezt a jogot az egyesült nemzetek menekültügyi főbiztosa budapesti képviselője biztosította. A menekültek harmadik típusához a *menedékesek* tartoztak, akik ideiglenes védelmet élveztek. 1991-től a jugoszláviai háborúk miatt menekülteket sorolták ide (szerbek és horvátok közötti és a boszniai-hercegovinai háborúk, valamint a szerbek és albánok közötti háború).

1997-ben az alkotmány módosításával a földrajzi korlátozást feloldották. Eltörölték a nyelvi okokból kiűzöttek kategóriáját. A menekült definícióba ugyanakkor „az üldözéstől való félelmet” is belefoglalták.³¹

Ez utóbbi változásokat is tükrözi a menekültjogról alkotott 1997. évi CXXXIX. törvény. E törvény *menekült*, *menedékes* és *befogadott* státuszt különböztet meg.

- a) *Menekült*: „az a külföldi állampolgár vagy hontalan személy (továbbiakban: külföldi), aki faji illetőleg vallási okok, nemzeti hovatartozás, meghatározott társadalmi csoporthoz tartozás avagy politikai meggyőződése miatti üldözése, az üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága – hontalan esetén szokásos tartózkodási helye – szerinti országon kívül, a Magyar Köztársaság területén tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni, továbbá e személy közvetlen családtagja, feltéve, hogy az érintettet kérelmére a menekültügyi hatóság menekültként elismerte.”
- b) *Menedékes*: „az a külföldi, aki olyan területről érkezett, ahol a tömegesen menekülők csoportjának tagjait a hazájukban dülő külföldi megszállás, háború, polgárháború vagy etnikai összecsapás, illetőleg az emberi jogok tömeges és durva megsértése miatt a Magyar Köztársaság, a Kormány döntése alapján ideiglenes védelemben részesítette és a menekültügyi hatóság menedékesként elismerte.”
- c) Az emberi jogok és az alapvető szabadság védelmét szolgálta a szakirodalomból ismert *befogadott státusz* is, melyet a törvény pontosan definiál. „Befogadott az a külföldi, aki hazájába azért nem küldhető vissza, mert ott halálbüntetésnek, kínzásnak, embertelen vagy megalázó bánásmódnak lenne kitéve, feltéve, hogy a menekültügyi hatóság befogadottként elismerte.”

A menekült, a menedékes és a befogadott *menedékjogot* kap, mely jogcím a Magyarország területén való tartózkodásra, egyidejűleg védelem a visszaküldés, kiutasítás és a kiadatás ellen. Az említett nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettségek teljesítésével lehetőség nyílt a „biztonságos származási ország” és a „biztonságos harmadik ország” jogi kategóriák átvételére.

A *biztonságos származási ország* „annak a menekültkénti elismerést kérő állampolgársága szerinti országra irányuló vélelem, amely szerint ez az ország a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, a Genfi Egyezményt, a kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmódok elleni nemzetközi egyezményt, továbbá az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt egyezményt alkalmazza, illetőleg a jogrend jellemzői és a törvényesség garanciái miatt nem állhat fenn a nemzeti hovatartozás, meghatározott társadalmi csoporthoz tartozás, politikai meggyőződés, faji, vallási okból való üldözés, kínzás, embertelen, illetőleg megalázó bánásmód veszélye, és amely ország lehetővé teszi független nemzeti és nemzetközi szervezetek számára az emberi jogok érvényesülésének ellenőrzését és felülvizsgálatát.”

Biztonságos harmadik ország: „mely a kérelmezőre nézve megfelel a biztonságos származási országot jellemző feltételeknek, és ahol a külföldi a Magyar Köztársaság területére érkezése előtt úgy tartózkodott, letelepedett, átutazott vagy továbbutazott, hogy reá nézve, kérelmére a Genfi Egyezmény alkalmazhatóságát elismerték, vagy az elismerés iránti kérelem benyújtására megvolt a lehetősége, de azzal nem élt; feltéve hogy ezen ország jogszabályai szerint a külföldi nem küldhető vissza abba az országba,

amelyben az üldözésnek, kínzásnak, embertelen illetőleg megalázó bánásmódnak lenne kitéve.”

A törvény a fenti kategóriákhoz sorolja még a *menedékjogot*. A menedékjog jogcím a Magyar Köztársaság területén való tartózkodásra, egyidejűleg védelem a visszaküldés, a kiutasítás és a kiadatás ellen.

A törvény foglalkozik azzal is, hogy milyen oknál fogva kell vagy lehet megtagadni a menekültkénti elismerést, illetve milyen esetben szűnik meg vagy kell visszavonni a menekült jogállást.

A menedékeskénti elismerés és az el nem ismerés, a menedékes jogállás megszerzése is részletesen szabályozott. Ugyanez mondható el a külföldi befogadotti elismeréséről és a befogadás megtagadásáról. Külön fejezet foglalkozik a menekültkénti elismerést kérő, a menekült, a menedékes és a befogadott jogállásáról.

A *menekült* jogállásáról csupán azt emelnék ki, hogy jogosult meghatározott körben és feltételek szerint ellátásra, díjmentes magyar nyelvoktatásban való részvételre. A *menedékes* jogosult engedély nélküli munkavállalásra, szállásra és ellátásra. A befogadott jogosult a kormányrendeletben foglaltak szerinti ellátásra, külföldiekre vonatkozó általános szabályok szerinti munkavállalásra.

A menekültügy irányítása és szervezeti rendszere fejezetből fontos lehet annak kiemelése, hogy a befogadóállomás irányítását a belügyminiszter a központi menekültügyi szerv útján látja el. A befogadóállomás feladata különösen az, hogy a kérelmezőknek, a menekülteknek, a menedékeseknek és befogadottaknak ellátást és szállást nyújtson, segítse társadalmi beilleszkedésüket, önkéntes hazatérésüket.

Külön fejezetben részletes tájékoztatást lehet kapni menekültügyi eljárásról, az ellátás, a támogatás, a költségviselés rendjéről, valamint az adatkezelés és az adatszolgáltatás fogalmáról, tartalmáról.

A záró rendelkezéseknek nevezett fejezet a menekültként elismert személyek jogállásáról szóló 1989. évi 15. és 19. számú törvényerejű rendeletek, valamint a külföldiek beutazásáról, magyarországi tartózkodásáról és bevándorlásáról szóló 1993. évi LXXXVI. törvény jelentéktelen pontjait hatályon kívül helyezi. Ezek után a szerzők csupán azt tudják mondani, hogy a menedékjogról szóló 1997. évi CXXXIX. törvény az 1989. évi 15. és 19. számú törvényerejű rendeleteket és az 1993. évi LXXXVI. törvényt alapjaiban hatályban tartotta, legfeljebb pontosabbá tette. Mivel nem szól külön a nemzetiségről, a családegyesítésről és bevándorlásról, ezzel a szomszédos országokból valóban bevándorolni vagy továbbvándorolni szándékozó magyar nemzetiségűeket azonos helyzetbe hozta a Magyarországon beilleszkedni nehezen tudó ázsiai, afrikai országok menekültjeivel, menedékesseivel és befogadottaival.

A menekültkénti, a menedékeskénti és a befogadottkénti elismerésre irányuló menekültügyi hatósági eljárás részletes szabályait, a magyarországi tartózkodásra és ellátásra való jogosultságot igazoló okmányok fajtáit a 24/1998. (II.18.) kormányrendelet határozza meg. A rendeletből csupán azt húzzuk alá, hogy a menekültkénti, menedékeskénti illetőleg befogadottkénti elismerésre irányuló eljárás a Menekültügyi és Migrációs Hivatal hatáskörébe tartozik, melynek mai neve *Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal*. A Hivatalhoz előterjesztett kérelemben a menekülést előidéző okok között újra szerepel a nemzeti, a nemzetiségi hovatartozásra való hivatkozás lehetősége.³²

Összegezőként az mondható el, hogy a rendszerváltás után megalkotott törvények, meghozott rendeletek egyaránt igazodnak a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségeink teljesítéséhez, a Magyarországra irányuló bevándorláshoz, azok változásai-

hoz, az ország tényleges helyzetéhez, a mindennapi valóságban jelentkező gondokhoz, a kategóriák pontosításának szükségességéhez. Az 1997-ben a menedéjogról kiadott törvény, az 1998-as rendelet azt is jelzi, hogy az 1980-as és 1990-es évek nagy bevándorlási korszaka lényegében lezárult, és az alig csörgedező bevándorlás helyett előtérbe kerültek az ázsiai, afrikai menekültek, és a gazdasági indítékú kivándorlókval kapcsolatos idegenrendészet, a menekültügy. Emellett jogszabályaink alakításában, végrehajtásában szerepe volt és van az Európai Unió országainak migrációtól elzárkózó politikájának, általában a hazánkra hárított feladatok megoldásának, az Unióba történő belépési szándékunk, törekvéseink kényszerítő hatásának.

JEGYZETEK

* Dolgozatunk az OTKA támogatásával készült. Nyilvántartási szám: T 031965

1. *Szászi Ferenc*: A külső vándorlást meghatározó politika, a jogszabályok változásai és ezek hatásai Magyarországon (1945–1989). In.: Migráció. Tanulmánygyűjtemény II. kötet, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Szerk.: Tóth Pál Péter – Illés Sándor, Bp., 1999. 11–17.
2. *Tóth Pál Péter*: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon, (1988–1994). Püski, Bp., 1997. 33–36.
3. Magyar Közlöny 18. szám, 1954. 33–36.
4. *Szászi Ádám*: Menedékkérők jogvédelme Magyarországon. Szakdolgozat. Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi Jogi Tanszék. A szakdolgozat tanulmányunk jelentős területeinek megírásánál alapul szolgált, a közös munka miatt ezekre külön nem utalunk. Vö.: *Dr. Kiss Attila*: A külföldiek rendészetének szabályozása, Belügyi Szemle, 1999. 1. 4–5.
5. *Szászi Ferenc*: i. m. 12–13.
6. Magyar Közlöny 6. szám, 1958. január 15.
7. 1/1960 (III.27.) BM számú rendelet, Magyar Közlöny 25. szám, 1960. március 27. 139.
8. 3/1961. (VII.30.) BM számú módosító rendelet, Magyar Közlöny 55. szám, 1961. július 30.
9. Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 24/1966. (IX.25.) számú rendelete, Magyar Közlöny 60. szám, 1966. szeptember 25. 561–562.
10. Magyar Közlöny 60. szám, 1966. szeptember 25. 563–565.
11. *Szászi Ferenc*: i. m. 13.
12. *Dr. Kiss Attila*: A külföldiek rendészetének szabályozása. Belügyi Szemle, 1999. 1. 6.
13. *Tóth Pál Péter*: i. m. 38.
14. *Reszler Gábor – Szászi Ferenc*: Bevándorlás a volt Szovjetunióból Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe, 1974–1996. Belügyi Szemle, 1999. 1. szám 50–51.
15. Dunay Pál – Gazdag Ferenc: A Helsinki folyamat: az első húsz év. Tanulmányok és dokumentumok. Bp., 1995. 42–46.
16. 1976. 8. törvényerejű rendelet, Magyar Közlöny 32. szám, 1976. 394–402.
17. *Dunay Pál – Gazdag Ferenc*: i. m. 46.

18. Magyar Közlöny 39. szám, 1987. 756.
19. Magyar Közlöny 53. szám, 1982. 885–886. 887-890; Magyar Közlöny 1. szám, 1984. 6.; Magyar Közlöny 39. szám, 1987. 756–757.
20. A Minisztertanács 49/1988. (VI.28.) számú rendelete a Letelepedési Alapról. Magyar Közlöny 28. szám, 1988. 738-739.; Vö.: *Dr. Tóth Judit*: A magyarországi menedékjogi és intézményi rendszere, *Oltalomkeresők V. évfolyam*, 7–8. szám, 1999. 4.
21. Magyar Közlöny 43. szám, 1989. 772.
22. Magyar Közlöny 60. szám, 1989. 1034–1045.
23. Magyar Közlöny 66. szám, 1989. 1090–1093. Elnöki Tanács 1987. évi 25. számú törvényerejű rendelete, a belügyminiszter 3/1987. (XII.29.) számú, előbbi végrehajtásáról szóló rendelete. Magyar Közlöny 61. szám, 1987. 1459–1462., 1463–1469. Lásd: *Timoránszki Péter*: Gondolatok a menedékügyi törvény alapelveiről, *Rendészeti Szemle*, 4/1992. 12.
24. Magyar Közlöny 71. szám, 1989. 1200–1204.; 99. szám 1989. 1792–1798.; Vö.: *Tóth Pál Péter*: i. m. 42–44.
25. Magyar Közlöny 99. szám, 1989. 1297.
26. *Tóth Pál Péter*: i.m. 41–55.; *Reszler Gábor – Szászi Ferenc*: i. m. 50–60.
27. Magyar Közlöny 25. szám, 1993. 1298–1299.
28. 1993. évi LXXXVI. törvény, Magyar Közlöny 148. szám; 1993. 64/1994. (IV.30.) kormányrendelet, Magyar Közlöny 46. szám, 994.
29. 9/1994. (IV.30.) BM számú rendelet, Magyar Közlöny 46. szám, 1994.
30. 1997. évi CXXXIX. törvény, 24/1998. (II.18.) kormányrendelet, Magyar Közlöny 112. szám, 1997.
31. *Tóth Pál Péter*: i.m. 45.; *Dr. Tóth Judit*: i. m. 5.
32. 24/1998. (II.18.) kormányrendelet, Magyar Közlöny 10. szám, 1998. *Timoránszki Péter*: A menedékjog alkotmányos alapjai, *Magyar Közigazgatás*, 1/1994. 27.

Tárgyszavak:

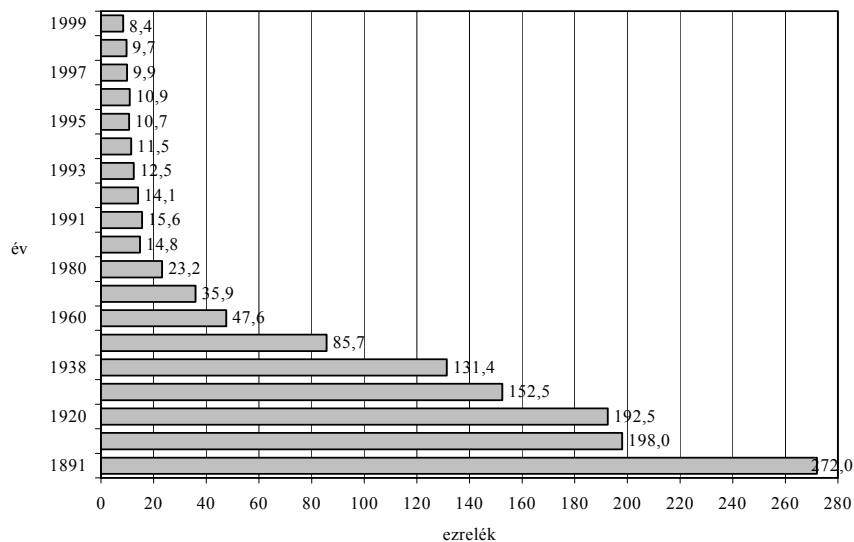
Nemzetközi vándorlás
Jogi szabályozás

**CHANGES IN LEGAL REGULATIONS OF IMMIGRATION IN HUNGARY
(1945–1998)**

A CSECSEMŐHALANDÓSÁG ÉS A TERHESGONDOZÁS TERÜLETI ALAKULÁSA A '90-ES ÉVEKBEN

SZAUER ERZSÉBET

Hazánkban a XX. század folyamán a csecsemőhalálozás folyamatosan és igen nagy mértékben csökkent. A '70-es évek közepére az egy éven aluliak halálozási gyakorisága a két évtizeddel korábbi értéknek a harmadára süllyedt (1948-ban 18 054 csecsemő halt meg, míg 1970-ben 5449, 94,1 ezrelék, ill. 35,9 ezrelék). A fejlődéshez nagymértékben hozzájárult, hogy ebben az időben megváltozott a neonatális, posztneonatális és a perinatális időszak halálozási gyakoriságának relatív súlya. A 70-es évek közepe óta a csecsemőhalandóságot nagyjából a koraszülöttek gyakorisága határozza meg. A csökkenés azóta is folyamatos. 1990-ben az egy éven aluli meghaltak száma majdnem felére csökkent az 1980. évihez képest, 1970-hez viszonyítva pedig 59 százalékkal volt kevesebb, a csökkenés 1970–1999 között évente átlagosan 0,92 ezrelék volt. A hazai csecsemőhalandóságot az utóbbi években mérsékeltbb csökkenés jellemezte. 1999-re a csecsemőhalandóság már 8,4 ezrelékre redukálódott, ez az érték 64 százalékkal alacsonyabb az 1980. évi értéknél, és 43 százalékkal kisebb, mint az 1990-es mutató volt.

I. A csecsemőhalálozás alakulása Magyarországon, 1891–1999 között

Ezer élveszülöttre jutó egy éven aluli meghalt

Infant deaths, infant mortality rate, 1891–1999

Infants deceased under 1 year per 1000 live-born

A csecsemőhalálozás csökkenése mögött nemcsak az újabb gyógymódok, gyógyszerek állnak, hanem az egyre jobban kiterjedő megelőző tevékenység is fontos szerepet játszik. A jelentős javulás a jól szervezett anya- és csecsemővédelemi ellátásnak is köszönhető. A csecsemőhalálozás csökkenésében fontos szerepe van a preventív csecsemővédelem fejlődésének, a terhesgondozás fejlettségi szintjének, valamint a jól működő védőnői hálózatnak. A tanulmány a csecsemőhalandóság és a terhesgondozás összefüggését vizsgálja. A graviditás időtartamát, lefolyását, az élveszületési súlyt számos tényező befolyásolja, de jelen munka a csecsemőhalálozást befolyásoló tényezők közül csak azokat vizsgálja, amelyeket a terhesgondozás pozitívan befolyásolhat.

Csecsemőhalálozási arányszámok nemzetközi összehasonlítása

Csecsemőhalandóságunk a legutóbbi 20 évben számottevően javult. Az előbbieken leírt kedvező tendencia ellenére az európai országok túlnyomó többségében azonban még ma is sokkal kevesebb a csecsemőhalálozás, mint hazánkban. Magyarország a csecsemőmortalitás gyakoriságát tekintve változatlanul a legkedvezőtlenebb adatokkal jellemezhető európai országok közé tartozik (a rendelkezésre álló 25 ország adatai szerint).

A következő táblázat jól szemlélteti a csecsemőhalálozási arányszámok alakulását Európában.

*1. Ezer élveszületésre jutó 1 éven aluli meghalt nemzetközi összehasonlítása
(az 1999. évi adatok szerint rangsorolva)*

*International comparison of infants deceased under one year per 1000 live-born
(determined by data of 1999 year)*

Ország	1970	1980	1990	1999	
Svédország	13,0	6,7	6,0	3,5	(1998)
Finnország	13,9	7,7	6,0	4,2	(1998)
Ausztria	25,4	13,9	7,8	4,4	(1999)
Dánia	14,8	8,8	8,0	4,7	(1998)
Német Demokratikus Közt.	20,3	12,1	7,6		
Német Szövetségi Köztársaság	23,3	14,7	7,4	4,7 ²⁾	(1998)
Franciaország	16,4	10,0	7,5	4,8	(1998)
Svájc	15,4	8,5	6,8	4,8	(1998)
Luxemburg	..	..	..	5,0	(1998)
Csehország	22,9 ¹⁾	16,6 ¹⁾	11,3 ¹⁾	5,2	(1998)
Hollandia	13,2	8,7	7,1	5,2	(1998)
Szlovénia	56,3 ⁴⁾	32,8 ⁴⁾	20,2 ⁴⁾	5,2	(1998)
Olaszország	30,3	14,3	8,6	5,3	(1998)
Belgium	21,8	11,2	7,9	5,6	(1998)
Nagy-Britannia	18,6	12,9	7,9	5,7	(1998)
Spanyolország	29,8	11,1	7,9	5,7	(1998)
Portugália	56,8	38,9	12,1	6,0	(1998)

1. táblázat folytatása

Ország	1970	1980	1990	1999
Írország	20,6	12,4	8,2	6,2 (1998)
Görögország	31,9	18,7	9,7	6,8 (1998)
Magyarország	35,7	23,2	14,8	8,4 (1999)
Szlovákia ¹	22,9 ¹	16,6 ¹	11,3 ¹	8,8 (1998)
Lengyelország	34,3	21,2	16,0	9,5 (1998)
Bulgária	30,5	19,9	14,8	14,4 (1998)
Oroszország	25,7 ³	27,7 ³	22,0 ³	16,5 (1998)
Románia	54,9	31,6	26,9	20,5 (1998)

Forrás: Recent demographic developments in Europe, 1999, Statistics in focus.

Megjegyzés: 1) Csehszlovákia adatai; 2) Egyesített Németország adatai; 3) Szovjetunió adatai; 4) Jugoszlávia adatai.

A csecsemőhalálózást befolyásoló néhány tényező vizsgálata

A csecsemőhalálózások a születés kori súly és terhességi hetek szerint

A csecsemőmortalitás alakulását befolyásoló számtalan faktor közül döntő jelentőségű az újszülött születési súlya, mely alapvetően meghatározza a csecsemő életkilátásait, testi és szellemi fejlődését. A 2500 gramm alatti súllyal születettek életkilátásai ugyanis lényegesen kedvezőtlenebbek, mint az ennél nagyobb súllyal világra jött újszülötteké. A csecsemő kora és súlya határozza meg elsősorban a csecsemőmortalitás mértékét. A kis súllyal születettek aránya igen fontos, mert ők biológiailag gyengébbek, s halálózásuk magasabb a normál születési súllyal születetteknél. Minél magasabb súllyal születik egy gyermek, annál nagyobb az esélye az életben maradásra.

Az egészségügyi statisztikában a csecsemőhalálózás születési súly szerinti vizsgálatakor az élveszülötteknek a születési súly szerint 500 grammonkénti csoportokra való bontása az elfogadott. Az újszülött érettségének feltétele a 2500 gramm vagy annál nagyobb születési súly. Az egy éven aluliak halandóságát nagymértékben befolyásolja a kis súllyal született csecsemők aránya. Magyarországon az élveszületett csecsemők körében az alacsony súllyal világra jöttek száma és aránya az utóbbi évtizedekben az alábbiak szerint alakult.

2. Csecsemőhalálozás születéskori súly szerint
Infant deaths by birth weight

Év	Egy éven aluli meghaltak száma			Egy éven aluli meghaltak megoszlása, %			Ezer megfelelő súlyú élveszülöttre jutó 1 éven aluli meghalt		
	2500 grammon		összesen	2500 grammon		összesen	2500 grammon		összesen
	aluli	felüli		aluli	felüli		aluli	felüli	
1970	3 733	1 716	5 449	68,5	31,5	100,0	229,8	12,7	35,9
1980	2 350	1 093	3 443	68,3	31,7	100,0	152,7	8,2	23,2
1990	1 236	627	1 863	66,3	33,7	100,0	106,1	5,5	14,8
1991	1 351	638	1 989	67,9	32,1	100,0	114,5	5,5	15,6
1992	1 163	551	1 714	67,9	32,1	100,0	106,0	5,0	14,1
1993	908	550	1 458	62,3	37,7	100,0	90,2	5,1	12,5
1994	840	495	1 335	62,9	37,1	100,0	84,3	4,7	11,5
1995	775	420	1 195	64,9	35,1	100,0	84,3	4,1	10,7
1996	741	407	1 148	64,5	35,5	100,0	84,5	4,2	10,9
1997	643	346	989	65,0	35,0	100,0	76,4	3,8	9,9
1998	630	314	944	66,7	33,3	100,0	77,9	3,5	9,7
1999	549	249	798	68,8	31,2	100,0	68,0	2,9	8,4

Forrás: KSH, Demográfiai évkönyv, 1999.

A kis súllyal születettek gyakorisága az eltelt időszakban (1970 óta) csökkenő trendet mutatott. 1990-ben az élveszülöttek 9,3 százaléka született 2500 grammnál kisebb súllyal, ezzel szemben 1980-ban ugyanez az érték 10,8 százalék volt. Ebből a sokaságból származott a csecsemőhalálozások 66,3 százaléka 1990-ben, míg 10 évvel korábban 68,3 százalékot tett ki. Az eltelt időszak alatt a 2500 grammon aluli súllyal meghalt csecsemők száma a 90-es évek adatait vizsgálva 1993-ra egy erőteljes visszaesést, majd mérsékeltebb csökkenő tendenciát mutatott, akár az abszolút számokat, akár az ezer megfelelő súlyú élveszülöttre jutó egy éven aluli meghalt arányszámát tekintjük. 1999-ben az élveszülöttek 8,5 százaléka látott napvilágot 2500 grammnál alacsonyabb súllyal, ami 2,3 százalékpontos csökkenést jelent az 1980-as adathoz képest. Ebből a populációból került ki a csecsemőhalálozások 68,8 százaléka, ez 0,5 százalékpont emelkedést jelent az 1980-as évhez viszonyítva. A 2. táblázatból kiderül, hogy az egy éven aluli meghaltak %-os megoszlásában a 2500 grammnál kisebb súlyú csecsemők aránya 1970–93-ig csökkent, majd 1999-re erősen megnőtt, úgyhogy újra elérte az 1970-es szintet. Ennek oka az lehet, hogy a '90-es évek közepe felé a gazdasági rendszer megváltozott, ami életmód változást is eredményezett. Valószínű, hogy a kis súllyal születettek és a koraszülöttek arányát befolyásolja az anya életmódja (művi vetélésen átesett, alkoholizáló, dohányzó, rossz higiénés viszonyok között élő, munkanélküliség). A 3. táblázat a kis súllyal születettekről ad tájékoztatást az 1999. évi adatok alapján.

3. Kis súllyal született csecsemők megyéenként, 1999
Infants born under 2500 grammes by regions, 1999

Terület (főváros, megye)	Kis súllyal születettek az élveszületés százalékában	Ezer megfelelő kis súllyal élveszületettre jutó egy éven aluli meghalt (ezrelék)
Budapest	7,5	79,9
Bács-Kiskun	8,8	77,3
Baranya	8,0	62,1
Békés	8,2	76,1
Borsod-Abaúj-Zemplén	11,1	48,7
Csongrád	7,3	39,9
Fejér	7,7	118,0
Győr-Moson-Sopron	7,2	60,2
Hajdú-Bihar	8,7	57,7
Heves	8,5	75,4
Jász-Nagykun-Szolnok	9,3	53,5
Komárom-Esztergom	7,3	99,0
Nógrád	10,5	48,5
Pest	7,9	69,5
Somogy	10,8	67,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	9,9	63,0
Tolna	8,2	50,8
Vas	7,6	119,3
Veszprém	8,4	53,0
Zala	7,9	74,5
Országos átlag:	8,5	68,0

A védőnői jelentések a gesztációs idő alapján definiálják a koraszüléseket. A betöltött 37. terhességi hét előtt született újszülötteket tekintik koraszülöttnek. Ezek szerint 1990-ben a szült anyák 8,6 százalékának volt koraszülött gyermeke, a 70-es évek derekán még 10,2 százalékának, a 80-as években pedig 9 százalék körül mozgott a mutató értéke. A mutató értéke fokozatosan csökkent a 90-es évek folyamán. 1999-re 7,1 százalék volt a koraszülött csecsemők aránya. Az országos átlagnál magasabb volt a mutató értéke a vizsgált időszak folyamán Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben.

4. Koraszülések aránya az élveszületések százalékában területenként, 1999
Proportion of premature infants in percentage of live births by region, 1999

Terület (főváros, megye)	Koraszülések aránya az élveszületés százalékában, 1999
Budapest	5,1
Bács-Kiskun	7,0
Baranya	8,0
Békés	7,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	8,5
Csongrád	5,8
Fejér	6,0
Győr-Moson-Sopron	6,2
Hajdú-Bihar	7,4
Heves	8,1
Jász-Nagykun-Szolnok	7,7
Komárom-Esztergom	6,5
Nógrád	8,5
Pest	7,3
Somogy	10,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	8,5
Tolna	7,7
Vas	7,4
Veszprém	6,9
Zala	6,3
Országos átlag	7,1

Ha a 3. és 4. táblázatot összevetjük, akkor feltűnik, hogy azon megyék többségében, ahol az ezer megfelelő kis súllyal élveszületettre jutó egy éven aluli meghaltak aránya átlag alatti (pl. Borsod, Szolnok), ott a koraszülések aránya az átlag fölötti, és fordítva (pl. Budapest, Fejér). A fenti megállapítás pontos magyarázat további mélyebb vizsgálódást igényelne.

Csecsemőhalálozások korcsoport szerint (kiemelve a 0–6 nap közötti halálozásokat)

Napjainkban a csecsemőhalandóság tulajdonképpen a koraszülöttek részarányával összefüggő veleszületett halálokokra vezethető vissza (nagyobb hányaduk a kis súllyal születettek közül kerül ki), s legnagyobb részüket elveszítjük 0–6 nap közötti időszak alatt. Az újszülöttek életében a születést követő első hét a legkritikusabb életszakasz, mivel ebben az időszakban történik a neonatális halálozások több mint háromnegyed része. A 0–6 nap közötti időben meghaltak aránya a vizsgált időszakban a koraszülöttek arányának változásával szoros összefüggésben a 70-es évek közepéig emelkedett, azt követően csökkent. 1970-ben a meghalt csecsemők 68 százalékát tették ki a 0–6 napos korukban meghaltak, ugyanez a mutató 1980-ban közel kétharmad részt tett ki, ami az

1970-es évhez viszonyítva kis mértékű csökkenést jelent. Majd 1990-ben 9 százalékponttal volt alacsonyabb az adat az 1970-es évinél. 1999-re a meghalt csecsemők fele került ki ebből a korcsoportból.

A vizsgált időszak egészét tekintve megállapítható, hogy az első napon történt halálozások gyakorisága erőteljesen redukálódott, míg az 1–6 nap közötti elhalálozások mérsékeltebben csökkentek. 1990-ben a neonatális időszakban következett be a halálozások 73 százaléka. Ebből a 0–6 napot éltek halálozása 59 százalék volt, míg 10 évvel korábban 77 százalék. A csecsemőhalálozáson belül az 1990. évi kétharmados arányról 1999-re 51 százalékra csökkent a 0–6 napot élt csecsemők halálozása. 1999-ben a 0–6 napot éltek halandósága a 28 napon aluli csecsemőmortalitás 77,3 százalékát tette ki.

*5. A 0–6 napot éltek halandósága az összes csecsemőhalálozáshoz viszonyítva, 1999
Mortality of infants who lived 0–6 days in comparison with all infant deaths by region,
1999*

Terület (főváros, megye)	A 0–6 napot éltek halandósága az összes csecsemőhalálozáshoz viszonyítva
Budapest	54,0
Bács-Kiskun	59,1
Baranya	58,6
Békés	50,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	46,1
Csongrád	36,8
Fejér	58,1
Győr-Moson-Sopron	51,9
Hajdú-Bihar	43,2
Heves	51,9
Jász-Nagykun-Szolnok	41,4
Komárom-Esztergom	40,7
Nógrád	25,0
Pest	50,6
Somogy	50,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	45,2
Tolna	53,3
Vas	71,4
Veszprém	77,8
Zala	60,9
Országos átlag	51,3

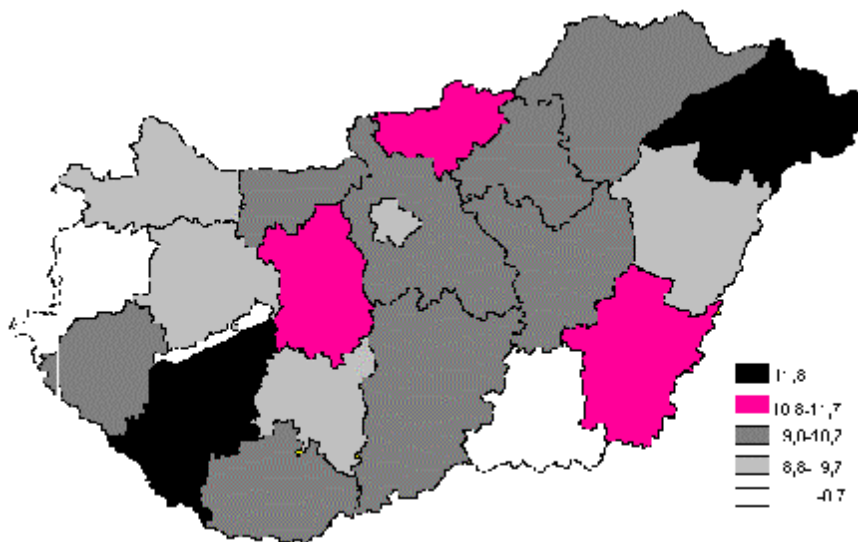
Csecsemőhalálozás az endogén és exogén halálokok szerint

A születést követő 28 napon belül veszítjük el az egy éven aluli meghaltaknak közel héttizedét. A halál oka ebben az életkorban az esetek legnagyobb részében endogén

(veleszületett) betegség. Magyarországon az utóbbi évtizedekben megváltozott az endogén és exogén csecsemőhalálozások aránya. Míg 1960-ban a csecsemőhalálozások 61,8 százalék a veleszületett, 38,2 százalék a szerzett okok miatt következett be. 1970-ben (77,7%) már 15,9 százalépponttal volt magasabb az endogén okozta halálozások száma, mint 1960-ban, az exogén megbetegedések okozta halálozások 38,2%-ról (1960) 22,3%-ra csökkentek 1970-re. 1990-ben a veleszületett halálokok okozták a halálozások 81,5 százalékát, (ami közel 20 százaléppontos emelkedést jelent az 1960-as évi értékhez képest) így a szerzett betegségek 18,5 százalékot tettek ki. A vizsgált időszakban kisebb ingadozásoktól eltekintve nincs változás. 1999-ben az endogén halálokok okozták a halálozások közel 82,6 százalékát, amely közel azonos az 1990-es megoszlással.

Az országos átlagnál magasabb volt az arány Zala megyében (91,3 százalék), további 8 megyében volt 83% feletti az endogén halálokok okozta halálozási arány: Pest; Veszprém; Fejér, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Vas, Csongrád.

II. A csecsemőhalálozási arány megyénként, 1995–1999 évek átlaga
Average number of infants deceased below one year
per 1000 live-born, 1995–1999

Terhesgondozás

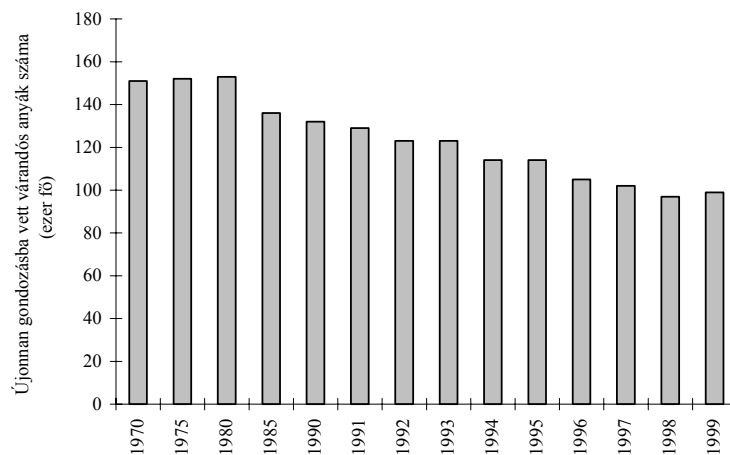
Az 1930-as években indult meg a falvak, tanyak egészségügyi helyzetének javítása. A feladat végzésére a védőnőket jelölték ki, munkájuk azóta bővült. Az egészségügyi prevencióban kitüntetett szerepet játszik a védőnői szolgálat. Amióta a csecsemőhalálozás csökkentésének kulcsa a koraszülött probléma megoldása, azóta a terhesgondozás szerepe jobban előtérbe került.

Meg kellett teremteni a korszerű terhesgondozás feltételeit. A körzeti védőnő munkájának alapelve a megelőzés. Az anya és fejlődő magzata egészségének védelmében a védőnő folyamatos, egyéni és célzott terhesgondozást végez, ennek érdekében a terhest korán, lehetőleg a terhesség 10–12. hetéig gondozásba kell vennie. A látogatásai során a terhes anyákat neveli az egészséges életmódra, helyes táplálkozásra, a személyes és környezeti higiéné szabályainak betartására. A védőnő a gyermek születése után otthonukban látogatja meg a kismamát és a babát. Ezen látogatás alkalmával sokat tud segíteni a szülőknél, különösen az első gyermek esetében, amikor a szülők még tapasztalatlanok.

Az újonnan nyilvántartott várandós anyák

A védőnői jelentésben szereplő újonnan nyilvántartott várandós anyák kifejezés a jelen terhesség ideje alatt az első gondozási tevékenység során nyilvántartásba vettek jelöli. Jelenti a várandós anya első megjelenését a védőnői tanácsadáson, illetve azt az első alkalmat, amikor a védőnő családlátogatás során szerez tudomást a terhességről. 1990-ben az újonnan nyilvántartott terhes anyák száma 134 ezer volt, ez az 1980-as adatnak a 86 százalékéka. A vizsgált időszakban a nyilvántartott várandós anyák száma csökkenő trendet mutatott. 1999-re 99 ezer volt az újonnan nyilvántartásba vett várandós anyák száma, ami 26%-os csökkenést jelent az 1990-es értékhez képest.

A vizsgált időszakban 1999-re az 1990-es évi adatokhoz képest több mint 30 százalékkal csökkent az újonnan nyilvántartásba vett terhes nők száma Bács-Kiskun, Fejér, Nógrád, Pest, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Veszprém, Tolna, és Zala megyében.

III. Az újonnan gondozásba vett várandós anyák számának alakulása 1970–1999

*Number of pregnant women registered newly during the year
1970–1999*

Veszélyeztetett várandósok

1990-ben a nyilvántartott várandós anyák 30 százaléka volt veszélyeztetett terhes, 20 évvel korábban viszont több mint a fele igényelt fokozott gondozást. A vizsgált időszakban a veszélyeztetett terhesek aránya 30–38 százalék között ingadozott. 1999-ben a nyilvántartott várandósok 36,7 százaléka igényelt fokozott gondozást. Az előző évekhez képest valamelyest csökkent a mutató értéke, mely 1998-ban még 37,8 százalék volt.

Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Pest megyében volt a legmagasabb a veszélyeztetettek aránya a '80-as években (40,0 és 60,0 százalék között mozgott). A '90-es évek elejétől Pest megyében a fokozottan gondozottak aránya fokozatosan csökkent. 1999-re már az országos átlag (36,7%) alatt volt a mutató értéke.

Az 1997-es évtől a védőnői jelentés külön tünteti fel a környezeti és az egészségügyi okok miatt veszélyeztetettek számát. A rossz befolyással bíró környezeti hatások kivédésében a védőnő valószínűleg segíthet. Csak környezeti ok miatt veszélyeztetett terhesek gyakorisága a '97-es évi harmadrésről a kismamák negyedére csökkent 1999-re. A megyéket vizsgálva a következő állapítható meg: 20 százalék alatti az érték Budapesten, Győr-Moson-Sopron és Csongrád megyékben. 30 százalék felett volt a mutató értéke Borsod-Abaúj-Zemplén (31,2) és Szabolcs-Szatmár-Bereg (37,5) megyékben.

A terhestanácsadás alakulása

Minél előbb jelentkezik a várandós anya a terhestanácsadásra, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a terhességet jó egészségi állapotban viseli, s egészséges gyermeket hoz a világra. 1990-ben terhestanácsadáson a 12. hétig a várandós anyák több mint négyötöd része jelentkezett, szemben az 1980-as évek 75 százalékával. Az összes szülés százalékában a tanácsadáson első ízben megjelent terhesanyák esetében közel 10 százalékos visszaesés volt a '80-as időszakhoz képest. A száz születésre jutó terhestanácsadáson először megjelentek aránya 83% volt 1990-ben. Az utóbbi években a 12. hétig a terhesek 78–85 százalék között jelentkeztek. 1999-ben a terhesség első harmadáig jelentkezett a várandósok 82 százaléka az összes születés százalékában. Egy terhesre jutó tanácsadások száma 1970-től emelkedett a '80-as évek végéig (1989-ben 8,9), majd 1990-től fokozatosan csökkent a mutató, s 5,2-re redukálódott 1999-re.

Az egy terhes anyára jutó tanácsadások számában a legerőteljesebb csökkenés Budapesten (2,0) volt, a csökkenés több mint 400 százalékos az 1990-es évi adathoz képest. Az országos átlag alatti volt a mutató értéke Pest megyében is (4,3). Igen magas volt a mutató Vas (7,0), Heves (7,2), Nógrád (7,5) és Tolna (6,9) megyében. Viszonylag alacsony a terhestanácsadáson való megjelenés Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Feltehető, hogy a terhestanácsadáson való megjelenés visszaesése a szabad orvosválasztással van összefüggésben.

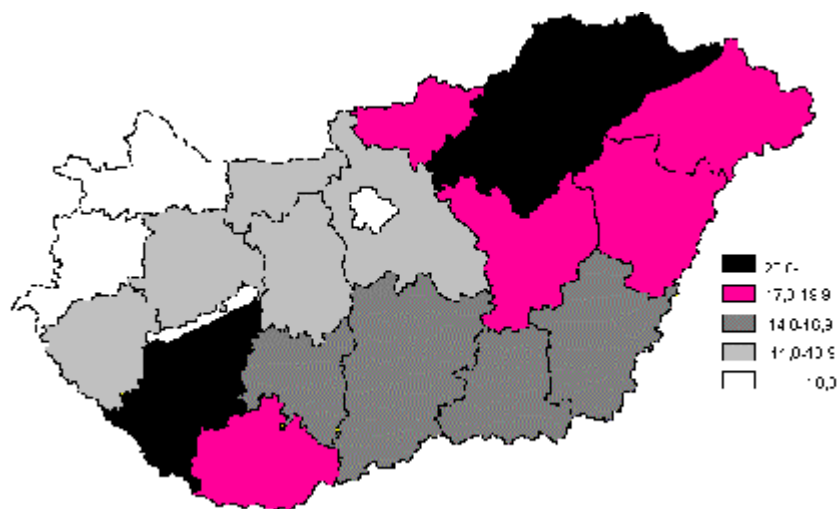
Védőnői terheslátogatások

A terheslátogatás a védőnői munka egyik legfontosabb része, a prevenció egyik kulcsa. Akik valamilyen oknál fogva nem tudnak elmenni a tanácsadóba, azoknak nagy segítséget jelent a védőnői látogatás. 1980-ban az egy terhesre jutó védőnői látogatások száma 6,7 volt, 1985-re 7,4-re emelkedett. 1990-ben azonos a mutató értéke az 1985. évi értékkel. 1999-re 7,2-re csökkent, ami minimális változást jelent. A vizsgált időszakban az egy terhesre jutó védőnői látogatás arányszáma 6,7 és 7,4 között ingadozott.

A fővárosban az egy terhes anyára jutó védőnői terheslátogatások száma mind 1990-ben (4,4), mind 1999-ben (3,5) az országos átlag alatt volt, ami valószínűleg a szabad orvosválasztással van kapcsolatban. A megyék között nem fordult elő ilyen nagymértékű eltérés az országos átlagtól. A vizsgált időszakban az egy terhesre jutó védőnői látogatás az országos átlagnál kedvezőbb volt a következő megyékben: Vas, Zala, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Csongrád.

Dohányzó várandós anyák

Egyes szakirodalmi adatok szerint Magyarországon a terhes nők 20–35 százaléka dohányzik. Az elmúlt években számos tanulmány mutatta ki, hogy az anyai dohányzás szignifikánsan növeli a koraszülési arányt, és szoros korreláció van az anyai dohányzás és az újszülött születési súlya között. A dohányzó nők újszülötteinek közel 40 százalékkal magasabb a halálózása, mint a nemdohányzóké (*Jakobovits, 1986*). 1997 óta a védőnői jelentésből is van adatunk a terhességük ideje alatt dohányzó anyákról. 1997-ben a várandósok 17%-a dohányzott. A legtöbb várandós dohányzó Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt, ahol a terhesek negyede él ezzel a káros szenvedéllyel, további öt megyében pedig a kismamák ötödrésze rabja ennek a szokásnak: Hajdú-Bihar, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Tolna megyékben. A dohányzás káros mind az anya, mind a magzat szervezetére. A dohányzó terhes anyák közt gyakoribbak a koraszülések, s gyakrabban kis súllyal születik a csecsemőjük. 1999-ben a dohányzó várandósok száma mintegy 22 ezer volt, ez a terhes anyák 14,6 százalékát jelentette. Igen jó eredménynek kell elkönyvelni, hogy az 1999-es érték az 1997-es értéknél 2,5 százalékponttal kevesebb. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében azonos a mutató értéke az 1998-assal. Heves megyében rosszabbodott a helyzet. 19,3-ról (1997) 22,1-re emelkedett 1998-ban és 1999-re 20,6-re csökkent. A megyék nagy részében javulás volt tapasztalható. Kiemelkedőek ebben a tendenciában a következő megyék, ahol a mutató értéke 3–4 százalékpont között csökkent: Fejér, Bács-Kiskun, Hajdú és Nógrád.

IV. A dohányzó terhesanyák a nyilvántartottak százalékában, 1999
Number of smoking pregnant women in percentage of registered, 1999

Az anya iskolai végzettségének befolyása a terhesgondozásra és a csecsemőhalálózásra

Az anya egészségi állapota a terhesség alatt nagymértékben kihat az újszülött állapotára, életkilátásaira, így a csecsemőhalálózásra. Minél magasabb az anya iskolai végzettsége, annál előbb jelenik meg az első terhestanácsadáson, annál nagyobb a valószínűsége, hogy egészséges csecsemőt hoz a világra. A magasabb képzettségű kismamák életmódja, egészségügyi ismeretei jobbak, s ha problémát észlelnek, annak megoldása véget hamarabb fordulnak orvoshoz, illetve a védőnőhöz. A terhesgondozás feladata, hogy védelmezze a várandós anyát és magzatát a rendelkezésre álló eszközökkel. Egy kisebb település lakosai inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek közé tartoznak, míg egy nagyobb településen az iskolázottabbak aránya nagyobb. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Bács-Kiskun, Békés és Tolna megyékben az országos átlag (30,5%; illetve 7,8%) alatt volt a befejezett középiskolával (22,5%–27,0%), illetve a befejezett felsőfokú végzettséggel (5,0%–5,7%) rendelkezők aránya a megfelelő korúak százalékában (női népesség)

Területi különbségek hatása a terhesgondozásra és a csecsemőhalálózásra

A területi (lakóhely szerinti) eltérések is hatással vannak a terhes anyára. A területi különbségek a népesség összetételén és más különleges tényezőkn (kultúra, egészségügyi ellátás, lakáshelyzet, munkakörülmények) keresztül hatnak a terhesgondozásra. A területi különbségeket a társadalmi környezet és az egészségügyi

ellátottsági szint erősen befolyásolják. Ahol ezen feltételek nem kielégítőek, ott a terhesgondozás nehezebben tud működni. Feltehető, hogy a terhesek ellátása is nehezebben működik Borsod-Abaj-Zemplén, Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben, ahol több településcsoporthoz tartozik egy házi orvos, illetve védőnő.

Védőnői ellátottság

A körzeti védőnők száma az 1970-es évek közepére az előző két évtizedhez képest közel háromszorosára nőtt. 20 évvel később is folyamatos a növekedés, habár valamivel mérsékeltebb.

6. Védőnői ellátottság alakulása, 1970–1999 *Change in number of MCH nurses, 1970–1999*

1970	1980	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Összes betöltött védőnői állás

1970	4531	5048	5046	4754	4788	4908	4873	4765	5276	4745	4810
------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

ebből: körzeti védőnői állás

3673	4177	4274	4288	4248	4210	4209	4241	4070	4049	4500	4060
------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Az év folyamán körzeti védőnői munkát végzők száma

3377	3448	3452	3496	3527	3513	3557	3560	3493	3580	3630	3661
------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

1999-ben az év folyamán dolgozó körzeti védőnők száma közel kettőszázzal több, mint 1990-ben volt. A megyék között körzeti védőnői ellátottságban nem volt nagy eltérés.

A csecsemőhalálozás és a terhesgondozás közötti kapcsolat

A fentiekben leírt néhány példával érzékeltetni kívántuk a paraméterek összefüggését. Úgy véljük, hogy a csecsemőhalálozás és a terhesgondozás között kapcsolat van. Azokban a megyékben, ahol a terhestanácsadáson való megjelenések száma alacsony, a 12. hétig kevesebb a nyilvántartásba vettek aránya, ott a csecsemőhalandóság magasabb. Természetesen a csecsemőmortalitás és a terhesgondozás közötti összefüggés erősségét korlátozza, hogy a védőnő a várandós anyáknak csak tanácsot tud adni, de nem biztos, hogy azt be is tartják. Továbbá a védőnői szolgáltatás igénybevétele számos tényező függvénye, olyanoké, mint például az egészségügyi kulturáltság – ami összefügg a terhes nő iskolai végzettségével –, vagy az egészségügyi intézménynek a megközelítése – ami pedig a település fejlettségi szintjétől függ. Arra a kérdésre, hogy mennyire szoros az összefüggés a csecsemőhalálozás és a terhesgondozás között, egy sokkal mélyebb vizsgálat tudna választ adni.

Összefoglalás és főbb következtetések

Hazánkban a csecsemőhalandóság rohamosan csökkent a '70-es évek közepétől, az 1970. évi 35,9-ről 1999-re 8,4 ezrelékre süllyedt. A vizsgált időszakban az országos átlag felett volt a csecsemőmortalitás a következő megyékben: Borsod-Abaúj-Zemplén; Szabolcs-Szatmár-Bereg; Somogy; Bács-Kiskun. Ezzel szemben Budapest, Győr-Moson-Sopron, Vas és Csongrád megyék csecsemőhalandósága az országos átlag alatt volt. A csecsemőhalandóság erőteljes csökkenése mellett a megyék közötti halálózási gyakoriságban mutatkozó különbségek valamelyest mérséklődtek.

A várandós anyák 80%-a jelentkezik a terhessége 12. hetéig tanácsadásra. Némileg emelkedett az egy terhesre jutó tanácsadások száma 1996-ig, de az utóbbi két évben visszaesés volt tapasztalható. A terhesmegjelenés gyakorisága a vizsgált időszakban 8,7 és 7,7 között ingadozott. Az egy terhesre jutó terheslátogatások száma 1970 és 1990 között emelkedett, majd 1998-ra 7,5-re, 1999-re pedig 4,7-re redukálódott. A vizsgált időszakban Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben volt a veszélyeztetett terhes nők aránya a legmagasabb (40–50 százalék között ingadozott). Ugyanezen két megyében a koraszülöttek aránya az összes születés százalékában a legkedvezőtlenebbek közé tartozott. 1999-ben Borsod-Abaúj-Zemplén megyében dohányzott a kismamák negyed része, ez az érték 11,1 százalékponttal magasabb az országos átlagnál. A terhesgondozás szintje a vizsgált időszakban különösen kedvező volt a következő megyékben: Győr-Moson-Sopron, Vas és Csongrád.

Szükséges megemlíteni, hogy a csecsemőhalandóság 8,4 ezrelékre való süllyedése igen szép eredmény, de az európai országok között csak a 22. helyen vagyunk a csecsemőmortalitás sorrendjében. Az iparilag fejlett európai országokban ez az arány már 5,0 ezrelék alatt van (Svédország 3,5; Norvégia 4,0; Finnország 4,2; Svájc 4,4; Németország 4,7; Franciaország 4,8, valamint Ausztria 4,9). Magyarország csecsemőhalandósági mutatójánál csak Bulgária (14,4), Oroszország (17,3), és Románia (20,5) értéke volt magasabb 1997-ben, illetve 1998-ban. Hazánkban ahhoz, hogy a csecsemőhalandósági mutató 5,0 ezrelék alá kerüljön, hangsúlyt kellene fektetni a koraszülések arányának csökkentésére, amiben a terhesgondozásnak nagy szerepe van. A kedvezőtlen demográfiai helyzet enyhítésének egyik lehetséges módja lenne, ha a létrejött terhességek maximális védelemben részesülnének, ezáltal csökkenne a koraszülések és a csecsemőhalálózások száma.

A koraszülések és ezzel párhuzamosan a csecsemőhalálózási arányok kedvezőbbé tétele összetett társadalmi feladat. Az eddigieknél nagyobb teret kell kapnia a prekonceptcionális gondozásnak, amely magába foglalja a leendő anyák egészségügyi kultúrájának növelését és a majdani terhességek kiviselését megnehezítő betegségek korai feltárását és gyógyítását. A megelőzés egyre növekvő társadalmi szükséglete fokozza azt a követelményt, hogy a vizsgálatokon kívül színvonalas életmódbeli tanácsokat is kapjon a kismama. Kiemelt szerepük van ebben a védőnőknek, akik sokkal közvetlenebb kontaktusban lehetnek az egész családdal. Nagyobb figyelmet kell fordítani arra, hogy segíteni tudják az anyavédelmet, a felvilágosító és egészségügyi nevelőmunkát, a korszerű családtervezés céljainak megvalósítását és a nők anyaságra való felkészítését, valamint a magzat zavartalan kihordásának és egészséges újszülött világrajövetelének biztosítását.

IRODALOM

1. *Kornai J.*: 1998: Az egészségügy reformjáról, 5–184.
2. *Czeizel E.*: A születési súly és a kissúlyú újszülöttek gyakoriságának alakulása hazánkban, *Orvosi Hetilap*, 1970, 145.
3. Népeség, orvos, társadalom, 1998, 5–207.
4. *Józan P.*: A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon, 1980–1992, 79–92. KSH.
5. *Gárdos É.*: A terhesség kimenetelét befolyásoló néhány tényező elemzése, 1989, 5–63., KSH.
6. *Joubert K.*: A veleszületett rendellenességgel világra jött újszülöttek arányának alakulása néhány biológiai és demográfiai ismérv alapján, *Antropológiai Közlemények*, 1985. 409.
7. *Birtalan I.*: Kissúlyú magzatokat szült nők életmódvizsgálatának programja, *Népegészségügy*, 1986, 25.
8. *Szél É.*: 1975: Adatok a terhes nők szociokulturális helyzetéről mint a védőnői munka egyik befolyásoló tényezőjéről, *Egészségügyi Felvilágosítás*, 1975, 17.

Adatok forrása:

KSH, Demográfiai Évkönyvek, 1980–1999.
Védőnői jelentések, 1980–1999.

Tárgyszavak:

Csecsemőhalandóság
Terhesgondozás

**REGIONAL CHANGES OF INFANT MORTALITY AND PRENATAL CARE
IN THE NINETIES**

FIGYELŐ

AZILUM Beszélgetés Dányi Dezsővel¹

Őri Péter: Tanár úr, fő vonásaiban hogyan látja a magyar történeti demográfia alakulását az elmúlt évtizedekben?

Dányi Dezső: Az 1956 utáni világban a Statisztikai Hivatal és a vele kapcsolatos intézmények úgy szerveződtek, hogy minden területnek megvolt a maga pápája, és ez a pápa felelt a szóban forgó területért, lényegében az ő emberi, szakmai jellemvonásai határozták meg az ott folyó szakmai munka tartalmát is. Így történt, hogy az '56 utáni időben a magyar történeti demográfia szakmai szemléletmódjában, módszertanában és minden vonásában elmaradt Európától. Az volt ugyanis a legfőbb problémája a magyar történeti demográfia irányítójának, hogy mekkora a népesség száma. A nyugati világ történeti demográfiája nem azt tartotta legnagyobb és központi kérdésének, hogy 300 ezer főnyi pontossággal meghatározza a 15., 16. vagy 18. századi Anglia népességét, hanem arra volt kíváncsi, hogy a demográfiai viszonyok hogyan alakultak, milyen faktorok, milyen tényezők befolyásolták, módosították, alakították a demográfiai folyamatokat, hogy voltak-e regionális különbségek egy-egy országon belül a demográfiai képletekben. Tehát Normandia hasonlított-e Dél-Franciaországhoz a demográfiai viszonyaiban, vagy Hollandia felosztható volt-e két részre, úgy, ahogy ez a két rész ma is különbözik egymástól nyelvében, kultúrájában. Nagyon jellemző, hogy amikor sikerült a Népeségtudományi Kutató Intézetben belül egy kis fáradsággal és egy kis anyagi ráfordítással egy történeti demográfiai tárgyú periodika elindítását elérni, akkor erre az MTA történeti demográfiai albizottsága sohasem reagált. A történeti demográfiai albizottság összejövetelein a történeti helységnévtár volt a centrális probléma. Nem említettük meg, hogy *Coale* már kiszámította indexeit a népesség termékenységével, a házasságkötési korról kapcsolatban, és meghatározott egy olyan közép-kelet-európai régiót, amelynek demográfiai viselkedése, történeti folyamatai merőben különböznek Európa nyugati részétől. Erről nem beszéltünk. Arról sem beszéltünk, hogy fiatal, igen tehetséges emberek levéltári adatok alapján elkezdték kutatni, hogy a törvénytelen születéseknek melyek a jellemzői Magyarországon. Meglepő eredményeket közöltek, és egy dicsérő mondatot nem kaptak sem a történeti demográfiai albizottságban, de más fórumon sem azért az írásért, amely éles reflektorfényt vetett a magyar házasságkötési morálra. Nem beszéltünk arról a történeti demográfiai értekezleteken, hogy a családrekonstrukciós vizsgálatok, amelyeket annak idején még *Andorka Rudolf* kezdeményezett a KSH Könyvtár támogatásával, végtelenül érdekes területi differenciákat mutattak ki. Bebizonyosodott többek között, hogy nem mindig a református vallású népesség volt az egykézű, hogy voltak katolikus falvak és tájak is, ahol ez a jelenség ugyanígy kimutatható volt. Az is bebizonyosodott – akkor már tudtuk –, hogy Magyarország a családre-

¹ A beszélgetés stilárisan szerkesztett változatát *Dányi Dezső* betegsége miatt már nem nézhette át.

konstrukció tekintetében, amit a franciák, angolok, hollandok, belgák száz számra, ezer számra végeztek, messze lemaradt Nyugat-Európától. Mi nem tudunk az asztalra tenni a mai napig sem olyan nagyságrendű családrekonstrukciós elemzéseket, mint amivel a nyugat-európai világ, de hozzáteszem, a lengyelek, a szlovének, a horvátok a jelen pillanatban rendelkeznek. Arról sem beszéltünk soha a történeti demográfiai összejöveteleken, hogy szükséges lenne szervezni, anyagilag támogatni és szakmailag előkészíteni a családrekonstrukcióval kapcsolatos munkálatokat. Angliában vagy Franciaországban pénzt biztosítottak a családrekonstrukciós vizsgálatok elvégzésére, és az egyházak szervezetét használták fel erre a célra, és a családrekonstrukcióból nemcsak a történeti demográfia nőtt ki, hanem egy olyan mentalitástörténet is, amelyet Magyarországon is művelni lehetne. Akkor, amikor nyilvánosan meg kellett követni az egyházat valamilyen vétség miatt, beírták azt is az anyakönyvekbe, hogy valaki a szomszédjától lopott, hogy becsapta, tehát nemcsak a szexuális morál problematikáját világítja meg a magyar anyakönyv, különösen a kálvinista anyakönyv, hanem általános morális kérdéseket is. Ezt se fogtuk meg, ezt se ragadtuk meg.

Ma már a nyugati világ ott tart, hogy a demográfiai viszonyok, a demográfiai folyamatok alakulását igen elmélyült, kifinomult matematikai-demográfiai módszertani apparátussal elemzik. Keresik a kapcsolatot az időjárás, a mezőgazdasági termékek ára, a politikai szemléletmód, a vallási különbségek és a demográfiai viszonyok között, és egyre-másra az tűnik ki, hogy nincs egy meghatározó tényező a demográfiai magatartásban, hanem mindig igen komplikált, mindig igen bonyolult (anyagi, szellemi, morális) tényezők együttese mozgatja és mozgatta a demográfiai jelenségeket. Erre valamiféle példát mi is próbáltunk hozni. Így kitént, hogy Szabolcs-Szatmár környékén nemcsak a paraszt és a jobbágy termékenysége volt magasabb, mert társadalmi pozíciójában teljesen mellékes volt, hogy hat gyereke van vagy nyolc, hanem az ottani kereskedőé, az ottani tisztviselőé is. Ugyanez kitént, amikor Baranyát és környékét vagy Bács megyét vizsgáltuk. Tudniillik ott nemcsak a telek felosztásától félő jobbágy szült egy gyermeket vagy egyet sem, hanem a tanító úrnak is kevesebb gyereke volt, mint az országos átlag, meg a jegyzőnek, az értelmiségnek is. Én úgy gondolom, hogy a magyar történeti demográfiában még nagyon sok olyan forrásanyag lappang a levéltárak mélyén, amelyet egy következő generációnak értékesítenie kell. Idesorolom többek között az 1773–83. évi nem nemes népesség összeírását is, amely nagyon sok helyen falvanként igen részletes demográfiai adatokat szolgáltat. Nem állítom, hogy hibátlan, nem állítom, hogy problémamentes, nem állítom, hogy abszolút pontosságú adatgyűjteményről van szó, de azért nagyon sok vonása igen elgondolkoztató képleteket, görbéket rajzol fel, ha nem sajnáljuk kutatására a fáradságot.

Hozzá szeretném még tenni, hogy az a generáció, amely az '56 utáni időkben a demográfiai kutatás terén egyébként igen szerencsés összetételű és igazán európai szintű volt, egy dolgot elhanyagolt. Ez pedig a demográfia egyetemi szintű oktatása. Ha a demográfiát nem fogjuk európai szinten tanítani az egyetemen, akkor nem lesz európai szintű történeti demográfia sem Magyarországon. Modern demográfiai módszerek nélkül a 18. századdal sem lehet foglalkozni, de a 20. vagy a 21. századdal sem. Ma ott tartunk, hogy a demográfia hiányzik az egyetemi oktatásból. Ennek a következményeit az elkövetkezendő időkben még meg fogjuk bánni.

Őri Péter: Tanár úr szavai szerint az 50-es, 60-as, 70-es években, ha nem is volt szinkronban a magyar történeti demográfia a nyugat-európaival, de megvoltak a korszerű

kezdeményezések. Ezek azonban a 80-as évek végén mintha végképp abbamaradtak volna.

Dányi Dezső: Ezzel egyet értek, és kiegészítésképpen el szeretnék mondani egy példát. Amikor *Dávid Zoltánnal* megjelentettük a II. József-féle népszámlálás községsoros adatait, akkor utána jó néhány demográfiai elemzést tettek közzé a KSH Könyvtár által kiadott sorozatokban. Amint ezek megpróbáltak igazodni a nyugati világ demográfiai módszertanához, szemléletmódjához, ez a kezdeményezés leállt, az említett sorozatok megszűntek. Amikor a Népeségtudományi Kutató Intézetben a történeti demográfiai tárgyú kiadványsorozat megindult, akkor más kereteken belül ezt a könyvtári kezdeményezést próbáltuk folytatni. Egy jellemző momentum: a Népeségtudományi Kutató Intézetben a történeti demográfia problematikájával egy ember tudott foglalkozni. Ő is nyugdíjas volt, az anyagi fedezet munkájához lényegében hiányzott, és amikor mégis sikerült valamit elérnie, a népesedéspolitika felé forduló intézet vezetése megnézte a történeti demográfia kiadvány címét, majd betette azt az asztalfiókba. Sapienti sat.

Melegh Attila: 1956 után hogyan jött össze a tanár úr által említett, szakmai szempontból szerencsés összetételű kutató-generáció?

Dányi Dezső: Voltak egyfelől *Thirring Lajos* tanítványai. Tehát azt a magatartást, amit *Thirring Lajos* precizitása, pontossága, objektivitása jelentett, azt átörökölték egy-két munkatársára. *Tekse Kálmánnak* a matematikai felkészültsége volt alapvető tényező a demográfiai elemzés vonatkozásában. Másoknak a szociológiai érdeklődése volt a demográfiai kutatással kapcsolatosan olyan tényező, amely kissé más megvilágítást adott, vagy próbált adni a demográfiai folyamatok elemzésének, mintha csak demográfusok lettek volna. Így többszínű, eredetére, képzettségére nézve változatos társaság gyűlt össze. Volt, aki a 19. század első felének halandósági viszonyait kutatta anyakönyvek feldolgozása alapján. Az illető történelemtanár volt. Tudok földrajzszakos diplomával rendelkező induló demográfusról is. Sajnos az idő elsodorta. Tehát összeállt egy társaság, amelynek gondolatvilága, érdeklődése sokszínű volt. Ha demográfiról volt szó, nem egy teljesen száraz, matematikai-demográfiai képzettségű népesség ült össze, hanem egy igen sokszínű. Több, műveltségében más-más gyökerű ember került a demográfusok körébe. Erre ma is szükség volna.

Melegh Attila: Fel tudná idézni, hogy melyek voltak azok az izgalmas témák, amelyek lázba hozták ezt a társaságot? Amelyben ott ült *Bibó István*, *Fügedi Erik*, *Acsádi György*, vagy később *Andorka Rudolf* és *Cseh-Szombathy László*.

Dányi Dezső: Például *Acsádi* és munkatársa, az Akadémia későbbi elnöke földolgozta a bélapátfalvai anyakönyveket. Tehát a saját területén egy demográfus és egy szociológus együtt próbálta megközelíteni a történeti demográfiai viszonyokat. *Bibó István*. Kezet csókolhat neki a magyar szociológiai tudomány. Ha ő nem lett volna, akkor a KSH Könyvtárában sose alakul ki az a szociológiai folyóirat- és könyvgyűjtemény, amiből *Ferge Zsuzsa*, *Cseh-Szombathy László*, *Andorka Rudi* és a többiek szívták magukba az európai szociológia szellemiségét, módszertanát, problematikáját. Kezdve a szabadidő eltöltésétől, az izákosságon keresztül egy egész csomó témáig.

A Szabó Ervin Könyvtár szociológiai gyűjteményével vetekedett a KSH könyvtára ebben az időben. Aztán később nem volt pénzünk. Le kellett csökkenteni a heves indulatainkat.

Melegh Attila: Említette, hogy ez '55–'56 körül történt. A politikai körülmények hozták össze ezeket az embereket?

Dányi Dezső: Én csak azt láttam, hogy a KSH Könyvtára lent a földszinten, meg az alagsorban azilummá, menedékhellyé vált. Begyűjtötték *Bibót*, lerendelték oda azt, aki politikailag egy kicsit kellemetlen színezetű volt, leküldték oda a belvárosi főorvos úr leányát, mivel tőkés származású volt. Hála istennek folyékonyan beszélt franciául és németül, intelligens nő volt, tehát jól lehetett használni. Kirúgták egy másik szociológus kollégámat a munkahelyéről, és sikerült odahozni, ahol meggyökeresedett. Elküldték a levéltárból *Dávid Zoltánt*, aki létrehozta a magyar levéltárakban őrzött térképek katalógusát, de nem volt hajlandó sok mindenre, tehát kirakták és hozzánk került. Így verbuválódott össze az a népesség, amely a végén demográfiával és kvantitatív statisztikával próbált foglalkozni – például *Fügedi Erik* –, aki hozzáfogott a 18. századi történeti demográfiai források elemzéséhez és leírásához – lásd az 1777. évi lélekösszeírást. De az azilumon belül természetesen mindig nagy tarkaság volt, többféle vétekért, többféle foltért hagyták ott üledni ezt a garnitúrát.

Hogy az milyen világ volt? Amikor a könyvtárat vezettem, egy szép napon két sötétszürke ruhás elegáns úr lépett a szobába, és közölték velem, hogy ezentúl legyek szíves jelteni, hogy a WC-ben *Bibó István* kikkel tárgyal, és a folyosón kikkel beszélget. Amikor elmentek, felmentem a hivatal elnökéhez, és bejelentettem, hogy ez történt, és hogy én erre nem vagyok hajlandó. Én nem fogok *Bibó* háta mögé állni, amikor pisil, hogy kihallgassam, kivel beszélget. A hivatal elnöke kiküldött a szobából, felemelte a telefonkagylót, aztán öt perc múlva visszahívott, és közölte velem, hogy nem kell a WC-be járnom. Egy, a korra jellemző mozzanat az azilummal kapcsolatba.

Melegh Attila: Azilum volt-e maga a demográfia? Úgy érezték-e, hogy ez védett terület, hiszen politikailag nem volt annyira kényes? Hogy szociológusok, történészek úgy gondolták, ez mégiscsak jobb, mintha politikailag sokkal érzékenyebb témákkal foglalkoznának. Vagy rosszul látom ezt? Politikailag ugyanilyen érzékeny volt a demográfia is?

Dányi Dezső: Ez nagyon bonyolult kérdés, és nagyon utána kellene nézni. Az én meggyőződésem szerint ez a terület nem volt olyan „rázós”. Tökéletesen igaza van. Tehát nem arról volt szó, hogy a nemzeti jövedelem, a külkereskedelmi mérleg, a pénzügyi mérleg hogyan alakul. Mert ezek ugye... az életszínvonal indexei. Akkor még nem érzékeltük, bár már később kezdtünk rájönni, hogy a demográfiai jelenségek nem egészen illedelmes viselkedése gazdasági-társadalmi feszültséget fog okozni. Bár tudtuk, de nem prezentáltuk. Néha-néha ugyan megjelent egy fél mondat. Emlékszem például egy jelenetre, amikor egy tanulmányomban véletlenül leírtam, hogy talán foglalkozni kéne a magyar reprodukció problémájával magasabb szinten is, mert az nem látszik megfelelőnek. Felhívott a Demográfia akkori főszerkesztője, és közölte velem, hogy: "Dezső, ha ketten megyünk, akkor gondoskodjál róla, hogy a babfőzeléket hazulról

szállítsák nekünk a börtönbe”. Azért volt egy ilyen félelem ugye. Mert ha a Kádár megtud valamit abból, hogy valami nincs jól...

Melegh Attila: Úgy fogalmazott, hogy minden területnek megvoltak a maga pápai. Ezeknek az embereknek a személyes tulajdonságai határozták meg a szakmai tartalmat. Ugye így fogalmazott?

Dányi Dezső: Volt egy hierarchia. És ez a hierarchia megszabta, hogy hol, ki és mit mondhat. Egy példa. A könyvtári sarokszobában a Coale-féle indexet magyarázta nekem *Mr. Coale*. Miután ezt feldolgoztam megyénként, megírta nekem, hogy legyek szíves az eredményeimet egy franciaországi konferencián bemutatni. Megírtam az anyagot, de a franciaországi konferencián nem én mondtam el, és nem az én nevem alatt jelent meg.

Melegh Attila: Politikailag motivált volt ez a hierarchia?

Dányi Dezső: Emberileg volt elsősorban. Nézze, tudom, hogy engem figyeltek. Kimentem a bécsi Collegium Hungaricumba állami ösztöndíjjal, kutattam a levéltárakban. A hadi levéltártól kezdve a pénzügyi levéltárig. A kollégium folyosójáról felhívtam a volt főnökömet, *Gróf Révay Istvánt* – a nevét nem mondtam – csak annyit, hogy: „István bátyám, a templom melletti presszóban holnap 10-kor találkozhatunk?”.

Amikor hazajöttem az utamról, be kellett számolnom az ottani tevékenységemről. A személyzeti osztály főnöke a beszélgetés végén megjegyezte: „Dezső, azt kihagytad, hogy találkoztál Lévay Istvánnal?”.

Őri Péter: Meg lehet vonni a mérlegét ennek az időszaknak? Óriási vállalkozások folytak, amelyek sikerrel jártak, mint a II. Józsefi népszámlálás anyagának kiadása. Nagy anyaggyűjtések, mint a lélekösszeírásoké, amelyek feldolgozása és megjelentetése csak részben sikerült. Mi az, ami a tervekben megvalósult, és mi az, ami elmaradt?

Dányi Dezső: Elsősorban a 18. század végi demográfiai viszonyokkal foglalkoztunk, és a 19. század első felének elemzése egy kissé háttérbe szorult. Ismerjük *Thirring Gusztáv* és *Thirring Lajos* anyaggyűjtését. Tudjuk, hogy készült egy csomó részletmunka az 1828-as összeírástól kezdve. De a forrásanyag kvantitatív nagyságrendje a 19. században lényegesen nagyobb, mint a 18. század utolsó harmadában vagy utolsó negyedében. Ennek ellenére ez a korszak nincsen kellően föltárva. Nem tudjuk, hogy a pretranzíciós korszaknak ebben a részében Magyarországon a halandóság tulajdonképpen hogyan viselkedett. Csak csúcsok voltak? Csak hullámok? A termékenység és a halandóság alakulása párhuzamos volt-e itt-ott apró csúcscsökkéssel? Vagy pedig nagyon hullámzó, de trendjében csökkenő halandóságot és termékenységet találunk a 19. század első felében? A mai napig sem tudjuk pontosan. Csak sejtéseink vannak. Valószínű, hogy a két jelenség trendje nem volt párhuzamos, bár mindkettő csökkenő tendenciát mutatott. Emellett az 1848 utáni korszak ezen a téren lényegesen különbözött az 1848 előttől. Nem igaz tehát, hogy a termékenység és halandóság trendje 1890-ig párhuzamosan alakult, törések nélkül, de ezt még alaposabban meg kellene vizsgálnunk.

Melegh Attila: Miért lett ilyen mostoha gyerek a 19. század első fele? Hiszen amit az előbb mondtok, azt publikálta is. A demográfiai átmenetről megjelentetett kötetben tanár

úrnak van egy elemzése a házas termékenységről: az 1830–39-es kohorszhoz képest az 1850–59-es kohorszban 10%-os házas termékenységsökkenés mutatható ki. Benne van a szövegben is figyelemfelhívásként, hogy inentől demográfiai átmenetnek kell tekinteni ezt a váltást. Miért hiányzik a szakmai reflexió, miért izgalmasabb mindig a 18. század?

Dányi Dezső: Nem tudok erre magyarázatot adni, itt is tudni kell németül, latinul, magyarul, ugyanúgy, mint a 18. század kutatása esetében, tehát aki hozzányúlt a 18. századhoz, az föl van szerelve nyelvíleg. Egész biztos, hogy a 19. századot is tudná analizálni. *Schwartner Márton* jut eszembe, van valahol egy mondata, ha jól emlékszem, hogy „nagyon-nagyon óvatosan kell bánni a magyar anyakönyvek és egyéb statisztikai kimutatások adataival, mert tele vannak hibával” és még egy-két példát is idéz, ami tényleg azt bizonyítja, hogy a 19. század forráskritikailag nagyon kemény korszak.

Melegh Attila: Nincs ebben valami, hogy mondjam...probléma? A 18. század demográfiai szempontból emelkedő korszak, bárhog is nézzük. A 18. század vége felé jelentkeznek bizonyos problémák. A 19. század bizonyos mértékben emelkedő század meg nem is, mert stagnálás is van benne, illetve a 20. század pedig azért egyértelmű, mert népességfogyás mutatkozik benne.

Dányi Dezső: Lehet, hogy így van, végeredményben a 18. század kapcsán a józsefi válságról beszélhetünk, amikor jött a török háború és a pestis, de mégiscsak felfelé ívelő korszak volt ez. És valószínű, hogy a 19. század első felében a népességszám stagnált. Még *Fényes Elek* sem tudta kimutatni a nagy növekedést, pedig az osztrákok a végén kénytelenek voltak beismerni, hogy *Fényes Elek* többet tud a magyar demográfiai viszonyokról, mint a centrális statisztika...

Összegzésül azt javasolnám, hogy próbáljanak a magyar történeti demográfiában is európai szinten összehasonlítható és nyugati mércével értékelhető eredményeket elérni, és ezeket minél szélesebb körben publikálni. Még egyszer hangsúlyozom: tudom, hogy nagyon nagy munka a történeti helységnévtárak készítése, és hogy a területi vetület a történeti demográfia fundamentuma, de ez csak az alapja annak, hogy történeti demográfiát lehessen művelni. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni és elhallgatni.

Melegh Attila és Őri Péter: Köszönjük a beszélgetést.

Melegh Attila és Őri Péter

Dr. Dányi Dezső
(1921–2000)

Nagy generáció van távozóban.

Nem sokkal a magyar hivatalos statisztikai szolgálat megindulása után már a múlt század utolsó évtizedeiben megkezdődtek hazánkban a számszerű adatokra támaszkodó történeti munkálatok. A középkor és az újkor első évszázadainak összeírásairól átfogó feldolgozások korábban nem készültek, így nemcsak népesedésünk, de gazdasági, kulturális és szociális fejlődésünk számadatai is ismeretlenek voltak, vagy legalábbis feltáratlanok, s a történettudomány túlságosan gyakran elégedett meg hipotézisekkel, mintsem kutatta-kereste volna az egzaktságot igénylő tényszerűségeket. Ez a kvantitatív történetiszemlélet mindjobban elterjedt az európai történetírásban új korszakot nyitó francia Annales iskola térhódításával.

A II. világháborút követő megtorpanás után az 1950-es években újult erővel indultak meg a törekvések a statisztika és történettudomány feldolgozatlan forrásainak felkutatására és kiaknázására. A munkát felvállaló nagy generáció távozóban van.

Kimagasló személyiségétől, *Dányi Dezsőtől* búcsúzunk.

Hosszú, eredményekben és elismerésekben gazdag, de nagy terhet is cipelő élet volt az övé.

Már gyermekként szembe kellett néznie a kisebbségi lét nehézségeivel Losoncon, ahonnan a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára került. Részt vett a II. világháborúban, majd az időközben ismét Csehszlovákiához került Losoncon helyezkedett el. 1945-ben úgy döntött, hogy átszökik Magyarországra, és sikerült is Budapestre jutnia, ahol a Teleki Intézet utódszervezeteként létesített Kelet-Európai Tudományos Intézetben kezdett dolgozni. 1955-ben lépett a Központi Statisztikai Hivatal kötelékébe, hogy azután haláláig a Hivatalt szolgálja. Először rövid ideig a Kommunális osztályon dolgozott, majd 1956 tavaszán a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára tudományos munkatársa lett. Itt került olyan kutatói bázis közelébe, ahol megtalálta tudományos ambíciójának, felkészültségének és tehetségének kibontakoztatásához a legmegfelelőbb feltételeket. 1959-ben *Dányi* a Könyvtár igazgatóhelyettese, 1960-tól pedig igazgatójaként folytathatta tevékenységét. Nyugdíjba vonulása után, 1983-tól a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet szakértője, mintegy másfél évtizedig, hogy aztán utolsó állomásához eljusson, a KSH Levéltárába.

A hosszú szakmai életút olyan gazdag és sokrétű, hogy szakaszokra bontás nélkül nem is lehet tájékozódni benne. Az ember, aki pedig ezt magáénak mondhatta szikár természetével, fehérlő hajával és tiszteletet parancsoló keménységével az idők folyamán jelképpé változott, fiatalok és kevésbé fiatalok számára is. Az elkötelezettség, a hűség, a lobogó hit jelképévé, annak az élő bizonyítékává, hogy a legszélesebb ívű tudományos koncepció sem áll meg a talpán hangyaszorgalom nélkül, annak a bizonyítékává, hogy tervek, szándékok, feladatok kijelölése és elvégzése éltetni képes. Láttuk a betegségek-től megtámadott embert az utolsó években, és megrendülten voltunk szemtanúi annak a sietségeknek, ahogyan a befejezhetlent befejezni próbálta.

Életműve világosan három fő tevékenységi vonalra bontható: a könyvtári vezető és bibliográfus, a történeti statisztikus és ártörténész, végül pedig a demográfus.

Mint könyvtárigazgató azonnal hozzálátott, hogy az egyre bővülő információ tömegben a gyorsabb tájékozódás érdekében a számítástechnika eszközeit felhasználja. Az 1960-as évek közepén ez a fejlesztés igen nagy horderejű és unikális jellegű volt. Sikerült többek között a *Munkabér-kereset 1960–1968* adatait regisztrálni és visszakereshetővé tenni. De hasonló jellegű volt az *Árak-árindexek* című kiadvány is, amely 29 nemzetközi statisztikai folyóirat 1965–1971 között rendszeresen közölt adatait dolgozta fel. 1973-ban jelent meg a harmadik nagy feldolgozás *Mezőgazdaság és élelmiszergazdaság 1950–1985* címmel, amely csaknem száz ország illetve gazdasági csoportosulás mező- és élelmiszergazdaságának termelésére, állományára, áraira, a fogyasztásra és egyéb gazdasági jelenségeire vonatkozó adatok lelőhelyeit tartalmazta.

Hozzálátott a Könyvtár tájékoztató adatbázisainak kiépítéséhez.

Elsőként 1976-ban a TEXT-PAC: *szabadszöveges információtároló és visszakereső adatbázis* bevezetésére került sor, és ezt követték sorban azok a fejlesztések, amelyek a Könyvtár mai munkájában immár nélkülözhetetlenné váltak. A könyvtári szolgáltatás számítógéppel megtámogatott fejlesztése terén szerzett tapasztalatait és terveit *A könyvtári információs rendszer elemzése és fejlesztési koncepciója* című tanulmányában foglalta össze (1978).

Dányi Dezső, az országos hatáskörű statisztikai szakkönyvtár igazgatójaként a külföldi tudományos eredmények magyarországi megismertetése céljából külön dokumentációs kiadványsorozatokat indított és rendszeresített. A *Statisztikai módszerek* címet viselő témadokumentációs sorozat a címbeli „statisztikai” megjelölésen messze túllépve a társadalomtudományok széles körén belül közgazdasági, szociológiai, szervezéstudományi stb. kérdések irodalmának legújabb eredményeiről nyújtott szakmai tájékoztatást – olykor monografikus részletességű feldolgozásban. A *Nemzetközi statisztikai dokumentáció* című sorozat keretében született kötetek pedig egy-egy átfogó, szélesebb témakörre (energia-ügy, mezőgazdaság stb.) vonatkozóan bocsátottak az érdeklődő szakemberek részére hosszabb távra is visszatekintő és esetenként a várható jövő irányait is felvillantó, gazdag, táblázatos statisztikai adatanyagot. Az utóbbi másfél-két évtizedben ezek a dokumentációs munkálatok megritkultak vagy meg is szűntek, *Dányi Dezső* nevéhez fűződő több más – egyebek közt történeti statisztikai – kiadványsorozathoz hasonlóan.

Mindemellett tudományos elkötelezettsége a történeti statisztika és történeti demográfia művelésére szólította. Az 1957-ben megjelent, s a mai napig alapműnek számító *A történeti statisztika forrásai* című *Kovacsics József* által szerkesztett kötetben *Dányi* már a bibliográfiai fejezet egyik összeállítója, hogy aztán nemsokára publikálni kezdjen a *Statisztikai Szemlében*, 1961-től pedig rendszeresen a *Demográfia* című folyóiratban is.

1960-ban jelent meg *Dávid Zoltánnal* közösen összeállított nagy forráskiadványa *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* című munkája, amelynek mai napig ható korszakos jelentőségét az adja, hogy a legrégebb népszámlálás településenkénti adatait adták közre, felvirágoztatva ezzel a történeti statisztika és demográfia kutatását hazánkban.

Kovacsics József szervezte meg a történeti statisztikai kutatást a Könyvtár keretei között, *Dányi Dezső* folytatta a műhely munkájának vezetését, és maga mellé gyűjtötte mindazokat a tudós elméket, akiknek a munkájában feltétlenül megbízott vagy fantáziát

talált. A korszakot súlyosan megterhelő osztályszemlélet nem érdekelte, a tudomány volt számára az egyetlen értékmérő. Elsősorban *Dávid Zoltán*, *Fügedi Erik* és *Perjés Géza* nevét kell említenünk, de itt kezdte pályafutását *Faragó Tamás*, *Benda Gyula*. A csoport vezetője később *Tóth Tibor* lett.

Így a statisztika története és a történeti statisztika, a történeti kutatásoknak e két korábban elhanyagolt területe dinamikus fejlődésnek indult kezei között. Fontosnak tartotta, hogy a statisztikus utódok ismerjék meg a nagy elődök műveit, 1967-ben Ő avatta fel a Központi Statisztikai Hivatal főbejáratánál elhelyezett *Fényes Elek* és *Keleti Károly* emlékműveket. Beindította azokat a kiadványsorozatokat, amelyekben a történeti statisztika és demográfia legjobbjai publikálhattak. Sajnos ezek közül nemegy már nem él. A legfontosabb a *Történeti Statisztikai Évkönyv* volt, de hasonló jelentőségűvé váltak a *Történeti Statisztikai Kötetek*, valamint a *Történeti Statisztikai Füzetek* is, valamint az 1973-tól megjelenő *Számok és történelem* című sorozata. Dolgozatainak nagy része ezekben a folyóiratokban és kiadványokban jelent meg. Tudományos munkássága elismeréseként a FID (Fédération Internationale de Documentation), valamint az IUSSP (International Union for the Scientific Study of Population) tagja lett, hazai kitüntetéseinek sorát pedig nyugdíjba vonulásakor a *Munka* Érdemrend arany fokozatával tetézték. Számára azonban az az aranygyűrű volt a legkedvesebb, amellyel a Hivatal tüntette ki, mint hűségben és eredményekben legméltóbbat, aki egész élete során a Hivatal hírnevét öregbítette.

Az 1970-es évektől érdeklődése a történeti családdemográfiai kutatások felé fordult. A családok nagysága, struktúrája, fogyasztása, jövedelme, a bonyolult gazdasági, szociológiai és demográfiai elemzések vonzották. Hazai és nemzetközi demográfiai szemináriumok cselekvő résztvevője, a Népeségtudományi Kutató Intézet sorozatainak (*Kutatási Jelentések*, *Történeti Demográfiai Füzetek*, *MTA Demográfiai Bizottságának Közleményei*) szerzője és szerkesztője volt. *Andorka Rudolffal* – a XX. század egyik legkimagaslóbb tudósával – szorosan együttműködve korszakos jelentőségű munkákat tett le az asztalra és sokszor emlegette, mint fogadta meg *Adorka Rudolfnak* utolsó vele folytatott beszélgetése során, hogy a munkát továbbviszi. Meg is tette. Félbemaradt nagy munkái, az utolsó pillanatig begyűjtött XVIII. század végi anyakönyvi adatok a demográfiai mozgásokról ezt bizonyítják. Sajnos, a feldolgozásra és értékelésre már nem maradt ideje.

Az ártörténeti források feldolgozása is az Ő érdeme. Részt vett a 80-as években az ilyen irányú legnagyobb hazai vállalkozásban, mert azt tartotta, hogy ezek a kutatások lemaradtak a demográfiai kutatások mellett. Kiadásra vár poszthumusz műve kilenc magyarországi szabad királyi város árstatisztikájáról és piaci jelentéséről 1750–1850 között.

Nyomtatásban megjelent sokirányú szakirodalmi tevékenységéhez szervesen kapcsolódik ugyancsak nagyszámú tudományos előadása történeti, statisztikai, közgazdasági konferenciákon, üléseken. Ezek legtöbbje azonban sajnos még kéziratban sem maradt fenn, mert *Dányi Dezső* általában nem felolvasást tartott – mint az előadók többsége az utóbbi évtizedekben – hanem kis papírlappal a kezében, s azon feltüntetett néhány kulcsszóra támaszkodva adta elő mondanóját minden változtatás nélkül nyomdába adható szerkezeti, tartalmi és stiláris felépítésben. Ugyanez a lényegre törő pontos fogalmazás jellemezte tudományos összejöveteleken és egyéb alkalmakkor rögtönzött konstruktív felszólalásait, mások előadásaihoz fűzött hozzászólásait. Kivételes hangor-

gánumával, a lényegét kiemelő hanghordozásával csak fokozta megnyilatkozásainak hatásosságát.

A tudomány haladását szolgálta az állandó figyelemmel kísért külföldi szakirodalom magyar nyelven is ismertetésre érdemesített eredményeinek (könyvek, tanulmányok) rendszeres szemlészésével. Ennek az kölcsönzött különleges értéket, hogy a túlnyomórészt orosz és angol, német esetleg francia szakirodalmi termékeken kívül – a szláv nyelvek családjában földrajzilag és nyelvészetileg egyaránt központi helyet elfoglaló szlovák nyelv ismeretében – a színvonalas lengyel, cseh és szlovák nyelvű munkákról is tájékoztatta a hazai szakembereket. Ennek kiesése a nyelvismereti okokra visszavezethetően (is) újabban mindinkább elsősorban az angol-amerikai irodalom felé fordulás és a számunkra oly fontos szláv nyelvű szomszédaink tudományos és társadalmi-gazdasági eredményeinek a figyelmen kívül hagyása tudományos életünk kereteinek bizonyos fokú, sajnálatos beszűkülését eredményezi.

Ezt a hatalmas életművet nehéz minden részletében felidézni. A munkásságát méltató, 75. születésnapjára készült *Emlékkönyv*, mellyel tanítványai és kutatótársai tisztelegtek előtte, tartalmazza művei bibliográfiáját, amely természetesen a még számára megadatott további öt esztendő termését nem sorolja fel. Van azonban egy kutatási terület még, amelyről meg kell emlékeznünk. Élete utolsó évtizedében egyre többször nyúlt vissza a határon kívülre rekedt magyarság kérdéseire, elsősorban a Felvidék kisebbségi magyarságának égető demográfiai gondjaihoz, elemezte az etnikai statisztika problémáit. Kiadta Erdély 1857. évi népszámlálásának kötetét, vállalta minden szinten a szó elhangzását, a figyelem felkeltését, hogy a korábban politikai megfontolásokból nem engedélyezett forráskiadványok megjelenhessenek.

A hátramaradottak számára öröm végigtekinteni a pálya ívein, de csekély vigasztalás is egyben. Csekély vigasztalás, mert a feladatot folytatni kell és az a legnagyobb kihívás, hogy vajon sikerül-e. Sikerül-e olyan szinten megtenni, mint ahogyan eltávozott nagy Mestereink tették, vajon elegendő-e a hit, szorgalom és kitarítás, a tudás és elkötelezettség?

Nagy generáció van távozóban. *Dányi Dezső* is elment. Tisztelettel hajtunk fejet.

KSH Levéltára

Helyreigazítás

a 2000/2-3. számhoz

Váralljai Csocsán Jenő tanulmányának 296. oldalán a XIV. ábra helyes címe:

XIV. Családnövekedési valószínűségek Magyarországon, 1956–1999
Probabilities of family enlargement in Hungary, 1956–1999

Váralljai Csocsán Jenő tanulmányának 279. oldalán a 2. lábjegyzet utolsó bekezdése helyesen:

Dictionnaire démographique multilingue, volume français (Publication du service de la population, Bureau des affaires économiques et sociales, ST/SOA/Ser. A, Études démographiques N 29) New York 1958, 58. oldal, 636.4 szám.

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

CALOT, G. – SARDON, J. P.: *Les perspectives démographiques européennes*. (Európai demográfiai perspektívák). *Futuribles*, 1999/244. 5–17. p.

Az EUROSTAT a hollandiai statisztikai hivatalt bízta meg, hogy az EU 15 országa számára készítsen demográfiai előrejelzéseket a 2050-es évről. A becslések a demográfiai fejlődés három tényezőjének: a termékenység, halandóság, nemzetközi vándorlás dinamikájának jelenlegi vizsgálatára épülnek. A halandóság esetében az élettartam hosszára vonatkozóan fiatal, közép- és idős korú kategóriákat, a termékenységre vonatkozóan három szintet, a vándorlásra pedig szintén három kategóriát állítottak fel. Ezek alapján a szerzők 27 variánst dolgoztak ki, majd a különböző feltevések összekombinálásából 5 szélsőséges hipotézist állítottak fel, amelyek a lehetséges demográfiai fejlődést mutatják be, de rámutatnak az Európai Unió tagállamainak összlakosságát érintő bizonytalanságokra is. Felhívják a figyelmet a demográfiai elöregedés általános és visszafordíthatatlan folyamatára, melynek intenzitása felméréseik szerint nem egyenletes az érintett országokban.

A termékenység három szintjének figyelembevétele az Európai Unió 15 tagországa 2050-re kidolgozott legalacsonyabb becslési mutató 1,3–1,6 gyerek/nő, a közép-szinten 1,5–1,9 gyerek/nő és a felső becslés értéke 1,8–2,1 gyerek/nő.

A születéskor várható élettartam vonatkozásában az alsó érték (legrövidebb élettartam) a férfiaknál 73–78 év, a nőknél 79,5–84 év, a középpérték (átlagos élettartam) a férfiaknál 78–82, a nőknél 83–87 év, míg a felső érték (leghosszabb élettartam) a férfiaknál 82–85, a nőknél 85–88 év.

A nemzetközi vándorlás mértékét a jövőre nézve a jelenlegi éves vándorlás mérlegéhez hasonló paraméterekkel számolják, de ezeket a számadatokat a legutóbbi elemzések alapján le kívánják bontani nemekre és életkorokra is.

A szerzők végül részletesen ismertetik a felmérések és becslések számszerű adatait Franciaországra vonatkozólag.

Sz. E.

VANO, B.: *Buducnost populacnych prognóz na Slovensku*. (A népesség előrejelzésének jövője a Szlovák Köztársaságban.) *Slovenska Statistika a Demografia*, 2000/3. 20–23. p.

Az újonnan létesült Demográfiai Kutató Központ (DKK) (Systkumné demografické centrum) első megoldandó feladatai közé tartozik a Szlovák Köztársaság jelenlegi népességének részletes elemzése és a jövőre vonatkozó előrejelzések elkészítése. Szlovákia jelenleg megfelel a jó demográfiai statisztikával rendelkező országok elé állított alapkövetelményeknek, a további fejlődéshez és a legjobbakhoz való felzárkózáshoz azonban több prognózisra, több változatot magában foglaló előrejelzésekre, e téren több

módszerre és az eredmények jobb prezentációjára van szükség. A jövőben legalább két-három prognózis változat kellene, az előjelzések általános hiányossága ugyanis jelenleg a variációk elégtelensége. A népesség-előrejelzéseknek feltevéseket és következtetéseket kellene tartalmazniuk, vagyis bizonyos konkrét feltételek figyelembevételével készített elemzés eredményeiből levonható konzekvenciákat. A legmagasabb szintű igazgatási szervek a rövidebb távú döntéseikhez jelenleg csupán a legvalószínűbb változatokat veszik figyelembe, ezzel szemben a hosszú távú stratégiai megfontolásoknál többnyire a változatok egész skáláját érdemes lenne felhasználni.

A DDK-nak már többféle módszer van a birtokában a népesség-előrejelzések kiszámításához és azokat az érdeklődők rendelkezésére is bocsátja. Többnyire a felhasználói programok változatairól van szó, melyek lehetővé teszik, hogy a saját forgatókönyv elkészítése után azonnal kiszámítható legyen a fejlődés prognosztizálása. Szlovákiában is minden eszköz hozzáférhető, amit a demográfiai kutatási eredmények bemutatására használnak a világon, ezért a Demográfiai Kutató Központnak az a célja, hogy még ebben az évben prezentálja a szakmai közönség részére a Szlovák Köztársaság jelenlegi népesség-előrejelzésének eredményeit 2030-ig, továbbá megpróbálják kidolgozni a 2030–2050 közötti időszak népességfejlődésének verzióit. Jelenleg munkálatok folynak a háztartások fejlődésének országos előrejelzésére, majd regionális elemzésekkel és prognózisokkal kívánnak foglalkozni.

Á. É.

ZAMFIRESCU, A. M.: Unele aspecte teoretice ale îmbătrânirii populației. (A népesség öregedésének néhány elméleti szempontja.) Revista română de statistică, 2000/5. 13–34. p.

A szerző írásának bevezetéseként a demográfiai öregedés fogalmát, annak 3 formáját és jellemzőit határozza meg, majd rátér Románia népességfejlődésének ismertetésére. Az 1989-es politikai, gazdasági és társadalmi rendszerben, valamint az emberek gondolkodásmódjában bekövetkezett változások hatással voltak a népesség demográfiai viselkedésére is. A termékenység csökkenése (1990 után folyamatosan csökkent a születések száma) és a felnőtt korú férfi lakosság halálozási arányának kedvezőtlen alakulása természetes fogyáshoz vezettek. Ez és a kivándorlás fokozódása (1990–1992 között a legnagyobb, 135 ezer fő) a népesség számának csökkenését eredményezték a '90-es években. 2000. január 1-jén Románia népessége 22455,5 ezer lakos volt, amelyből 11,0 millió férfi (49,0%) és 11,5 millió nő (51,0%). Az 1992-es népszámlálás óta 355 ezer lakossal csökkent az ország népessége. Románia népességének korszerkezete 1990 után lassú, de folyamatos demográfiai öregedést tükröz (különösen a falusi nőnemű lakosságé, ahol az összes női népesség 1/4-e 60 év feletti). Hargita és Dâmbovița megye kivételével, az előző évekhez képest, minden megyében nőtt az időskorú lakosság aránya. 1992-höz képest leginkább Botoșani megyében nőtt ez az arány (16,4%-ról 20,7%-ra), a legkevésbé Arad megyében (19,9%-ról 20,5%-ra).

A demográfiai öregedés mutatóit a gyermekek számának csökkenése és az időskorú népesség arányának növekedése is befolyásolják. 1998-ban 804,5 ezer fővel kevesebb fiatalot regisztráltak, mint 1992-ben, amíg az időskorú lakosság száma 337,6 ezerrel nőtt.

Az időskorú népesség alakulása 2020-ig, valamint Románia népessége 2000–2020 közötti előszámításának rövid áttekintése alapján megállapítható, hogy a fiatal (15 év alatti) népesség száma az elkövetkező 25 évben 1,5 millióval csökken, az időseké pedig 500 ezerrel nő. Az 1000 főre eső idősek száma 350 főre nő 2020-ban (ez a szám kétszer nagyobb, mint 1960-ban volt).

A tanulmányban szó van még az idős népesség halandóságáról és a halálozások leggyakoribb okairól (emésztőszervi és daganatos megbetegedések). Az időskorúak halálozásának növekedésével – 1991–1998 között – a 60 éves idősek várható élettartamának csökkenése is együtt járt, különösen a férfiak esetében. Az idős nőknél a várható élettartam 0,3 évvel nőtt.

A két utolsó tárgyalt témakör az időskorú népesség családi állapota, valamint a népesség öregedésének gazdasági és társadalmi velejárói. Grafikonokkal szemlélteti az időskorú özvegyek válási és újraraházasodási rátáját. Az időskorú egyedül álló népesség helyzete a legrosszabb minden szempontból.

Általános igazság, hogy az egészség megőrzésének költségei az életkorral együtt nőnek. Egy ország egészségügyi szolgáltatásainak minőségétől függ, hogy hányan élnek meg az öregkort. Az átmenet időszakának nehézségei növelték a reformnak a lakosságra háruló költségeit is, ugyanakkor az állam folyamatosan csökkenteni kényszerült az olyan jóléti kiadásokat, mint a nyugdíjak, munkanélküli segélyek, társadalombiztosítás stb. A népesség általános egészségi állapotának romlása, amely természetesen az időskorú lakosságot is érinti, megmutatkozott a körükben regisztrált elhalálozások számának növekedésében is. 1998-ban 203,4 ezer fő idős személy halt meg, ez 1990-hez képest 14,1%-os növekedés.

Sz. Zs.

REDAY-MULVEY, G.: *Gradual retirement in Europe*. (Fokozatos nyugdíjba vonulás Európában.). *Journal of Aging and Social Policy*, 2000/2–3. 49–60. p.

Az Európai Közösségek Tanácsa 1982-ben ajánlásokat fogadott el a nyugdíjkorhatár és a nyugdíj-körüli évek egyes kérdéseinek szabályozására. Ezek az ajánlások az alábbiak szerint foglalhatók össze:

- Lazítani kell a nyugdíjba menetel korhatárát, lehetővé kell tenni a korábbi vagy későbbi nyugdíjba vonulást,
- A nyugdíjba menetel előtt fokozatosan csökkenteni kell a munkaidőt,
- Lehetővé kell tenni a nyugdíjasok korlátozás nélküli munkavállalását.

A Bizottság 1986-ban közzétett jelentésében a következő öt év feladatának a fokozatos nyugdíjba menetel és a nyugdíjasok korlátozás nélküli munkavállalásának bevezetését emelte ki, majd az 1992. évi jelentésében megállapította, hogy a nemzeti nyugdíj-rendelkezések összhangban vannak az 1982. évi ajánlásokkal.

A Bizottság 1999 májusában a „Towards a Europe for All Ages” című anyagában célul tűzi ki, hogy a tagállamok segítségével keresni kell a módszereket a korai nyugdíjba menetel lehetőségének biztosításához, s e mellett szükséges a fokozatos nyugdíjba vonulás új módozatainak kialakítása és fontos a nyugdíjrendszer életképességének és flexibilitásának fokozása is. Fentiekben túl ajánlotta az egész életen keresztül tartó képzés és a rugalmas munkavállalás módozatainak kialakítását is.

Az 1980-as évek elejétől az EU országokban jelentős változások következtek be a nyugdíjrendszerekben, s a gyakorlati tapasztalatok is összefoglalhatók már.

A rugalmas nyugdíjrendszer elterjedése a munkáltatók számára előnyös, mert

- csökkenti a kifizetendő bért,
- növeli a termelékenységet,
- az idősebb munkatársak speciális ismeretei hozzájárulnak a cég munkája színvonalának megtartásához,
- csökkenti a nyugdíjba menettel előtt általában magasabb távolléti időt,
- az idősebbek számára biztosított érdekesebb munkák növelik azok elégedettségét munkájukkal,
- a munkavállalók korösszetétele változik, ha a felszabaduló rész-munkaidők pótlására fiatalabbakat alkalmaznak, így az idősebbeket mentesíteni lehet a továbbképzések alól.

A rugalmas nyugdíjrendszer a munkavállalók számára is előnyös, mivel

- az elvégzendő munkát az idősebbek változó képességeihez lehet igazítani,
- csökkenti a stresszt, és növeli a munkahelyi megelégedettséget,
- biztosítja az idősebbek folyamatos részvételét a munkahelyi közösség életében,
- szabadidőt biztosít a munkán kívüli egyéb tevékenységek folytatására.

A szerző a francia, német és finn rendszerek áttekintése után arra a következtetésre jut, hogy a rugalmas nyugdíjba vonulás lehetőségének megteremtését fentiekben túl még két általános követelmény érvényre juttatása is megkívánja:

- demográfiai okokból is szükséges a rugalmas nyugdíjba vonulás és a munkahelyi karrier újragondolása, de emellett szükséges a humán erőforrások és szakmai tudás legkedvezőbb kihasználása is;
- a jól szabályozott és rendszeres rész- és rugalmas munkaidő rendszerének kifejlesztése nem csak egy kívánatos átmenet a teljes munkaidős foglalkoztatás és a nyugdíjas státusz között, de egyben kívánatos lépés a társadalmilag igazságos és hatékony munkamegosztás felé is.

M. Á.

SCHMÄHL, W.: Increasing life expectancy, retirement age, and pension reform in the German context. (Növekvő várható élettartam, nyugdíjba vonulási kor és nyugdíjreform Németország példáján.) Journal of Aging and Social Policy, 2000/2–3. 61–70. p.

A fejlett országok nagy részében az időskorú népesség arányának növekedését a gazdasággal szembeni kihívásnak értékelik. A népesség öregedése érinti a nyugdíjrendszert, az egészségügyi ellátás rendszerét, így a kérdés számos országban a politikai és tudományos viták középpontjában áll. A probléma még kifejezettebben jelentkezik, amikor a baby boom nemzedékei érik el a nyugdíjkorhatárt, a csökkenő termékenység miatt kisebb létszámú kohorszok lépnek munkavállalási korba és emelkedik a várható élettartam, mely emelkedés különösen az idős kort már elérteket érinti. A fenti kihívásokra adott válaszok az állami kiadások – különösen a nyugdíjrendszerre vonatkozó – mérséklését kívánják szolgálni.

Az életcikluson belül a munkában és nyugdíjban eltöltött idő arányának az utóbbi irányába történő változása a felosztó-kirovó elven alapuló nyugdíjrendszerekre igen

előnytelen, s e rendszer keretében működik a nyugdíjak 70 százaléka Németországban. E rendszer másik kritikus pontja az átlagnyugdíjak meghatározása, amely a bruttó átlagbérek százalékában van megállapítva. A várható élettartam emelkedése miatt a felosztó-kirovó típusú nyugdíjrendszerek bevételeit növelni kell, ami csak a munkavállalók befizetéseinek emelése, vagy az állami költségvetés átutalásainak növekedése mellett lehetséges. Mindkét megoldás ellen számos érv szól, s ezeket folyamatosan hangoztatják is az érdekeltek.

Számos megoldás kínálkozik a nyugdíjalapok egyensúlyának biztosítására, azonban mindig lesznek vesztesek, akiknek kárára történik a rendszer átalakítása. Az egyik megoldás a nyugdíjkorhatár változatlan tartása mellett az időben nyugdíjba mentek járandóságának mérséklése, s a teljes nyugdíjat csak egy magasabb életkorban nyugdíjba menőknek biztosítják. (Ez nem más, mint a nyugdíjkorhatár burkolt emelése, amely lehetővé teszi az előrehozott, csökkentett nyugdíjat.)

Másik megoldás, hogy a nyugdíj kifejezhető a nettó bérek százalékában is, de a várható élettartam emelkedésével a jelen és jövőbeni nyugdíjakat még korrigálják, csökkentik. Ugyanakkor a nyugdíjkorhatár nyílt vagy burkolt emelése azokban az országokban, ahol foglalkoztatási problémák vannak – így Németországban is – fokozzák a feszültségeket a munkaerőpiacon.

Más lehetőség, hogy a várható élettartam emelkedése mértékével, de csak időeltolódással emeljék a nyugdíjkorhatárt. Így az élettartam emelkedése megoszlik, részben növeli a munkában töltött éveket, de emeli a nyugdíjasként eltölthető éveket is. A nyugdíjkorhatár bármilyen időpontban bekövetkező emelése mind mikro-, mind makrogazdasági következményekkel is jár. Az időskorú munkavállalók munkában maradása stabilizálja vagy emeli a termelékenységet. A munkáltatóknak érdekükben áll az idősebb felnőttkorban is beruházni az emberi erőforrások terén, mivel a magasabb nyugdíjkor mellett annak megtérülésére is több idő áll rendelkezésre.

Fenti gondolatok és az eddig hozott döntések csak a kezdetet jelentik, s jelzésértékűek a munkáltatók és a munkavállalók számára, hogy hozzászokjanak, alkalmazkodni tudjanak a várható változó munkaerő-piaci körülményekhez és a várható jogi szabályozásokhoz.

M. Á.

DUMONT, G. F.: L'Union européenne en panne ... d'accroissement naturel? (Az Európai Unió csödjé ... a természetes szaporodás terén?) Population et Avenir, 2000/648. 6–7. p.

A cikk írója az Európai Unió népességváltozásának természetes tényezőit, a születések és halálozások alakulását vizsgálja 1960 és 1999 között. Az eltelt időszak alatt az Európai Unió 15 országában a halálozások aránya majdnem állandónak tekinthető, az 1000 lakosra jutó halálozások száma 10 és 11 között ingadozott.

A halandóság változása két ellentétes hatás szintézise, állapítja meg a szerző.

A halandóság arányát egyrészt lefelé szorítja a csecsemőhalandóság csökkenése. A vizsgált időszak adatai ugyanis azt mutatják, hogy az egy éven aluli halandóság aránya 1000 élveszülöttre számolva lecsökkent 10-re, sőt néhány országban 5-re és ez az arányszám feltehetően állandósulni fog. Az Európai Unió országaiban a születések

aránya az 1960-ban mért évi ezer lakosra jutó 18 élveszületés 1999-re 30,9%-kal csökkent. Az egyes EU országok adatait vizsgálva megállapítható, hogy különösen alacsony a természetes szaporodás Németországban, Olaszországban és Svédországban, ahol több halálesetet jelentenek, mint születést; Spanyolországban és Ausztriában a születések és a halálozások száma megegyezik; Írországban és Izlandon magasabb a születések száma, mint a halálozások száma.

Az elhalálozás arányának csökkenését másrészt igen nagy mértékben befolyásolja, hogy az orvostudomány fejlődése következtében jelentősen kitolódik az emberek születéskor várható élettartama. Az Európai Unió lakosságának elöregedése viszont erőteljes nyomást gyakorol a halálozás arányára, mely lassítja a csökkenés ritmusát, a szerzők szerint ugyanis az időkorúak elhalálozási számának emelkedése várható a XXI. században. Megállapította, hogy magasabb halálozási arány várható az elöregedett lakosú Dániában és Svédországban, mint a kevésbé idős lakosú Luxemburgban és Írországban.

A természetes szaporodás (fogyás) az élveszületések és a halálozások különbözete. Ez az Európai Unióban 1999-ben 0,7 (ezer lakosra) értéket mutatott, ami az 1960. évi 7,5 értékhez képest 90%-os csökkenést jelent. A további csökkenés megállítása a jövőben csak a termékenység jelentős növekedéséből származhat.

Összefoglalva megállapítható, hogy az Európai Unió népmozgalmának fejlődését három dolog jellemzi: a halálesetek számának relatív állandósága, a születések számának csökkenése és a természetes szaporodás csökkenése. A természetes szaporodást néhány országban már természetes fogyás váltotta föl.

Sz. E.

KEILMAN, N. – PHAM, D. Q.: *Predictive intervals for age-specific fertility*. (A korspecifikus termékenység előrejelzésének időintervallumai.) *European Journal of Population*, 2000/1. 41–66. p.

A népességelőrejelzések a bizonytalanságot általában úgy kezelik, hogy több feltételezéssel készülnek (lásd alacsony, közepes és magas scenáriók). A szélső értékek ugyanakkor a határolt tartományhoz általában nem rendelnek semmilyen valószínűséget, ami az előrejelzésre épülő tervezést nehezíti: nem tudni, mennyi rugalmasságot hagyjanak például az iskolarendszer tervezésénél. A szerzők többváltozós ARIMA modellel végzett sztochasztikus előrejelzéssel kapcsolatos tapasztalataikról számolnak be, amelyek az előrejelzés megbízhatóságáról is információval szolgálnak.

A kiinduló feltételezés szerint a születéseket Poisson-folyamat generálja, melynek intenzitása erősen függ az anya korától. Következésképpen a folyamatban paraméterként szereplő termékenységi arány is a kortól függően változik. Egyes évekre vonatkozóan még azt is feltételezik, hogy a termékenység gamma görbét követ. Ennek paraméterei a teljes termékenység, a születéskori átlagéletkor, ehhez a korhoz tartozó szórás és végül a szülés alsó korhatára. Az előrejelzés modell 1945 és 1995 közötti norvég születési adatokra épült és 16–44 éves korú nőket vett számításba.

Több kísérleti futtatás és a nem reális eredményeket kiszűrő korlátoknak a modellbe való beépítése után 1995 és 2050 közti időszakra megkapták a teljes termékenység és a születéskori átlagéletkor várható alakulását. Ezt átlagértéknek tekintik, ami mellé megadták a 95, 80 és 67 százalékos konfidencia intervallumokat. A konfidencia intervallum

idővel erősen széthúzódik. A teljes termékenység 2050-re jelzett átlagos értéke 2,21, amihez tartozó 67 százalékos (tehát kettő az egyhez valószínűségű) szélsőértékek 1,1 és 3,3. A születési korra ugyanakkor vonatkozó értékek 30,9 év, illetve 26 és 35 év. A 2050-re tágra nyílt konfidencia intervallumra való tekintettel a szerzők a 2020-ig, esetleg 2030-ig szóló előrejelzést tartják reálisnak.

Ezt követően összevetették a Norvégiában 1969 és 1993 között készült termékenységi előrejelzések megbízhatóságát (tényleges mínusz előre jelzett érték) és azt, amit az ő modellszámításuk jelez. A 13 évre való előrejelzés megbízhatósága a két esetben közel azonos volt. (A 13 éves időtartam abból adódik, hogy ennyi időre volt még 15 előrejelzés, aminél kevesebbel nem kívántak foglalkozni.) A közeli egybeesés megerősíti a szerzők számításainak reális voltát. Más részről azt jelzi, hogy a 2010-re vonatkozó norvég előrejelzés készítői igencsak magabiztosak voltak a magas és alacsony scenárió megadásánál. A szerzők egy a négyhez teszik annak valószínűségét, hogy az akkori érték a megadott határokon belül marad.

A tanulmányban bemutatott sztochasztikus előrejelzés a halandóságra és a vándorlásra is alkalmazható. Így lehetővé válhat a jövőbeli népességszám és kormegoszlás olyan előrejelzése, amihez adott valószínűségi konfidencia intervallumok is rendelhetők

Sz. K.

WEAVER, D.A.: The accuracy of survey-reported marital status: evidence from survey records matched to social security records. (A családi állapot bevallásának pontossága: a társadalombiztosítási nyilvántartás és a kérdőívre adott válaszok összehasonlításának eredményei.) Demography, 2000/3. 395–399. p.

A családi állapot téves bevallása elsősorban azok körében észlelhető, akik elváltak, majd azt követően a korábbi házastárs elhalálozott: ezekben az esetekben az életben lévő fél gyakran vallja magát özvegynek. A szerzők a fenti típusú téves bevallást a három különböző típusú adatfelvétel mindegyikében tapasztalták. Korábban arra gondoltak, hogy a társadalombiztosítás által folyósított egyes kedvezmények készítenek az érdekelteket a téves bevallásra, de a téves bevallást tapasztalták azon esetekben is, amikor az semmilyen kedvezményt nem jelentett a kérdezettnak. Az sem bizonyítható, hogy az elvált családi állapot megőrző hatása miatt készakarva tévesztenének, hiszen csak a volt házastárs halála esetén nő meg a téves bevallás gyakorisága. A szerzők szerint a válaszolók valóban nem tudják fenti esetükben valós családi állapotukat. Ezt az álláspontot támasztják alá az egyik vizsgált longitudinális adatfelvétel tanulságai is.

Az ismertetett tévedések megelőzésére időnként célszerű a családi állapotra vonatkozó kérdések részletezése, például a kérdés feltétele előtt az elvált családi állapot elmagyarázása. Másik lehetőség az egyes családi állapotok további részletezése, mint például az „elvált, volt házastársa él”, és az „elvált, volt házastársa nem él” családi állapotok bevezetése. Fentiek általános bevezetése pontosabbá és megbízhatóbbá tehetné a társadalombiztosítási kifizetések megalapozottságát is.

Ugyancsak ajánlani lehet a családi állapot történetet kérdező vizsgálatok számára, hogy az adatfelvétel keretében azt tudakolják, hogyan végződtek az egyes házasságok. Ezt a kérdést általában minden házasságra felteszik az adatfelvételekben, kivéve az

utolsó házasságot. Amennyiben az utolsó házasságra vonatkozóan is tudakolnák annak megszűnési módját, a válaszok valóban a házasságra vonatkoznának és nem arra, hogy mi történt a volt házastárssal.

M. Á.

CHAMBAZ, C.: *Les familles monoparentales en Europe: des réalités multiples.* (Egyszülős családok az Európai Unióban: a valóság sokfélesége.) Études et Résultats. 2000/66. 1–8. p.

Az 1966-ban készített panelvizsgálat kimutatta, hogy az Európai Unióban a családok 12 százaléka egyszülős család. Tíz egyszülős család közül kilencben a nő a családfő, aki vagy elváltan, vagy különélőként neveli gyermekeit. Öt egyedül élő szülőből egy özvegy. A különélő szülők zöme teljes munkaidőben, húsz százalékuk részmunkaidőben dolgozik. A vizsgálat szerint a kétszülős gyermekes családok életszínvonalánál 23%-kal alacsonyabban élnek az egyszülős családok és 27%-kal alacsonyabb az életszínvonaluk, mint a gyermektelen háztartásban élőknek. A felmérés kiterjedt annak vizsgálatára is, hogy az egyszülős háztartások jövedelmei milyen forrásokból származnak: munkabér, szociális juttatás, családi pótlék, vagy egyéb pénzbeli támogatás.

Az aktivitás alapján a következő három csoportba sorolták az egyszülős családokat:

- Az első csoportba sorolták azokat, ahol a nők nem dolgoznak, és akiknek a jövedelme szociális juttatásokból származik. Ez az Európai Unió egyszülős családjainak 31%-át teszi ki.
- A második csoport az egyszülős családok 11 százaléka, 30 év alattiak, majdnem mindegyikben a családfő nő és nagy részük hajadon. Kevesebb, mint felük dolgozik, nagyobb részük munkanélküli, de majdnem mindenki kap valamilyen szociális támogatást. Életszínvonaluk kissé magasabb, mint az első csoportba tartozóké, de a szegénység aránya elég magas.
- A harmadik csoportba az aktív kereső családfővel rendelkező családok tartoznak, amelyek az előzőekhez képest magasabb életszínvonalon élnek. Nagyon nagy részük 30 éven felüli és a csoporton belül a férfiak aránya nagyobb, mint a nőké.

A fenti felmérések alapján elkészült az Európai Unióban élő egyszülős családok térképe, amelyet a tanulmány illusztrációkkal is bemutat Németország kivételével, ugyanis itt nem teljesen egyértelműek a jövedelmi tényezők. A földrajzi csoportosítás a következőképpen foglalható össze:

- *Angol-szász országok:* Az egyszülős családok életkora az európai átlag szintjén helyezkedik el, a társadalmi juttatások vezető szerepet foglalnak el a családok jövedelmében, életszínvonaluk azonban sok esetben a szegénységi küszöb alatt marad (Írország, Egyesült Királyság).
- *Északi országok:* Az egyszülős családokban az Unió átlagánál magasabb a fiatal hajadonok, valamint a nőtlen férfiak száma. A családok életében jelentősek a társadalmi juttatások, de munkából is származik jövedelem. Ezek a családok nem szegényebbek a többi egyszülős háztartásoknál (Dánia, Finnország).
- *Hollandia és Luxemburg:* Relatív kevés az egyszülős család az Unió átlagához viszonyítva, amelyek jelentős mértékű társadalmi juttatásokat kapnak, így a

- foglalkoztatottak aránya kicsi. Ennek ellenére az életszínvonaluk magasabb, mint az előző csoportba tartozó országokban.
- *Dél-Európa*: Az egyszülős családok aránya az Unió átlaga alatt van, Portugália kivételével, az özvegy és az aktív dolgozók száma viszont meghaladja az Unió átlagát. A családok jövedelme elég magas, így a társadalmi juttatások ritkábbak.
  - *Franciaország és a többi uniós ország*: Nagyon heterogén csoport, ahol az özvegyek száma kevesebb, mint az EU átlag, és a társadalmi juttatások jelentős mértékben javítják a családok életkörülményeit.

Sz. E.

JENKINS, J. M.: *Marital conflict and children's emotions. – The development of an anger organization.* (A házasságon belüli konfliktusok és a gyermekek érzelmei. – Hogyan alakul a harag megélése?) *Journal of Marriage and the Family*, 2000/3. 723–736. p.

A tanulmány célja annak a hipotézisnek az ellenőrzése volt, miszerint az érzelmek kialakulása révén megérthetjük a házasságon belüli összeütközéseknek a gyermekek fejlődésére gyakorolt káros hatását. A vizsgálat résztvevőit 4–8 éves korú gyermekekből és szüleikből válogatták össze, akik önként vállalták a közreműködést. A minta végül 41 fiúból és 30 lányból állt, akiknek közel 1600 érzelmi megnyilvánulását jegyezték fel. A szülők közti összeütközést veszekedés, kiabálás, sértegetés, szarkasztikus megjegyzés és fizikai erőszak jelentette. Ezek előfordulási gyakorisága mind az anyák, mind az apák estében pozitív ferdeségű (skewness) volt, és az adatokat négyzetgyök transzformáció után elemezték. A gyerekek érzelmi megnyilvánulásait (a haragtól a boldogságig) részben gyerek-gyerek kapcsolatokban figyelték meg, részben az anyák és a tanárok, valamint a többi gyerek beszámolójára támaszkodtak.

A gyerekeknél mind rövid távon jelentkező haragot, mind tartósan haragos állapotot megfigyeltek. Ezt esetenként szomorúság formájában internalizálták, bár ebben a szülők és a tanárok beszámolója nem mindig egyező. A gyerekek haragos állapotának előfordulási gyakorisága szignifikáns kapcsolatban volt a szülők fizikai agressziójának megnyilvánulásával, de a szóbeli összeütközéseket tekintve már nem mindig mutatkozott ilyen kapcsolat. A lányok inkább érzékelték a szülők közti összeütközéseket, mint a fiúk.

A nagyfokú agressziót mutató gyerekeknél egyértelműen ki lehetett mutatni, hogy a szülők között szóbeli és fizikai összeütközések játszódnak le. Egyes gyerekeknél a harag deviáns módon jutott kifejezésre: boldog mosollyal bántották vagy provokálták a másikat. A jelenségben a szerző szerint a házastársak között jelentkező lenézés, a másik semmibevevése tükröződik, illetve ezt a tanult mintát követi a gyerek.

A szerző figyelmeztet arra, hogy megállapításai még megerősítésre szorulnak, mivel viszonylag kis mintát vizsgált, és a szülők közül csak az anyákkal tudta felvenni a kapcsolatot. A további vizsgálatoknak nagyobb mintára kell kiterjeszkedniük, és a harag mellett más érzelmeket (például félelmet, visszahúzódást, apátiát) is indokolt lehet vizsgálni. A jelen vizsgálat nem érintette azt a kérdést, hogy kétirányú folyamatról van-

e szó: nem csak a szülők agresszivitása hat a gyerekekre, hanem a gyerekek ilyen viselkedése is vezethet családi összeütközéshez.

Sz. K.

DeMARIS, A.: Till discord do us part: The role of physical and verbal conflict in union disruption. (A fizikai és verbális konfliktusok szerepe az együttélés felbomlásában.) Journal of Marriage and the Family, 2000/3. 683–692. p.

A tanulmány 3500 amerikai házaspár, illetve élettárs 5–7 évre kiterjedő longitudinális megfigyelésének adatairól számol be. Az Országos Család és Háztartás Vizsgálat (National Survey of Families and Households) adataiból olyan részmintát választottak ki, amibe 20 évnél nem régebbi házások, illetve élettársak kerültek. Fizikai agresszióknak minősült a másik megütése, arréblökése vagy különféle tárgyak dobálása, amikor is a partner kisebb-nagyobb sérülést szenvedett. Szóbeli összeütközésnek minősült az a szóváltás, amiben mindkét fél részt vett. Ilyenre általában a háztartási feladatokkal, anyagiakkal, az együtt töltendő idővel, a szexuális élettel, a rokonokkal és gyerekekkel kapcsolatban került sor.

A kapcsolatok felbomlásának valószínűségét a szerző eseménytörténeti elemzéssel és Cox-modellt alkalmazva állapította meg. A paraméterbecslésnél súlyozás nem történt, amivel torzítatlan és konzisztens eredményre lehetett jutni. A folytonos magyarázó változók hiányzó értékeit érvényes átlagok helyettesítették. A szórást növelő tényezők száma az alkalmazott modellekben hat alatt volt, aminél nem kellett a kollinearitás zavaró hatásával számolni.

A vizsgált házasságoknak, illetve élettársi kapcsolatoknak mintegy 20 százaléka bomlott fel a vizsgált időszakban. Az agresszió gyakoriságában a két nem között nem volt lényeges különbség: a férfiaknál 10, a nőknél 11 százalék. Fizikai agresszió során a nők gyakrabban sérültek meg, mint a férfiak: az esetek 3,8, illetve 2,3 százalékában. A kapcsolatok felbomlásának valószínűségét elemezve csak a férfiak agresszív viselkedése volt szignifikáns kockázati tényező. A fizikai agressziót változatlanuk véve a szóbeli összeütközés nem volt szignifikáns hatással a kapcsolat tartósságára. A vita stílusa viszont meghatározó erővel bírt: a konstruktív konfliktuskezelő stratégiával rendelkező pároknál kisebb volt a válás kockázata. Az egymással való ütközés az élettársi kapcsolatban élőknel nagyobb valószínűséggel vezetett a kapcsolat felbomlásához, mint a házaspároknál.

A párkapcsolat minősége hatással volt annak tartósságára és egyben az esetleges agresszió hatásának mérséklésére. Az adatokból nem lehet arra következtetni, vajon a rossz párkapcsolat hozzájárult-e az összeütközésekhez, vagy az összeütközés rontott-e a kapcsolat érzelmi légkörén.

Sz. K.

PALEY, B. – CONGER, R.D. – HAROLD, G.T.: *Parent's affect, adolescent cognitive representation, and adolescent social development.* (Szülői hatások, a serdülőkorúak kognitív képzetei és szociális fejlődése.) *Journal of Marriage and the Family*, 2000/3. 761–776. p.

A gyermek szociális fejlődését általában a kora gyermekkori anya-gyermek kapcsolatokon keresztül, rövidtávú longitudinális adatfelvételek segítségével vizsgálták. Jelen kutatás túlmutat a korábbiakon abban, hogy az apa és az anya hatását együttesen vizsgálták, s hogy a szülő-gyermek kapcsolatok minősége mennyire előrejelzője a gyermek szociális fejlődésének és kortárskapcsolatainak kétéves időintervallumban. Egy modellben képezték a pozitív és negatív szülői hatásokat, elkülönítve azokat az apa és az anya szerint, vizsgálva azok egymásráhatását is és direkt, ill. a serdülő kognitív képzetein keresztül érvényesülő indirekt hatását a gyermek szocializációjára.

A vizsgálat céljára kiválasztott minta 451 közép- és alsó-középosztálybeli, középnyugat-amerikai, vidéki családra terjedt ki, akik résztvettek egy négyéves longitudinális adatfelvételben. A kiválasztott 451 családból különböző okokból (lemorzsolódás, adat-hiány stb.) 337 adatai voltak értékelhetők a vizsgálat végén.

A modell egyes elemeinek értékelése az útelemzés módszerével történt. Kitűnt, hogy a gyermek elfogadása a kortárs körökben nagymértékben függ a negatív szociális magatartás erősségétől. A negatív szociális magatartás kialakulása direkt és indirekt módon is összefügg a szülő-gyermek kapcsolat minőségével. Várható módon a szülők gyermekük iránti viselkedésmintája nagyban hasonlít egymásra, s ezért viselkedésük megítélése a gyermek szemében gyakorlatilag azonos, s így indirekt hatása a gyermek társas magatartására ugyancsak hasonló. A szülők gyermekük iránti magatartása közvetlenül is hatással van gyermekük szociális kapcsolataira, s ez a közvetlen hatás erősebb, mint a közvetett. Mindent összevetve, a szülő-gyermek kapcsolat jelentős hatással van a gyermek kortárs-kapcsolatainak alakulására, elsősorban a gyermek szociális magatartására gyakorolt hatásokon keresztül.

M. Á.

CHESNAIS, J. C.: *L'homicide et le suicide dans le monde industriel.* (Gyilkosságok és öngyilkosságok az iparilag fejlett országokban.) *Population*, 1999/1. 127–130. p.

Az erőszakos halálesetek ugrásszerű emelkedését figyelemmel kísérve a szerző vizsgálatot végzett a szándékos emberölések és öngyilkosságok összehasonlítására a Föld hét iparilag legfejlettebb országában (USA, Japán, Németország, Franciaország, Olaszország, Egyesült Királyság, Kanada), valamint három más olyan országban, ahol ezek a jelenségek magas értékeket érnek el.

Megállapítása szerint a nyugat-európai országokban százezer lakosra jut egy erőszakos halál, sőt Japánban és az Egyesült Királyságban az érték egy alatt van. Olaszországban ez az érték jóval magasabb, ahol a maffia felelős a véres gyilkosságok ötven százalékáért. Az USA-ban, ahol az erőszak hagyománya a régmúltban gyökerezik, és az állam ma is a szabad fegyvervásárlást engedélyezi, az emberölés relatíve magas, 10 gyilkosság jut százezer lakosra. Az emberölés által okozott halálesetek száma egyre

növekszik Braziliában és Mexikóban, ezek az államok érintettek ugyanis leginkább az Észak-Amerikába és Európába kerülő drogok szétosztásában. A legveszélyesebb ország Kolumbia, ahol a drogereskedelem miatt 1995-ben 79 gyilkosság jutott százezer lakosra.

Oroszországban ma háromszor nagyobb az emberölési arány, mint az USA-ban; 32 áldozat jut százezer lakosra. Az orosz válság jellemzője a nemek szerinti áldozatok egyenlőtlensége. A szándékos emberölések négyötöd része a férfiak közül kerül ki, mert itt a rivális bandák számolnak le egymással. A fejlett társadalmakban a férfi áldozatok száma nem sokkal magasabb, mint a nőké; a két nem közötti eltérés aránya még kétegyesnyit sem tesz ki.

Az öngyilkosságok statisztikája nem mutat ilyen nagy eltéréseket az egyes országok között. A legkevesebb önkéntes elkövetett haláleset az Egyesült Királyságban, a legtöbb Oroszországban volt. Míg a 80-as évek elején Magyarország volt a világszerte az öngyilkosságok elkövetésében, 1995-re Oroszország vette át a vezetést, de jelentősen emelkedik az esetek száma Ukrajnában is. A vizsgálat azt mutatja, hogy Oroszországban kétszer annyi öngyilkosság van, mint Franciaországban. A hét iparilag legfejlettebb ország közül ötben 3,5-szer nagyobb az öngyilkossági arány, mint az USA-ban.

Sz. E.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2000. No. 3.

KUCERA, M.-SIMEK, M.: A Cseh Köztársaság népességfejlődése 1999-ben (A Cseh Statisztikai Hivatal adatai alapján.)

KRETSCHMAROVÁ, T. – SIMEK, M.: A Cseh Köztársaság népesség-előreszámítása 2030-ig.

ANDRLE, A. – SRB, V.: A Cseh Köztársaság ENSZ népesség-előreszámítása 2050-ig (1998.).

SRB, V. – ANDRLE, A.: A Cseh Köztársaság városainak és megyéinek népesedéspolitikája.

VYMETALOVÁ, S.: Partnerkapcsolatok: ideálok és realitások.

CAKIOVÁ, E.: Család- és reprodukciós felvétel – nemzetközi összehasonlítás.

SKRABAL, J.: A népszámlálás területi előkészítési munkái.

PISTORA, L.: A népszámlálás és lakásösszeírás Internet oldalai.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2000. No. 2.

- BLACK, D. – GATES, G. – SANDRES, S. – TAYLOR, L.:* A homoszexuális és leszbikus népesség demográfiája az Egyesült Államokban: adatok a rendelkezésre álló szisztematikus adatforrásokból.
- MONTGOMERY, M.R. – GRAGHOLATI, M. – BURKE, K.A. – PAREDES, E.:* Az életszínvonal becslése helyettesítő változókkal.
- HILL, M.E. – PRESTON, S.H. – ROSENWAIKE, I.:* A 85 éven felüli fehér amerikaiak életkor-bevallása: a nyilvántartások összekapcsolásának eredménye.
- HANDCOCK, M.S. – HUOVILAINEN, S.M. – RENDALL, M.S.:* A nyilvántartások és adatfelvételek eredményeinek összekapcsolása a születési valószínűségek becslésére.
- SWANSON, D.A. – TAYMAN, J. – BARR, C.F.:* Megjegyzések a nem országos szintű demográfiai becslések pontosságához.
- BARTFELD, J.:* A gyermek támogatása és az anya, az apa és a gyermek gazdasági jóléte a válást követően.
- YI, Z. – DEQING, W.:* A válások regionális különbségeinek alakulása Kínában 1980 óta.
- McGARRY, K. – SCHOENI, R.F.:* Társadalombiztosítás, gazdasági növekedés és az öregkorú özvegyek függőségének emelkedése a XX. században.
- CASPER, L.M. – COHEN, P.N.:* Hogyan működik a POSSLQ becslés? Becslés az együttélés történeti adataira.

2000. No. 3.

- MANTON, K.G. – LAND, K.C.:* Aktív élettartam-becslések az USA öregkorú népességére: teljes kohorszok (1982–1996) funkcionális változásaira alkalmazott többdimenziós folyamatos-kevert modell.
- JOHNSON, N.E.:* Etnikai keveredés és a co-morbiditás, fogyatékoság és halandóság.
- VAN DEN OORD, E.J. – ROWE, D.C.:* Etnikai különbségek a születéskori egészségben: kvantitatív genetikai megközelítés.
- MASON, K.O. – SMITH, H.L.:* A férj és a feleség termékenységi elképzeléseinek szembenállása és a fogamzásgátlás alkalmazása: a nemi különbségek hatása öt ázsiai országban.
- LARSEN, U. – YAN, S.:* A női circumcisio és a termékenység és infertilitás. Közép-Afrikai Köztársaság, Elefántcsontpart és Tanzánia tanulmányozása.
- OROPESA, R.S. – LANDALE, N.S.:* A megszorításoktól a fellendülésig: migráció és gyermekszegénység Costa Ricán és szigetein.
- REAGEN, P.B. – OLSEN, R.J.:* Ismét hazajöhetsz: bizonyítékok longitudinális adatok alapján.
- REARDON, S.F. – YUN, J.T. – EITLE, T.M.:* Az iskolai szegregáció változó jellege: becslések és bizonyítékok a Nagyvárosi Iskolai Szegregációs Adatfelvétel, 1989–1995 alapján.

- CHEVAN, A. – STOKES, R.:* A családi jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése, 1970–1990: gazdasági struktúraváltás és demográfiai változások.
- HIRSHMAN, C. – ALBA, R. – FARLEY, R.:* A „rassz” jelentése és becslése az USA-ban: pillantás a jövőbe.
- WEAVER, D.A.:* A családi állapot bevallásának pontossága: a társadalombiztosítási nyilvántartás és a kérdőívre adott válaszok összehasonlításának eredményei.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2000. No. 2.

- OKUN, B.S.:* Vallásosság és a fogamzásgátlási módszer választása: Izrael zsidó népessége.
- WILDER, E.I.:* A terhességmegszakítás társadalmi-gazdasági és kulturális meghatározói az izraeli zsidó nők körében.
- YANG, X.:* Az ideiglenes vándorlás hatása a termékenységre Kínában: az elkülönítés hipotézise.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2000. No. 3.

- WALKER, A.J.:* A megtört ismeret: családok a társadalomtudományok prizmáján keresztül.
- MARKS, S.R.:* Az 1960-as évek tanulságai: családi különbözőségek és családi kiváltságok.
- JOHNSON, C.L.:* Az amerikai rokonsági kötelékek perspektívái az 1990-es évek végén.
- STITH, S.M. – ROSEN, K.H. – MIDDLETON, K.A. – BUSCH, A.L. – LUNDEBERG, K. – CARLTON, R.O.:* A házastárs kihasználása szokásának generációk közötti átörökítése: egy meta-elemzés.
- WANG, H. – AMATO, P.R.:* A válás bekövetkeztének előrejelzői: a konfliktusképzők, források és definíciók.
- GAVAZZI, S.M. – McKENRY, P.C. – JACOBSON, J.A. – JULIAN T.W. – LOHMAN, B.:* Érzelmi kifejezés, pszichiátriai szimptómák és a házasság minősége hatásának modellezése a férfiak és nők verbális agressziójára.
- DE MARIS, A.:* A fizikai és verbális konfliktusok szerepe az együttélés felbomlásában.
- ROBERTS, L.J.:* Tűz és víz a családi kommunikációban: ellenségeskedés és távolságtartó magatartás, mint a családi problémák előrejelzői.
- SANCHEZ, L. – GAGER, C.T.:* Nehéz élet, a jó házasság igénye és a házasság felbomlása.
- JENKINS, J.M.:* Házasságon belüli konfliktusok és a gyermekek érzelmei. – Hogyan alakul a harag megélése?
- GOTTMAN, J.M. – LEVENSON, R.W.:* A válás időzítése: a párok válási időpontjának előrejelzése egy 14 éves időszakban.

- McHALE, S.M. – UPDEGRAFF, K.A. – TUCKER, C.J. – CROUTER, A.C.:* Bevonódás vagy kívül maradás: a szülők szerepe a tizenéves testvérek kapcsolataiban.
- PALEY, B. – CONGER, R.D. – HAROLD, G.T.:* A szülők hatása, a serdülőkorúak kognitív képzetei és szociális fejlődése.
- TURNER, R.J. – SORENSON, A.M. – TURNER, J.B.:* Társadalmi események és a mentális egészség: hétéves követéses vizsgálat a tizenéves anyák körében.
- CROWDER, K.D. – TOLNAY, S.E.:* Új házassági nehézségek a fekete nők körében: a fekete férfiak faji vegyes házasságainak szerepe.
- SMITH, J.R. – BROOKS-GUNN, J. – KLEBANOV, P.K. – LEE, K.:* Szociális ellátás és munka: kiegészítő stratégiák az alacsony jövedelmű nők részére?
- HUGHES, D.K. – SURRA, C.A.:* A kutatási részvétel ismertetett hatása a házasság előtti kapcsolatokra.
- BROWN, S.L.:* Az együttélés formáinak átmenetei: a kapcsolatok értékelésének és az elvárásoknak a hatásai.

2000. No. 4.

- MILARDO, R.M.:* Egy évtized áttekintése.
- DEMO, D.H. – COX, M.I.:* A kisgyermekes családok: az 1990-es évek kutatásainak áttekintése.
- FURSTENBERG, F.F.:* A tizenévesek és fiatalok szociológiája az 1990-es években: kritikai megjegyzések.
- ALLEN, K.R. – BLIESZNER, R. – ROBERTO, K.A.:* A középkorú és az idősebb családok: az 1990-es évek kutatásainak áttekintése és kritikája.
- GOTTMAN, J.M. – NOTARIUS, C.I.:* Tízéves áttekintés: a házassági kapcsolatok megfigyelése.
- JOHNSON, M.P. – FERRARO, K.J.:* A családon belüli erőszak kutatása az 1990-es években: tegyük különbséget.
- BRANDBURY, T.N. – FINCHAM, F.D. – BEACH, S.R.H.:* A sikeres házasság termésete és meghatározói: tízéves áttekintés.
- PERRY-JENKINS, M. – REPETTI, R.L. – CROUTER, A.C.:* Munkavállalás és a család az 1990-es években.
- CHRISTOPHER, F.S. – SPRECHER, S.:* Szexualitás a házasságban, találkák és egyéb kapcsolati formák: tízéves áttekintés.
- BOOTH, A. – CARVER, K. – GRANGER, D.A.:* A család bioszociális jövője.
- WHITE, L. – ROGERS, S.J.:* Gazdasági körülmények és családi események: az 1990-es évek áttekintése.
- PATTERSON, C.J.:* Lesbikusok és homoszexuális férfiak családi kapcsolatai.
- McLOYD, V.C. – CAUCE, A.M. – TAKEUCHI, D. – WILSON, L.:* Házassági folyamatok és a szülők szocializációja színes családokban: az elmúlt tíz év kutatásainak áttekintése.
- SECCOMBE, K.:* Szegény családok az 1990-es években: trendek, okok, következmények és tanulságok.
- BURTON, L.M. – JARRET, R.L.:* Keveredésben és mégis a szélén: a család helye a városi szomszédsági kapcsolatokra és a gyermek fejlődésére irányuló kutatásokban.

- BOGENSCHNEIDER, K.*: Nagykorú lett a családpolitika? Az 1990-es évek családpolitikájának áttekintése az USA-ban.
- FOX, G.L. – MURRY, V.M.*: Nemek és családok: feminista megközelítés és családkutatás.
- MARSIGLIO, W. – AMATO, P. – DAY, R.D. – LAMB, M.E.*: Az apaszerep iskolája az 1990-es években és azután.
- ARENDELL, T.*: Az anyaszerep vizsgálata és megértése: tízéves iskola.
- COLTRANE, S.*: A háztartási munka kutatása: A szokásos házimunkák szociális beágyazottságának vizsgálata és modellezése.
- TEACHMAN, J.D. – TEDROW, L.M. – CROWDER, K.D.*: Az amerikai családok változó demográfiája.
- SELTZER, J.A.*: Házasságon kívül formálódó családok.
- AMATO, P.R.*: A válás hatása a szülőkre és a gyermekekre.
- COLEMAN, M. – GANONG, L. – FINE, M.*: Az újraházasodás újrvizsgálása: a fejlődés újabb évtizede.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
2000. No. 2.

- ATTANÉ, I.*: A kínai termékenység alakulása a XXI. század küszöbén: tények és bizonytalanságok.
- SCORNET, C.*: A határok közötti termékenységsökkenés példája: a Vörös folyó deltaregiója Vietnamban.
- CONDON, S.*: A nők vándorlása Portugáliából és aktivitásuk Franciaországba érkezésük után: az egyéni és családi stratégiák változatossága.
- SANDERSON, J.P.*: Belga-Kongó a mítoszok és a valóság között. A gyarmati uralom alatti népesedési vélemények elemzése.
- DE BRAEKELEER, M. – BELLIS, G. – GAIMARD, M. – RAULT, G. – MILOT, M. – SIMARD, F.*: Fybrosis cystica és a gén-hordozó párok termékenysége Saguenay Lac-Saint-Jean-ban (Quebec, Kanada).
- CHARBONNEAU, L.*: A rendőrök öngyilkossága Quebec-ben: módszertani kérdések és a jelen helyzet.
- BOURGOIN, N.*: A társadalmi-foglalkozási csoportok szerinti öngyilkosságok heti és havi variációi.

2000. No. 3.

- PRIOUX, F.*: Újabb demográfiai változások Franciaországban.
- RIEU, C.*: A franciaországi megyék és régiók népességének változása 1975 és 1999 között.
- NIZARD, A.*: Néhány modern egészségi probléma hatása a halandóságra: AIDS, hepatitis, alkoholfogyasztás és dohányzás.
- THIERRY, X.*: A külföldiek érkezése Franciaországba: változások a statisztikában és az 1997. évi kivételes szabályozási eljárások eredménye.

BLONDEL, B.: Változások az élve- és halvaszületések számbavételében Franciaországban. Milyen hatással van ez a perinatális halandóságra?

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2000. No. 2.

FOSTER, C.: Az alacsony termékenység határai: a bioszociális megközelítés.

MACUNOVICH, D.J.: Relatív kohorsz-nagyság: a globális termékenységi átmenet egységesülő elméletének forrása?

ZHAO, Z.: Együttlakási jellegzetességek a történelmi Kínában: egy szimulációs tanulmány.

FISHER, K.: Bizonytalan célok és hallgatag viták: születésszabályozási gyakorlat Angliában, 1925–1950.

JOHNSON, D.G.: Mezőgazdasági változások Kínában: problémák és kilátások.

DRÉZE, J. – KHERA, R.: Bűntény, nemek és a társadalom: érzések a gyilkossági adatok tanulmányozása során.

2000. No. 3.

McDONALD, P.: Nemi igazságosság a termékenység átmenet elméletében.

FARGUES, P.: Elnyúló nemzeti konfliktus és termékenységi változások: palesztinok és izraeliek a huszadik században.

LLOYD, C.B. – KAUFMAN, C.E. – HEWETT, P.: Megjelenik-e a nők háttérbeszorulása az élelemhez jutás terén is?

VAN IMHOFF, E. – KEILMAN, N.: A termékenység szintje és időzítése: megjegyzések.

KIM, Y.J. – SCHOEN, R.: A termékenység szintje és időzítése: A Bongaarts-Feeney kiigazítás korlátai.

BOONGARTS, J. – FEENEY, G.: A termékenység szintje és időzítése: válasz.

NOYMER, A. – GARENNE, M.: Az 1918. évi amerikai influenzajárvány hatása a halandóság nemek közötti különbségére.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata

2000. No. 1.

GRÜNHEID, E. – ROLOFF, J.: Németország 1999. évi népesedési helyzete és a szövetségi államok népesedési helyzetének összehasonlítása.

WAGNER, M. – FRANZMANN, G.: A életkörülmények pluralizmusa.

BIRG, H.: A várható élettartam előrebecslésének módszere és alkalmazása Németországban.